

52
2024 **Historia**
Aperta

Vedoucí redaktor / Editor-in-Chief

Zdeněk Beran (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové)

Redakční rada / Editorial Board

Petr Čornej (Univerzita Karlova / Charles University), **Vratislav Doubek** (Univerzita Karlova / Charles University), **Ondřej Felcman** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Martin Holý** (Akademie věd České republiky / Czech Academy of Sciences), **Tomáš Hradecký** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Jiří Hutečka** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Petr Grulich** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové, Muzeum východních Čech / Museum of Eastern Bohemia), **Bohumil Jiroušek** (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích / University of South Bohemia in České Budějovice), **Jiří Kubeš** (Univerzita Pardubice / University of Pardubice), **Jan Květina** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové, Akademie věd České republiky / Czech Academy of Sciences), **Jiří Němec** (Masarykova univerzita / Masaryk University), **Jaroslav Pažout** (Technická univerzita v Liberci / Technical University of Liberec), **Veronika Středová** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Martin Veselý** (Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem / Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem), **Jana Vojtišková** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové)

Historia aperta je odborný recenzovaný časopis věnovaný výzkumu v oblasti historie se zaměřením na české země a (středo)evropský prostor. Časopis vydává Univerzita Hradec Králové dvakrát ročně v elektronické i tištěné podobě. Periodikum navazuje na tradici časopisu Východočeské listy historické založeného roku 1996, který si během několika let našel své místo mezi odbornými historickými časopisy České republiky. Současná podoba časopisu reflektuje principy otevřené vědy a promítá se i do nového názvu periodika, který byl redakční radou přijat roku 2022 a odráží také otevřenost vůči internacionální komunitě historiků. Vítány jsou odborné texty interdisciplinárního charakteru, včetně Digital Humanities. Posláním časopisu je publikovat odborné studie, materiálové statě, recenze a podávat zprávy o aktualitách z prostředí současné historické vědy. Vedle češtiny je časopis otevřen příspěvkům v angličtině, němčině, polštině a slovenštině. Publikační etika časopisu vychází z Etického kodexu Výboru pro publikační etiku (COPE). Všechny články v tomto časopise jsou publikovány pod licencí Creative Commons.

Historia Aperta is an open-access academic peer reviewed journal focused on the history of Czech lands and (Central) European region. It is published twice a year by the University of Hradec Králové in both online and print versions. Prior to 2022, this journal appeared under the title Východočeské listy historické. While highly respected in Czech academic circles since its founding in 1996, the editorial board changed the periodical's name to Historia Aperta to reflect their commitment to providing an open international forum for the global community of historians. The journal publishes expert and interdisciplinary papers, particularly those related to Digital Humanities, with a mission to present scientific articles, primary sources (material articles), reviews, and news concerning the historical discipline. Besides Czech, the journal accepts articles in English, German, Polish and Slovak. The ethics statement of the journal is based on the Code of Conduct guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE). All journal papers are published under the terms of Creative Common License.

Obsah

Studie | Studies

Druhá husitská válka na jednáních sněmů Svaté říše římské (1467–1474)

Martin Šandera 9

Sailing to European entrepôts: Romanian farming and the Antwerp international grain market (1881–1914)

Cristian Constantin 31

Repatriace a reemigrace Čechů z Ukrajiny v letech 1918–1923

Daniel Vymětalík 68

Mírný pokrok v mezích zákona. „Experiment“ s přednostním hlasováním v obecních volbách v roce 1938 na příkladu Moravy a Slezska

Vojtěch Navrátil 92

Recenze | Reviews

Kristýna JIRÁTOVÁ, *Samota uprostřed davu: Charles Baudelaire a české umění*, Praha 2021

Jan Bolehovský 120

Petr PROKŠ, *Československo a nová Evropa. Mezinárodní souvislosti vzniku a formování samostatného Československa (1914–1918/1919–1920)*, Praha 2022

Kristýna Zákostelnová 123

Jana LOSOVÁ – Vojtěch KESSLER – Veronika KRŠKOVÁ, *Babičky očima vnoučat*, Praha 2023

Marie Bahenská 127

Studie | Studies

Druhá husitská válka na jednáních sněmů Svaté říše římské (1467–1474)

MARTIN ŠANDERA

Abstrakt | Abstract

Od chvíle, kdy římská kurie rozpoutala kampaň proti králi Jiřímu z Poděbrad, až do olomouckého míru se konalo sedm říšských sněmů, které se při svých jednáních zabývaly ve větší či menší míře i „Causou bohemica“. Tři z nich mohly přinést osudové rozhodnutí pro Českou korunu. Snahou papežské diplomacie a dočasně i císaře bylo, aby sněmy schválily aktivní vojenské zapojení Svaté říše římské do nové křížové výpravy proti českým utrakvistům. Nenávistná kampaň kurie, přítomnost legátů na říšských sněmech, vystoupení delegace Zelenohorské jednoty, ani žádosti Matyáše Korvína o vojenskou pomoc Říše, ba dokonce ani řízení sněmovních jednání přímo legátem Lorenzem z Ferrary, to vše nestačilo zlomit nechuť říšských stavů k účasti v „druhé husitské válce“. Král Jiří se ale nedočkal deklarace, která by se vůči papežskému nátlaku vymezila a s výjimkou roku 1466 ani jasné diplomatické podpory.

The Second Hussite War at the Imperial Diets (1467–1474)

From the moment when the Roman Curia launched a campaign against King George of Poděbrady until the Peace of Olomouc, seven imperial assemblies were held, which dealt to a greater or lesser extent with the „Causa bohemica“. Three of them could have brought a fateful decision for the Bohemian Crown. It was the desire of the papal diplomacy and temporarily also of the Emperor that the councils should approve the active military involvement of the Holy Roman Empire in the new crusade against the Bohemian Utraquists. The hateful campaign of the Curia, the presence of legates at the imperial assemblies, the appearance of the delegation of the Green Mountain Unity, not even the requests of Matthias Corvinus for the military aid of the Empire, or even he directing of the assembly proceedings by the legate Lorenzo of Ferrara, were not enough to break the reluctance of the imperial Estates to participate in the “Second Hussite War“. King Georg, however, did not receive a declaration opposing papal pressure, nor, with the exception of 1466, any clear diplomatic support.

Klíčová slova | Keywords

Česká koruna; říšský sněm; papež; křížová výprava

Bohemian Crown; imperial diet; pope; crusade

Většinu lidských i finančních nákladů a obětí v době první husitské války nesly německé oblasti Svaté říše římské. Není divu, že římská kurie i česká katolická opozice, sdružená od listopadu 1465 do Zelenohorské jednoty (u níž se počet zakládajících 16 členů dále rozrůstal), očekávaly, že se této role Říše zhostí v konfliktu, kterou vnímaly jako druhou husitskou válku.¹

Papež Pavel II. již 29. července 1465 písemně kontaktoval říšská knížata s oznámením, že je zprošťuje přátelských a spojeneckých závazků vůči Jiřímu z Poděbrad.² S velkou odezvou se jeho výzva nesetkala a Wittelsbach Ludvík (Bohatý) Landshutský, pro něhož byl Jiří z Poděbrad po řadu let nejdůležitějším spojencem v říšské politice, se snažil diplomaticky zasáhnout u kurie v jeho prospěch s pomocí sofistikované argumentace proslulého Martina Maira. Ale už o několik měsíců později přístup některých knížat k proslulé misi králova švagra Lva z Rožmitálu ukázal, že s jednoznačnými sympatiemi Říše Jiří počítat nemůže. Z měst se mu dostalo důstojného přijetí v Norimberku, z knížat se však ke slavnostní přijetí odhodlal jen markrabí Albrecht Achilles v Ansbachu, zato rýnský falckrabí Wittelstbach Fridrich se dal před poselstvem zapřít stejně jako mohučský arcibiskup Adolf II. Nasavský.³

Ohrožení Jiřího vlády zvenčí bylo umocněno mimořádně nestabilní situací v zemi. Říšská knížata i města již neobesílal „jen papež“, začala být kontaktována přímo z Českého království katolickou opozicí sdruženou v Zelenohorské jednotě. Prostřednictvím Zdeňka ze Šternberka oslovila Jednota císaře Fridricha a podařilo se jí

-
- 1 K Zelenohorské jednotě Hermann MARKGRAF, *Die Bildung der katholischen Liga gegen König Georg von Podiebrad*, *Historische Zeitschrift* 38, 1877, s. 48–82, 251–273; Josef VÁLKA, *Stavovství a krize českého státu ve druhé polovině 15. století*, *Folia Historica Bohemica* 6, 1984, s. 65–89; Martin ŠANDERA, *Zelenohorská jednota. Stav poznání, otázky a úkoly*, in: Martin Šandera – Zdeněk Beran et al., *Poděbradská éra v zemích České koruny*, Praha 2016, s. 172–182, 270–276. O provázání Jednoty příbuzenskými vazbami Ivana NOHOVÁ, *Příbuzenské vztahy členů Zelenohorské jednoty*, disertační práce, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2008. Naposledy Martin ŠANDERA, *The League of Zelená Hora and the Jagiellonian Candidacy for the Bohemian Throne*, *Czech-polish historical and pedagogical journal* 13, 2021, č. 1, s. 116–148.
 - 2 Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Pfalz-Neuburg Urkunden, *Auswärtige Staaten* sig. 859. Sigmund RIEZLER, *Geschichte Bayerns III*, Gotha 1889, s. 433; August KLUCKHOHN, *Ludwig der Reiche, Herzog von Bayern: zur Geschichte Deutschlands im 15. Jahrhundert*, Nördlingen 1865, s. 260.
 - 3 Deník Václava Šaška z Biřkova doplněný o výňatky ze zápisů Gabriela Tetzela viz *Ve službách Jiříka krále. Deník Panoše Jaroslava a Václava Šaška z Biřkova*, ed. Rudolf Urbánek, Praha 1940, s. 36–38.

ho vtáhnout do celé věci.⁴ Kurie ani katolická liga v Čechách jako potenciálního vzdorokrále, který nahradí Jiřího na českém trůně, neviděly císaře ani jiného z říšských knížat, nýbrž polského panovníka Kazimíra IV. Vojenskou i finanční podporu Říše ale pro své plány očekávaly.⁵

Rozhodnutí o zapojení Svaté říše římské do sporu s českým králem však mohl vynést jen říšský sněm, obzvláště když tento král byl zároveň prvním z kurfiřtů. Poslední sněm proběhl v roce 1460, plánování dalších bylo přerušeno v důsledku velkého sváru mezi Wittelsbachi a Hohenzollerny a jejich spojenci.⁶ První pokus římské kurie získat politickou i vojenskou podporu říšských knížat i bohatých měst (města se účastnila říšských sněmů už od roku 1255, v samostatné kurii však až od roku 1489) tak byl možný až v roce 1466.

Klíčové byly kurfiřtské dynastie a jejich pozice při nedůraznosti císaře Fridricha III. z nich činila sílu, která určovala směřování Říše mnohem více než její panovník. Wittelsbachi představovala silná, ale často se svářící čtveřice: kurfiřt Fridrich Falcký, Ludvík Landshutský (Bohatý), Zikmund Mnichovský (3. září 1467 abdikoval ve prospěch mladšího bratra Albrechta IV.) a Otto II. z Mosbachu. Mocenskou váhu dynastie zvyšoval i Ruprecht Falcký na postu kolínského arcibiskupa. Na počátku sporu s papežem Pavlem II. měl král Jiří zastánce v osobě Ludvíka Landshutského, ale během tří let se postoj Wittelsbachů změnil a jako jediní z říšských knížat byli ochotni podpořit plány kurie na silový zásah proti Čechám.⁷

Wettinové ovládali Sasko, Mišeňsko a Durynsko. Od roku 1464 byl saským kurfiřtem Albrecht III. Srdnatý, manžel Poděbradovy dcery Zdeny, který se o Sasko dělil s mladším bratrem Arnoštem. Jejich strýc Vilém III. Saský zvaný Chrabrý vládl již od roku 1445

4 Martin ŠANDERA, *Zelenohorská jednota a císař Fridrich III. Spojenec, protektor i protivník*, Český časopis historický 119, 2019, č. 3, s. 537–564.

5 Fryderyk PAPÉE, *Zabiegi o czeską koronę (1466–1471)*, in: *Studia i szkice z czasów Kazimiera Jagiellończyka*, Warszawa 1907, s. 59; Feliks KIRYK, *Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 96; Kazimierz GORSKI, *Dyplomacja polska czasów Kazimierza Jagiellończyka 2. Lata konfliktów dyplomatycznych*, in: Kazimierz Jagiellończyk, *Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku*, edd. M. Biskup – K. Górski, Warszawa 1987, s. 234–235. Naposledy M. ŠANDERA, *The League of Zelená Hora*, s. 116–148.

6 Ke konfliktu mezi Hohenzollerny a Wittelsbachi Petr ČORNEJ – Milena BARTLOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české VI. (1437–1526)*, Praha – Litomyšl 2007, s. 182–186.

7 A. KLUCKHOHN, *Ludwig der Reiche*, s. 204; Jiří JÁNSKÝ, *Kronika česko-bavorské hranice IV, Domažlice 2004*, s. 78. Nejnověji Irmgard LACKNER, *Herzog Ludwig IX. der Reiche von Bayern-Landshut (1450–1479) Reichsfürstliche Politik gegenüber Kaiser und Reichsständen*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät an der Universität Regensburg vorgelegt von aus Geisenhausen 2010.

Durynsku a s jeho dcerou Kateřinou byl zasnouben čtvrtý Poděbradův syn Hynek.⁸ Od Wettinů králi Jiřímu nebezpečí nehrozilo, vztah byl i díky sňatkovým vazbám dostatečně pevný, spolehlivý, knížatům zajišťoval bezproblémovou držbu českých lén na říšském území, naproti tomu případný nový panovník prosazený papežem by mohl na tuto záležitost zaujmout jiný pohled.

Neméně důležité bylo, jak se zachovají Hohenzollernové, tedy braniborský kurfiřt Fridrich a jeho mladší bojovný a politicky obratný bratr markrabě Albrecht Achilles. Oni kdysi fakticky zmařili Poděbradovu kandidaturu na říšský trůn, král Jiří proti nim dokonce podnikl vojenský zásah ve sporu o dolní Lužici, ale Gubínský mír (1462) nastolil jiný modus vivendi. V krizové době měl Poděbrad klíčového spojence nalézt v osobě někdejšího protivníka markraběte Albrechta Achilla. To oslabovalo i možné císařovy útoky, Hohenzollern platil za hlavního císařova stoupence, zato jeho vztahy s Wittelsbachy byly i po pražském míru z roku 1463 problematické.⁹

Trojici duchovních kurfiřtů představovali již zmíněný kolínský arcibiskup Ruprecht Falcký (1463–1480), mohučský arcibiskup Adolf II. Nasavský (1461–1475) a nejzkušenější z duchovních knížat, trevírský Jan II. Bádenský (1456–1502). Kurie pochopitelně předpokládala, že budou hlavní oporou papežské politiky vůči Čechám a účinně podpoří nátlak na říšská knížata.

První říšský sněm, na kterém byla otevřena a probírána „Causa bohemica“, se konal ve starobylém říšském městě Norimberk. Dne 7. srpna 1466 dal císař Fridrich III. rozeslat pozvánky s datem zahájení na den sv. Martina 1466. Sněm měl odpovědět na žádost uherského krále Matyáše o pomoc proti Turkům vedených sultánem Mehmedem II. Císař na sněm pozval i českého krále. Jiří vyslal osvědčené diplomaty Albrechta Kostku z Postupic a Beneše z Weitmile s početným doprovodem. Od sněmu si sliboval počátek velkého sjednocení říšských sil proti Osmanské říši, obsaženého již v jeho návrhu mírového projektu *Tractatus (Cultus) pacis*.

Knížata většinou vyslala jen své diplomaty, tím ovšem vzrostl význam těch, kdo se dostavili osobně. K nejvlivnějším patřil Ludvík Landshutský doprovázený poradci Dr. Martinem Mairem, kancléřem Christophem Dornerem, baronem Konradem

8 K sňatkové politice krále Jiřího a cílevědomé snaze o spojení se všemi kurfiřtskými rody Rudolf URBÁNEK, *České dějiny III. Věk poděbradský 4*, Praha 1962, s. 475; Gothold Frederick HEYMANN, *George of Bohemia. King of Heretics*, Princeton – New Jersey 1965, s. 213–229. K témuž Stefan GLOGOWSKI, *Potomci krále Jiřího z Poděbrad. Genealogie knížat z Minsterberka*, Ostrava 1989, s. 12, 15, 16, 20, 21, 70. Ondřej FELCMAN – Radek FUKALA a kol., *Poděbradové. Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a českých knížat*, Praha 2008, s. 99–105.

9 Pražský mír byl příznivější Albrechtu Achillovi než jeho protivníkům a v důsledcích nepochybně přispěl k tomu, že ambiciózní Hohenzollern změnil svůj pohled na krále Jiřího. K osobnosti Albrechta III. obsáhla kolektivní monografie – Mario MÜLLER a kol., *Kurfürst Albrecht Achilles (1414–1486). Kurfürst von Brandenburg, Burggraf von Nürnberg*, Ansbach 2014, k jeho sňatkové politice zvl. s. 109–115.

z Heidecka a rytířem Jörgem Döringerem, další Wittelsbach Ota II. Bavorský (z Mosbachu) a wirtemberský hrabě Eberhardt. Přijel i Albrecht Braniborský a svého dávného rivala Ludvíka Bohatého překonal početností doprovodu.

Fridrich III. se osobně nedostavil, místo něj zahájil dne 18. listopadu 1468 zasedání sněmu jeho rakouský hejtman Ulrich von Graffeneck, císařem předurčený i za velitele vojska, které bude postaveno proti Turkům. Záměr kuriální politiky však byl využit sněmovní jednání proti českému králi a válečné přípravy proti Turkům změnit na přípravy druhé husitské války. Doslova v duchu někdejší výzvy Pia II., že ještě před tažením na Turky je třeba vyříznout z tváře křesťanské Evropy kacířský vřed.

Českou otázku kontroverzním způsobem otevřel přítomný papežský legát Fantinus de Valle, který žádal vyloučení českého poselstva ze sněmovního jednání. Císařovi diplomaté se proti nevídanému zásahu do sněmovních poměrů neohradili, nezaznělo z jejich strany žádné upozornění, že český král byl císařem na sněm pozván. Čechům bylo dokonce slyšení poskytnuto jen díky tlaku přítomných knížat (Wittelsbachové tehdy ještě hleděli na Jiřího se sympatiemi či alespoň bez zášti) a zvláště vlivu braniborského markraběte Albrechta Achilla. Legát tedy alespoň 19. listopadu demonstrativně opustil sněmovní prostory, když vstoupila česká delegace, a snažil se proti ní poštvat norimberské obyvatelstvo. Nařídil zákaz bohoslužeb v norimberských kostelích, dokud budou zástupci českého krále ve městě, a pod trestem klatby zapovídal obyvatelstvu jakékoli styky s vyslanci „kacíře Jiřího z Poděbrad“.¹⁰ Za celou dobu císařovi zmocněnci proti legátovu jednání nevznesli žádnou námitku. Čeští vyslanci v řeči připomněli říšským stavům úsilí českého krále o mír mezi evropskými vládci a spojení sil proti Turkům. Velmi ostře se ohradili se proti Fantinovu jednání, doslova prohlásili, že se z toho musí radovat Satan, neboť jen posílí troufalost Turků a promění ji v zuřivost a přitíží mnoha způsoby křivdy, kterých papež činí nejzbožnějšímu králi a jeho království.¹¹

10 Notářské svědectví, že papežský nuncius Fantin vydal zákaz jakýchkoli styků s vyslancem kacíře Jiřím z Poděbrad – *Fontes rerum Austriacarum* (dále jen FRA) XX. *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georg Podiebrad* (dále jen *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens*), ed. František Palacký, Wien 1860, s. 418–419, č. 367.

11 Text projevu českých vyslanců na norimberském sněmu *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens*, s. 415–418, č. 366. *Das kaiserliche Buch des Markgrafen Albrecht Achilles. Vorkurfürstliche Periode 1440–1470*, ed. Constantin Höfler, Bayreuth 1850, s. 82–83. FRA II/2. *Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte der habsburgischen Fürsten 1443–1473*, ed. Joseph Chmel, Wien 1850, s. 622–624, č. 508; 640–642, č. 523; Johann Joachim MÜLLER, *Des Heiligen Römischen Reichs Teutscher Nation Reichs Tags Theatrum*, Jena 1713, s. 211–259; Johann PETZ, *Der Reichsstadt Nürnberg Archivwesen*, *Archivalische Zeitschrift* 10, 1885, s. 158–192. Hohe Zollern měl dobrý důvod vystupovat v Poděbradův prospěch, jeho nejstarší dcera Uršula byla zasnoubena se synem krále Jiřího Jindřichem a v únoru 1467 se konala svatba, ačkoli papež tento sňatek označil za rouhavé spojení s heretikem a hrozil klatbou. O svatbě v Chebu *Chronik Pankrac Engelhardt*, in: *Die Chroniken der Stadt Eger*, ed. Heinrich Gradl, Prag 1884, s. 31, č. 38.

Albrecht Achilles, který chystal sňatek své nejstarší dcery Uršuly s Poděbradovým synem knížetem Jindřichem, dokázal Fantinovy výpady otočit a využít v Poděbradův prospěch. V době sněmu dosud král Jiří přes všechny papežovy výpady a běžící proces proti němu stále nebyl v pozici jasně odsouzeného heretika a za těchto okolností mohla část říšských stavů vnímat útoky na prvního z kurfiřtů jako nevhodné. Albrecht předložil a horlivě hájil stanovisko, že by mělo být k papeži vypraveno říšské poselstvo a požadovat, aby kurie králi Jiřímu umožnila veřejné slyšení.¹² Důležitou podporu tomuto návrhu tehdy poskytl Ludvík Bohatý, ačkoliv byl Albrechtovým dlouholetým protivníkem.

Příznivě pro krále Jiřího vyznívaly body návrhu na uzavření pětiletého landfrýdu v Říši jako nezbytného předpokladu pro vypravení protiturecké armády. V návrhu bylo deklarováno, že Poděbradův spor s kurií není sporem Říše a českého krále, císař a Říše do něj mají vstoupit pouze jako zprostředkovatelé smíru.¹³

Říšská knížata opravdu chtěla diplomaticky intervenovat u kurie ve prospěch

12 K říšskému sněmu roku 1466 *Regestachronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris*, ed. Joseph Chmel, Wien 1859, s. 485; *Briefe und Acten zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.*, ed. Adolf Bachmann, Wien 1885, s. 622–624, 640–642; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet VII. Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken des Regierungsbezirks*, ed. Thomas Kraus, Wien – Köln – Weimar 1990, s. 158, 164; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet XV. Die Urkunden und Briefe aus den Beständen „Reichsstadt“ und „Hochstift“ Regensburg des Bayerischen Hauptstaatsarchivs in München sowie aus den Regensburger Archiven und Bibliotheken*, edd. Franz Fuchs – Karl Fridrich Kriegl, Wien – Köln – Weimar 2002, s. 156, 164; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet XXII. Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1464–1469)*, ed. Christine Ottner, Wien – Köln – Weimar 2007, s. 182; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet XXXI*, ed. Eberhardt Holtz, Wien – Köln – Weimar 2016, s. 140; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet XXXIII. Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken des deutschen Bundeslandes Niedersachsen (mit Ausnahme der HAB Wolfenbüttel)*, ed. Paul Joachim Heinig, Wien – Köln – Weimar 2018, s. 191–192. *Briefe und Acten zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.*, ed. Adolf Bachmann, Wien 1885, s. 622–624, 640–642.

Z literatury Johann Joachim MÜLLER, *Des Heil. Römischen Reichs Teutscher Nation ReichsTags II*, Jena 1713, s. 211–259; August KLUCKHOHN, *Ludwig der Reiche, Herzog von Bayern: zur Geschichte Deutschlands im 15. Jahrhundert*, Nördlingen 1865, s. 263; Wilhelm BECKER, *Über die Teilnahmie an den Städte an den Reichsversannlungen unter Friedrich III. 1440–1493*, Bonn 1895, s. 51, 57–59; Rudolf BEMMANN, *Zur Geschichte des deutschen Reichstages im XV. Jahrhundert*, Leipzig 1907, s. 18, 22. František PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, s. 962–963; F. G. HEYMANN, *George of Bohemia. King of Heretic*, s. 429–431; Beatrix ETTTEL-SCHÖNEWALD, *Kanzlei, Rat und Regierung Herzog Ludwigs des Reichen von Bayern-Landshut (1450–1479) II*, München 1999, s. 590–593. Přehledně v celkovém kontextu vývoje říšských sněmů Gabriele ANNAS, *Hoftag – Gemeiner Tag – Reichstag. Studien zur strukturellen Entwicklung deutscher Reichsversammlungen des späten Mittelalters (1349–1471) II*, Göttingen 2004, s. 430–36.

13 *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXV*, s. 124–125, č. 174.

smírného jednání s Poděbradem a zvolení poslové před Vánocemi navštívili krále v Praze. Jiří vnímal jejich misi nadějně, ale když v lednu 1467 psal do Benátek o setkání s poselstvem německých knížat, které pojedje dále do Říma, aby přispělo k jeho smíření s papežem, a žádal o přátelskou spolupráci,¹⁴ netušil, že Řím už stačil spálit všechny mosty. Dne 23. prosince 1466 na zasedání velké synody papež Pavel II. odsoudil Jiřího z Poděbrad jako kacíře se všemi z toho vyplývajícími právními důsledky. Byl prohlášen za sesazeného z trůnu a jeho rodina zbavena všech dědických nároků.¹⁵ Váhavý císař Fridrich III. měl nyní rozhodování usnadněno, ale přesto se neodhodlal k silovému zásahu do českých poměrů, neodpovídalo to jeho naturelu a norimberský sněm mu ukázal, že král má stále dobrou pozici u říšských knížat, zejména u světských kurfiřtů.

Král Jiří ale byl na císaře velmi rozezlen. V únoru předala česká mise vedená Benešem z Weitmile Habsburkovi velmi ostrý dopis stylizovaný Řehořem z Heimburku tak, že se téměř blížil vyhlášení nepřátelství.¹⁶ Čeští diplomaté se při svém odchodu taktak minuli s vyslancem Zelenohorské jednoty Burianem z Gutštejna. Císař sice nebyl připraven ji sám vojensky podpořit ve střetu s Poděbradem, ale svým jednáním její odboj prozatím vedený politickými prostředky legitimizoval. Právě na jeho autoritu se odvolával vůdce Zelenohorské jednoty Zdeněk ze Šternberka, když zmařil smírčí jednání s královými vyslanci v Jindřichově Hradci. Římská kurie mu přislíbila finanční pomoc a jmenování hlavou všech katolíků v celé České koruně (nejen v Českém království, ale i na Moravě, ve Slezsku a v obou Lužicích), pokud zabrání dohodě s kacířem, který neoprávněně sedí na českém trůně.¹⁷ Císař dne 21. února 1467 udělil Zelenohorské jednotě právo razit v Plzni vlastní minci. Tím jí nejen oficiálně vzal pod ochranu, ale vlastně uznal za samostatnou sílu nepodléhající v ničem českému králi

14 O jednání s říšskými vyslanci v Praze informoval král Jiří v listu do Benátek dne 25. ledna 1467 – *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens*, s. 424–425, č. 373.

15 Prohlášení o sesazení krále Jiřího z českého trůnu viz *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung Schlesischer Geschichtschreiber* (dále jen SRS) IX, ed. Hermann Markgraf, Breslau 1874, s. 222 a ESCHENLOER, *Geschichte der Stadt Breslau II*, s. 576–577. O reakci českých katolíků *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské* (dále jen AČ) VII, ed. Josef Kalousek, Praha 1887, s. 281, č. 136.

16 SRS IX, s. 181–190; Konstantin HÖFLER, *Böhmische Studien*, Wien 1854, s. 336–338, č. 8–10.

17 O sjezdu v Jindřichově Hradci viz AČ IV, ed. František Palacký, Praha 1842, s. 134; *Království dvojího lidu*, ed. Petr Čornej, Praha 1989, s. 159–160. Ivan MARTINOVSKÝ, *Domnělý kodifikační pokus krále Jiřího*, in: Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny, edd. Petr Kreuz – Ivan Martinovský, Praha 2007, s. 24–34, s. 30–32. Šířeji o motivech Šternberkova jednání Adolf BACHMANN, *Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrich III. und Max I. Mit besonderer Berücksichtigung der österreichischen Staatengeschichte I*, Leipzig 1884, s. 594–595.

(právě tak si v roce 1277 počínal Rudolf I. vůči Přemyslu Otakaru II).¹⁸

To vše se tedy událo, než mohl zasednout a „český problém“ znovu posoudit další říšský sněm. Císař vyzval říšské stavy, aby se dostavily ke dni sv. Víta (15. června) do Norimberku. O oficiálním pozvání kurií exkomunikovaného krále Jiřího ze strany císaře nemohlo být ani řeči, ale „Causa bohemica“ nebyla prezentována jako důvod svolání sněmu, jako takový byla uvedena nutnost projednat příprava na válku proti Turkům.¹⁹ Kuriie a česká opozice ale od sněmu očekávali, že Říše zaujme jasné stanovisko k domácí české válce a poskytne opozičnímu šlechtickému spolku Zelenohorská jednota vojenskou a finanční pomoc. Česká katolická opozice byla zklamána a zaskočena reakcí polského krále Kazimíra IV, jemuž nabídla českou korunu a žádala na oplátku o ochranu před králem Jiřím. Legát Rudolf z Rudesheimu uklidnil Zdeňka ze Šternberka i ostatní pány, zklamané odbytím jejich posla v Piotrkově a seznámil je s papežskou bulou vydanou 14. května, v níž ho Pavel II. zmocňoval, aby

18 O udělení právě Jednotě k ražbě mincí *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. II*, s. 499, č. 4909; *Listář královského města Plzně a druhy poddaných osad II*, ed. Josef Strnad, Plzeň 1905, s. 146–148, č. 161. V mincovním privilegiu bylo uvedeno deset příslušníků Jednoty I. HLAVÁČEK, *Beiträge zur Erforschung der Beziehungen Friedrichs III.*, s. 279–298. E. HOLTZ, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493) und die Länder der böhmischen Krone*, s. 32. O Rudolfových zásazích do Přemyslovy suverenity Josef ŽEMLIČKA, *Století posledních Přemyslovců*, Praha 1986, s. 146–147.

19 S tímto zdůvodněním rozesílal císař v únoru výzvy poddaným k účasti na sněmu – *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXIII*, s. 308, č. 566. Česká otázka výslovně uvedena nebyla. K vystoupení zástupců Zelenohorské jednoty na tomto sněmu AČ XX, ed. František Dvorský, Praha 1902, s. 542–550, č. 1. K pozadí a průběhu sněmu J. J. MÜLLER, *Reichs-Tags-Theatrum II*, s. 260–290; *Regesten Kaiser Friedrichs III. IV*, s. 247–250, s. 253–255; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet VII. Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken des Regierungsbezirks*, ed. Thomas Kraus, Wien – Köln – Weimar 1990, s. 158–164. *Regesten Kaiser Friedrichs III. XV*, s. 156, 164; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet XXII. Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1464–1469)*, ed. Christine Ottner, Wien – Köln – Weimar 2007, s. 178, 182; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet XXXI.*, ed. Eberhardt Holtz, Wien – Köln – Weimar 2016, s. 141; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet XXXIII. Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken des deutschen Bundeslandes Niedersachsen (mit Ausnahme der HAB Wolfenbüttel)*, ed. Paul Joachim Heinig, Wien – Köln – Weimar 2018; *Briefe und Acten zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.*, ed. Adolf Bachmann, Wien 1885, s. 622–624, 640–642; FRA XLVI. *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Friedrich III.*, ed. Adolf Bachmann, s. 43, s. 52–54; A. BACHMANN, *Reichsgeschichte II*, s. 90–98; R. BEMMANN, *Zur Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 20; G. F. HEYMANN, *George of Bohemia*, s. 461–463.

dal zvolit a přijal Kazimíra IV. za českého krále.²⁰ Zároveň jim dával naději na vojenskou pomoc ze strany Říše a vyzýval je, aby neváhali vypravit poselstvo na říšský sněm.

Vlastní jednání sněmu byla zahájena až na den sv. Kiliána (8. července) ve velkém sále radnice. Přítomni byli dva papežští legáti – kardinál Petr ze Schaumbergu, augšpurský biskup, a Laurentius Roverella, biskup ferrarský. Roverella již přebíral pozici hlavního organizátora vojenské i politické kampaně při králi Jiřímu a vytlačil z této pozice Rudolfa z Rüdeseimu.²¹ Císař Fridrich III. se nedostavil, zastupovali ho pasovský biskup Ulrich, vévoda Zikmund Tyrolský, hrabě Ulrich von Grafenegg a maršálek von Pappenheim.²²

V Norimberku 1467 figurovaly také jen dvě skupiny, knížata a města. Překvapivě opět nepřijeli duchovní kurfiřti, kolínský arcibiskup Ruprecht Falcký, mohučský arcibiskup Adolf II. Nasavský ani Jan II. Bádenský, ale vyslali své zmocněnce, takže tentokrát bylo přítomno nebo zastoupeno šest kurfiřtů. Post sedmého byl z pohledu kurie neobsazen, byť, jak již bylo uvedeno, předpokládala, že se ho proti Jiřímu ujme Kazimír IV. Poděbrad se přesto pokusil mít na sněmu svého zástupce, jeho diplomat Otto von Sparneck přicestoval do Norimberka v doprovodu markraběte Albrechta Achilla. Po zákroku papežova legáta Roverelly s ním však bylo zacházeno zcela nedůstojně, nebyl mu umožněn vstup do jednacího prostoru a musel čekat v malé drábské světničce. To se velmi dotklo markraběte Albrechta, který v reakci na to prohlásil, že ho raději bude hostit u sebe na hradě v Cadolzburgu, než aby přihlížel, jak je dehonestován. Městská rada se ocitla v obtížné situaci, Sparnecka se pokoušel uklidnit jí zmocněný konšel Ruprecht Haller. Sparneck souhlasil s tím, že prozatím odjede do Cadolzburgu, tam vyčká v důstojném prostředí a jakmile se situace trochu uklidní, město mu poskytne důstojný doprovod na sněm. Norimberská městská rada

20 Text papežovy buly z 14. 5. 1467 v SRS IX, s. 229–230, č. 361 a Peter ESCHENOER, *Geschichte der Stadt Breslau II*, ed. Gunhild Roth, Münster – New York – München – Berlin 2003, s. 646–647. O pokusech Jednoty získat polskou podporu ve válce s králem viz *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae inclicti Regni Poloniae. Jana Długosza Roczniki cili Kroniki sławnego królestwa polskiego XII. 1460–1480*, edd. Danuta Turkewska – Julia Mrukowna, Warszawa 2009, s. 208. K témuž i P. ESCHENOER, *Geschichte der Stadt Breslau II*, s. 645–646.

Z literatury Fryderyk PAPÉÉ, *Zabiegi o czeską koronę (1466–1471). Studya i skicze z czasów Kazimiera Jagiellonczika*, Warszawa 1907, s. 59. Polský překlad listu Jednoty Králi Kazimírovi ze dne 2. 5. 1467 otiskl Julian Ursyn MIEMCZEWICZ, *Zbiór pamiętników historycznych o dawnéj Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym I*, Warszawa 1822, s. 364–365.

21 Georg KREUZER, *Peter von Schaumberg*, in: *Neue Deutsche Biographie* XX, 2001, s. 218–219, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd103078711.html#ndbcontent> [cit. 30. 9. 2024]. K Roverellovi a jeho roli Antonín KALOUS, *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)*, Brno 2010, s. 217–220.

22 O přítomnosti a roli pasovského biskupa *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte*, s. 52–53, č. 47.

však marně žádala legáta o svolení, aby mohla doprovod zástupci českého krále poskytnout, legát Roverella nekompromisně odmítl a vyhradil si právo rozhodnout, zda a komu bude poskytnut doprovod a přístup na sněm, přijede-li z Českého království.²³ Oficiální zástupce krále Jiřího tedy klíčovým jednáním osobně přítomen nebyl, ale legátův bezprecedentní pokus zasáhnout do sněmovních poměrů světská knížata pobouřil.²⁴

Duchovní zastupoval eichstättský a bamberský biskup Jiří I. ze Schumbergu a řezenský biskup Heinrich IV. von Absberg (1465–1492), pod jehož církevní pravomoc spadalo i králi Jiřímu stále ještě věrné město Cheb. Z měst lze za nejvýznamnější považovat vedle Norimberku a Řezna i zástupce Frankfurtu nad Mohanem.²⁵

Účastníci sněmu pozorně a s respektem vyslechli poselstvo uherského krále Matyáše, které informovalo o tureckém nebezpečí a žádalo o pomoc v zájmu celého západního křesťanstva. Mnohem větší kontroverze vzbudilo, kdož o slyšení požádala delegace Zelenohorské jednoty. Hlavní vůdci Zelenohorské jednoty vzhledem k probíhající válce chyběli – nebyl tu Zdeněk ze Šternberka, ani právník a skutečný mozek organizace Jan Zajíc z Házmburka. Linhart z Gutštejna a Jan Kocovský se s nimi ani v nejmenším nemohli měřit. Přítomen však byl hlavní ideolog protipoděbradovského odboje, administrátor pražského arcibiskupství Hilarius Litoměřický.

Slyšení se dočkali až 22. července a jen díky legátovu nátlaku. Úvod byl pro vyslance Jednoty studenou sprchou, jakmile poselstvo vstoupilo do sálu (zřejmě se na tom podepsala i skutečnost, že je císařovi zmocněnci záměrně ohlásili jako oficiální poselstvo Království českého), přítomná světská knížata se (s výjimkou arciknížete Zikmunda Tyrolského) zdvihla z lavic a chystala se odejít ze sálu. Teprve zásah legáta Roverelly je přiměl, že znovu usedla na svá místa. Mluvčí delegace rytíř Jan Kocovský tedy zahájil svou řeč v tísnivé atmosféře po krajně nevlídném přijetí. Přednesl v němčině text, v němž dominoval právní aspekt, za autorstvím byl nepochybně právník Jan Zajíc z Házmburka, o teologickou stránku se postaral přítomný Hilarius Litoměřický. Podobný precedens, kdy se z pohledu Říše stavové z jednoho kurfiřtství domáhají na říšském sněmu pomoci vůči svému panovníku, nebyl úplně novum, Říše

23 O Sparneckovu případu Nürnberger Kreisarchiv, Rathbücher von 1467, fol. 132. Edičně *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte III*, s. 52, č. 45. P. ESCHENLOER, *Geschichte der Stadt Breslau II*, s. 665. O vyhlášení klatby v norimberských kostelích František PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, Praha 1921, s. 965.

24 Poděbradovy vyslance čekalo v Norimberku i další ponížení, se zřejmým potěšením napsal vratislavský kronikář poznamenal, že Češi byli potupně vyvedeni z kostela sv. Sebalda, kam přišli na mši. P. ESCHENLOER, *Geschichte der Stadt Breslau II*, s. 665.

25 F. PALACKÝ, *Dějiny národu českého*, s. 964. *Frankfurts Reichsrespondenz nebst andern verwandten Aktenstücken von 1376–1519 II/1*, ed. Johannes Janssen, Freiburg 1863, s. 251–254.

to zažila už za na Karla IV., na jehož údajný útlak si stěžovali Rožmberkové.²⁶

Rytíř Kocovský se snažil přesvědčit církevní i světská knížata, že nejprve je nutné zasáhnout proti českému kacíři, a pak teprve může být vedena válka proti Turkům. Zelenohorská jednota prý nebojuje proti Poděbradovi z osobních důvodů, nevede světskou a svévolnou při proti legitimnímu vládcí. Jiří byl sesazen z českého trůnu právem duchovním, a oni jen chrání křesťanskou víru. Katoličtí páni by prý mohli kdykoli uzavřít s kacířským králem mír a majetkově i společensky profitovat: „... posíláno ku pánům Zajícům, ku panu Švamberkovi i jiným, i ouřady i peníze jim slibujíc. Ale páni křesťanští více pamatujíce na svou víru křesťanskou a na svou čest, vši smlouvy, všech škod jsou se raději opovázili, nežli býti bez víry a cti.“²⁷

Poděbrad byl evidentně informován, co proti němu Jednota na sněmu chystá. Ihned poté, co Kocovský dokončil líčení, totiž vystoupil maršálek Poděbradova zetě Albrechta Saského a začal číst list krále Jiřího určený říšským knížatům. Ve chvíli, kdy Jiřího tituloval jako českého krále, ostře protestoval papežský legát a hrozil, že bude uvalena klatba na každého, kdo bude Poděbrada nazývat králem. Knížata, podrážděna tak panovačným tónem, poté demonstrativně opustila jednací sál.²⁸

Hlavního spojence měl Jiří v braniborském markraběti Albrechtu Achillovi. Z přítomných, byť ne otevřeně, s Jiřím sympatizovali oba přítomní saští Wettinové. Říšská knížata odepřela válečnou pomoc proti českému králi. Jednota sice dobře tušila, že by v povstání katolických pánů mohla knížata vidět nespravedlivý odboj poddaných vůči svému panovníku a obávat se precedentu, ale se svou argumentací, že Jiří byl již duchovním právem sesazen, světskou feudalitu nepřesvědčila, spíše naopak nepříznivě naladila. Také peníze, které Kocovský očekával, nebyl ochoten nikdo Jednotě půjčit, natož pak darovat.

Zelenohorští tehdy i v dalších dnech žádali od sněmu odpověď na svou žádost o pomoc, tu ale nikdo nechtěl dát. Zaskočení takovou situací si trpce stěžovali oběma papežským legátům, že knížata i hrabata „raději s větší sladkostí a pilnějším péčí čtouce listy toho sesazeného [...] jako by žádost naše nebyla moudrá a výmluva toho Jiříka

26 Jiří SPĚVÁČEK, *Karel IV. Život a dílo*, Praha 1979, s. 262–264.

27 V rozporu s realitou tvrdil, že Zelenohorská jednota nevedla boj proti králi z osobních důvodů, ale aby chránila křesťanskou víru: – AČ XX, ed. František Dvorský, Praha 1902, s. 542–550, č. 1; FRA II/42. *Urkunden und Actenstücke zur österreichischen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrichs III. und König Georgs von Böhmen (1440–1471)*, ed. Adolf Bachmann, Wien 1879, s. 441–442, č. 330; s. 451, č. 338. O průběhu shromáždění a roli císaře viz A. BACHMANN, *Deutsche Reichsgeschichte I*, s. 605, 608.

28 Nürnberger Kreisarchiv, Rathbücher von 1467, fol. 132. Edičně v *Urkundliche Nachträge zur österreichs-deutschen Geschichte*, s. 52, č. 45; AČ XX, s. 550. Opis listu říšským knížatům poslal král Jiří Janovi z Rožmberka – SOA Třeboň, f. Historica Třeboň, sig. 2036, inv. č. 2584; list Albrechtu Braniborskému Konstantin Höfler, *Archiv für österreichische Geschichte VII*, s. 44–46.

*pravá a spravedlivá [...] Nehnula takovými knížaty víra a její zachování Českého království, neslitovali se nad prací a zastavením panským, kteřížto netoliko svá panství, ale syny, přátele, rody i svá vlastní těla nelitují nasaditi pro zachování víry křesťanské a kacířstva shlazení“.*²⁹

Jistou komplikaci v jinak zjevném postoji světských stavů, které jasně dávaly přednost tureckému problému, představoval postoj říšských měst. Přála si vyslechnout stanovisko právníků k českému sporu, než vydají své stanovisko. Norimberk se k této žádosti nepřipojil a jeho zástupci prohlásili, že bez vyslechnutí vůle zvláštní skupiny měst, která na sněmu zastupují, nemůže v české záležitosti nic podniknout. Kurfiřti a knížata chtěli, aby byl slyšen i právní názor, že legáti nemají v české záležitosti právo nic sněmu nařizovat a že světští kurfiřti a knížata jsou stále připraveni k roli zprostředkovatelů mezi znesvářenými stranami. Města se cítila být odstrčena vyššími stavy a, bránila se proto jasnému usnesení, doufala, že na příštím sněmu bude pro ně příznivější atmosféra.³⁰

Odpověď na žádost Zelenohorské jednoty nevydal sněm, ale papežští legáti. Výsledek sněmovních jednání, která shrnuli ve čtyřech bodech, rozhodně nelze označit za úspěch římské kurie v české otázce, v podstatě byl jen zopakováním toho, co již církev vůči králi Jiřímu podnikla. 1. Vyhláší klatbu proti Jiřímu za přítomnosti všech knížat. 2. Klatba se vyhláší i v říšských městech, církevními tresty má být donucen Cheb, aby odpadl od Jiřího a připojil se k Jednotě (na Cheb interdikt skutečně dopadl, kontrolou slova "nad jeho dodržováním byl" pověřen komtur komendy německých rytířů). 3. Knížata se zavázala legátům, ovšem pouze ústním slibem, že Říše nebude jakkoli pomáhat Jiřímu z Poděbrad. 4. Zelenohorská jednota se má i nadále snažit přimět polského krále k vojenské pomoci a opírat se v tomto úsilí o papežské diplomaty.

Ke čtvrtému bodu je třeba uvést následující – na sněmu se rokovalo i o tom, že papež i Zelenohorská jednota nabízeli český trůn polskému králi Kazimíru IV. I když tváří v tvář legátům nikdo otevřeně nezpochybnil papežovo právo prohlásit panovníka ze sesazeného, panovalo mínění, podle něhož právo určit nového českého krále náleží pouze císaři a kurfiřtskému sboru vzhledem k tomu, že jde o prvního z říšských kurfiřtů. Pokud opravdu dojde ke změně na českém trůně, pak by novým panovníkem měl být pouze Němec.³¹

29 AČ XX, s. 550–551.

30 R. BEMMANN, *Zur Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 21.

31 Heinz ANGERMEIER, *Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter*, München 1966, s. 508–512; Eberhard ISENMANN, *Kaiser, Reich und deutsche Nation am Ausgang des 15. Jahrhunderts*, in: Joachim Ehlers (ed.), *Ansätze und Diskontinuität deutscher Nationsbildung*, Sigmaringen 1989, s. 221–223; Reiner HANSEN, *Martin Mair. Ein gelehrter Rat in fürstlichem und städtischem Dienst in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Kiel 1992, s. 244–247.

Delegace Zelenohorské jednoty, již hrozila v domácí válce drtivá porážka, odjížděla z norimberského sněmu pouze s příslibem, že říšské stavy nebudou Poděbrada ve válce podporovat.³² Sněm dal svým postojem jasnou odpověď – postavit skutečnou křížovou výpravu do Čech na vojenských silách Říše nelze.

Papežská diplomacie prozatím nedokázala pro své plány získat v Německu nikoho, kdo mohl krále Jiřího reálně vojensky ohrozit. Dílčím úspěchem mohla být alespoň Poděbradova izolace. V poslední třetině roku Poděbrad ztratil spojení Wittelsbachů, nebylo to však úspěchem papežských legátů a diplomatů, nýbrž výsledek promyšleného a vytrvalého úsilí císaře Fridricha III., který byl ochoten Ludvíku Landhutskému učinit významné finanční nabídky. Navíc 28. října v přítomnosti všech vládnoucích Wittelsbachů veřejně roztrhal zakládající listinu jim tolik nemilého bocklerského spolku, jemuž byl po řadu let ochráncem. Podle vévody Ludvíka se v zahraniční politice řídila i mnichovská knížata. Politický obrat landhutského vládce ale ještě neznamenal, že by byl Ludvík připraven, a hlavně ochoten vstoupit do otevřené války proti králi Jiřímu. K tomu byl ochoten jediný z Wittelsbachů – Ota II. z Mosbachu. Nedokázal však shromáždit žádné významnější vojenské síly, které by na sebe vázaly část Poděbradových vojsk a přispěly k zrušení obléhání jediného z hradů Zelenohorské jednoty.³³

Brzy bylo zřejmé, že ani Polsko nehodlá proti heretiku na českém trůně jakkoli vojensky vystoupit, polská posádka, kterou Zdeněk ze Šternberka umístil do Českých Budějovic a později i do rožmberské Soběslavi, byla ryze žoldnéřská, bez souhlasu polského dvora. Polské prostřednictví alespoň uchránilo Zelenohorskou jednotu od úplné porážky v domácí válce, král Jiří s ohledem na korektní přístup Kazimíra IV., který přes opakovaný nátlak kurie odmítal přijmout roli českého vzdorokrále a vůdce protičeské kruciáty, přistoupil na jím navržené příměří.

Česká otázka stála v popředí na řezenském sjezdu v listopadu 1467, u něhož zůstává otázkou, zdali ho pro malý počet pozvaných lze vůbec označit za říšský sněm. Císař v této době stále ještě považoval Albrechta Braniborského za svého nejdůležitějšího

32 K pozadí a průběhu sněmu J. MÜLLER, *Reichs-Tags-Theatrum II*, s. 260–290; J. CHMEL, *Regesta Friderici III.*, s. 521; *Regesten Kaiser Friedrichs III. IV.*, s. 247–250, s. 253–255; *Regesten Kaiser Friedrichs III. VI.*, s. 84; *Regesten Kaiser Friedrichs III. VII.*, s. 159, 164; *Regesten Kaiser Friedrichs III. X.*, s. 183, 186; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XV.*, s. 164; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XVI.*, s. 84; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXII.*, s. 178, 182; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXIII.*, s. 308–311; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXV.*, s. 123; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXXI.*, s. 141; A. BACHMANN, *Briefe und Acten*, s. 627, 630, 633, 640–643; idem, *Urkundliche Nachträge*, s. 43 a s. 52–54; J. JANSSEN, *Frankfurts Reichsrespondenz II. 1.*, s. 251–254; A. BACHMANN, *Reichsgeschichte II*, s. 90–98; R. BEMMANN, *Zur Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 20; G. F. HEYMANN, *George of Bohemia*, s. 461–463.

33 J. J. MÜLLER, *Des Heiligen Römischen Reichs Teutscher Nation Reichs Tags Theatrum*, s. 260–290. R. BEMMANN, *Zur Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 21–22. K vystoupení české delegace na říšském sněmu v Norimberku AČ XX, s. 542–550, č. 1. O výpravě Pluhových oddílů do Čech viz SOKA Cheb, f. 1, kart. 4, fasc. 63; G. F. HEYMANN, *George of Bohemia*, s. 429–431.

poradce ve věci české války a požadoval, nemůže-li se osobně dostavit, aby s určitostí vyslal alespoň zplnomocněného zástupce. Jediným kurfiřtem mezi přítomnými byl nakonec falckrabě Fridrich, který paradoxně ani nebyl oficiálně císařem pozván.

Dne 13. listopadu císařův právník všem oznámil, že pro účinný boj s Turky je třeba ukončit českou válku. Po diskusi knížata a města jednomyslně prohlásila, že si chtějí císařský návrh vyslechnout. Následujícího dne ho přečetl augsburský koadjutor, vedle falckrabího jediný přítomný muž knížecího stavu. Po společné poradě zástupci knížat a tří měst – Norimberku, Řezna a Nördlingenu prohlásili, že za daného personálního zastoupení nelze návrh přijmout, což ovšem nebrání, aby jednotlivá knížata a města dál jednala s císařem o návrhu separátní dohody. Když se císařští zástupci 15. listopadu znovu pokusili přesvědčit přítomné, aby se připojili ke spolku, měla knížata a zástupci měst stejnou jednomyslnou odpověď. Císařova snaha zasáhnout Poděbrada hrozbou říšské klatby vyzněla vniveč, ale nepochybně ve svých důsledcích přispěla k Jiřího osudové politicko-taktické chybě na počátku následujícího roku, kdy svému synovi nařídil vojenský úder proti Rakousku.³⁴

Zelenohorská jednota se pokusila vtáhnout říšské síly do hry nabídkou českého trůnu braniborskému kurfiřtu Fridrichovi. Česká koruna, kterou na jaře podávala Kazimíru IV., měla být odměnou za vojenskou podporu, ta jí však nebyla a evidentně ani nebude poskytnuta, proto se Jednota již necítila vázána příslibem Polákům a argument jagellonského legitimismu ji přestal zajímat. Markrabí Albrecht Achilles ale dokázal staršího bratra lehce přesvědčit, aby návrh Jednoty odmítl.³⁵

V lednu 1468 vpadlo vojsko Poděbradova syna knížete Viktorína do Rakouska, přesto krále Jiřího díky knížecím návrhům z Norimberka a Řezna k podobě říšského landfrýdu nestihl vedle církevní klatby říšský acht a válka v Rakousku nebyla brána jako důvod k zásahu knížat na straně císaře, ale jako soukromý spor mezi dvěma říšskými zeměpány, zvláště když Jiřího podpořila i skupina odbojných rakouských šlechticů.³⁶

34 K povolání markraběte Albrechta na řezenský sjezd *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXXIII*, s. 338, č. 851. K celkovému průběhu řezenských jednání R. BEMMANN, *Zur Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 21–22.

35 O kontaktování Braniborců *Codex diplomaticus Brandenburgensis III. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten*, ed. Adolph Friedrich Riedel, Berlin 1843, s. 454. O roli Albrechta Achilla v této záležitosti – Konstantin HÖFLLER, *Frankische Studien IV*, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 25, 1860, s. 42–43.

36 Odpovědný Viktorínův list císaři Fridrichu III. SRS IX, s. 253–254. O bojích v Rakousku *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae inclicti regni Poloniae – Jana Długosza Roczniki czyli korniki sławnego królewskiego XII. 1462–1480*, edd. K. Baczkowski – M. Kowalczyk – K. Ożog – C. Pirożyńska – D. Turkowska – J. Wyrzumski, Warszawa 2006, s. 212–213. Z literatury k tomu F. G. HEYMANN, *George of Bohemia. King of Heretics*, s. 468–469.

Od dubna se však zdálo, že se záměry římské kurie přeci jen začaly naplňovat. Kruciáta našla svého vůdce v uherském králi Matyáši Korvínovi, který se prohlásil ochráncem všech katolíků v České koruně a zahájil válečnou kampaň proti Jiřímu z Poděbrad.³⁷

Vojenská pomoc Říše a angažovanost v české válce také přestala být ryze teoretickou záležitostí, byť šlo o angažovanost jediného z Wittelsbachů. Otto II. z Mosbachu angažoval hejtmana Sebastiána Pluha, aby převzal velení nad muži, kteří se po hlásání kříže proti českým heretikům shromáždili na bavorském území a byli posíleni dvěma oddíly dobrovolníků z Norimberka (zde se v agitaci vedle minority Jakuba vyslaného z Vratislavi osobně angažoval i legát Roverella). V počtu maximálně 2000 mužů postrádalo toto vojsko z vojenského hlediska strategickou důležitost, a přestože se mu dostalo vojenské podpory od západočeských členů Zelenohorské jednoty, a dokonce i Plzně, nemělo na celkový vývoj války žádný vliv. Po kruté porážce v bitvě u Nýrska se většina bavorských křižáků stáhla za hranice. Přesto Rožmberk po odpadnutí od krále Jiřího uváděl v listu Janovi a Oldřichu Zajícům z Házmburka, že tak činí nejen „vedle Otce svatého rozkáznie“, ale i „vedlé Říše svaté, jakož jest proti němu povstala válků a bojováním.“³⁸

Z Říma i Vídně se vše jevilo mnohem snáz. Kurie měla ve svých plánech jasno – Říše v pravou chvíli pomůže a její zásah válku definitivně rozhodne, vítězství se již stejně kloní na katolickou stranu, je jen třeba to urychlit. Váhavý přístup říšských stavů k české válce bude zlomen a jasné rozhodnutí kdy a v jaké síle postaví Říše vojsko, přinese další říšský sněm svolaný císařem i ve jménu papeže legátem Lorenzem Roverellou na únor 1469 do Řezna.

Přesvědčení kurie vycházelo z mylného odhadu postoje říšských stavů. Posun ve vztahu ke králi Jiřímu v důsledku jeho vojenských neúspěchů sice u říšských knížat i měst nastal, ale pokud nebyla pod přímým tlakem agitátorů, a dokonce osobní přítomnosti legátů jako v srpnu 1468 Norimberku, pak se jen posunula od podpory k obezřetné neutralitě.³⁹

37 Korvínovo prohlášení se za ochránce českých katolíků SRS IX, s. 262 – Korvínův manifest z dubna 1468, tamtéž. List brněnské městské rady do Vratislavi *Království dvojího lidu*, s. 176, č. 80: „*pan Matyáš, král uherský, nás, kteříž jsme byli římské stolice a Koruny české poslušnými poddanými, do své milostivé královské ochrany vzal a nám se zavázal, že nám podporu a pomoc, jaká mi jen bude možná, ráčí poskytnout*“.

38 K vojenským operacím bavorských křižáků v západočeském prostoru *Ze Starých letopisů českých*, edd. Jaroslav Kašpar – Jaroslav Porák, Praha 1980, s. 385. Datací a průběhem bitvy u Nýrska se podrobně zabýval Jiří JÁNSKÝ, *Kronika česko-bavorské hranice IV*, s. 89–91, 96–102, který přesvědčivě vyvrátil její řazení do podzimu 1467. List Jana z Rožmberka viz *Království dvojího lidu*, s. 183–184.

39 O agitaci legáta Roverelly a zapojení norimberských oddílů *Die Chroniken der Deutschen Städte vom 14. bis 16. Jahrhundert. X. Die Chroniken der fränkischen Städte 4. Nürnberg XI. Jahrbücher des 15. Jahrhunderts*, ed. Karl Hegel, Leipzig 1872, s. 298–306 a Johannes MÜLNER, *Annalen der Reichstad Nürnberg II*, ed. Gerhard Hirschmann, Nürnberg 1984, s. 574.

Většina knížat se do Řezna nedostavila osobně, ale vyslala jen své zástupce. Výjimkou byli jeden z Wittelsbachů, řezenský biskup Heinrich IV. von Absberg a eichštettský biskup Wilhelm von Reichenau. Podepsala se na nízké účasti nepříznivá roční doba, nebo šlo u většiny knížat o taktiku? Na sněm opět přijela i delegace Zelenohorské jednoty, kterou představovali Jindřich starší a mladší z Plavna, rytíř Jan Kocovský a nový administrátor arcibiskupství děkan Jan z Krumlova. Cítili se již mnohem sebevědoměji než v roce 1467, v osobě Matyáše Korvína získali mocného protektora a Jiří z Poděbrad od jeho vstupu do války ztrácel jednu pozici za druhou.

Sněm byl zahájen až 1. března 1469, a nikoliv 22. února, jak bylo plánováno. Drobné zpoždění bylo ve středověku obvyklé, zde však mělo pro zájmy kurie velmi nepříjemné důsledky. Řízení sněmovního jednání se za císařovy nepřítomnosti ujal přímo papežský legát Roverella. Precedens pro takový případ tu byl, již v roce 1460 v podobné roli vystoupil kardinál Bessarion.

Legátovou taktikou bylo již nepřipustit diskusi, zda se Říše zapojí, ale od počátku se chovat, jako by tento závazek již byl učiněn a nyní je již třeba jen dořešit kdy a v jaké síle, přičemž předmětem diskuse neměla být ani dolní hranice počtu vojáků. Roverella velmi energicky a nekompromisně požadoval, aby říšská knížata a města ke dni svatého Jana postavila nejméně 24 000 mužů. Tomu říšské stavy hodlaly čelit obvyklou taktikou oddalování. Už první jednání ukazovala, že šance na přijetí je malá, propozici podpořili pouze bavorští Wittelsbachové. Podle instrukcí Ludvíka Ladhudského Bohatého, který po sérii jednání z roku 1468 přešel na stranu císaře, měl být velitelem říšské armády kníže z wittelsbašské dynastie.

Říšská města prohlašovala, že tak zásadní věc lze přijmout pouze na sněmu, kde bude osobně přítomen císař. Tento postup plně podpořili i přítomní zástupci Norimberka a fakticky tak negovali ústupek, který před dvěma týdny město učinilo pod tlakem papežského komisaře. Stejně vystupovali i zástupci knížat, kteří argumentovali i nepřítomností kurfiřtů. Na tomto i předchozích sněmech překvapuje velmi malá angažovanost duchovních kurfiřtů pro zapojení Říše do křížové výpravy proti Čechům. Papežští legáti jistě očekávali výraznější podporu při snaze zlomit nechuť světských kurfiřtů a knížat. Místo toho si museli vylechnout šokující sdělení, že duchovní knížata odmítají poskytnout na křížovou výpravu do Čech desátky ze svých arcidiecézí a diecézí.⁴⁰

40 K průběhu sněmu list markraběte Albrechta Achilla jeho bratru Fridrichovi z 23. 3. 1469 z Bayreuthu: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens*, s. 567–568, č. 478. K témuž *Briefe und Acten zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich II.*, s. 653–660, s. 662; *Deutsche Reichstagsakten XXII/1*, ed. Ingeborg Most-Kolbe, Göttingen 1973, s. 66–110; Carl Theodor GEMEINER, *Reichsstadt Regensburgische Chronik III. Stadt Regensburgische Jahrbücher vom Jahre 1430 bis zum Jahre 1496*, Regensburg 1821, s. 447–449.

Z literatury A. KLUCKHOHN, *Ludwig der Reiche*, s. 284–286, 379–382; R. BEMMANN, *Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 22; F. G. HEYMANN, *George of Bohemia*, s. 510.

Legátovo úsilí však zmařila zcela jiná věc – zpráva o uzavření příměří mezi Jiřím z Poděbrad a Matyášem Korvínem, jehož pokus proniknout z Moravy do nitra vlastních Čech byl zastaven v Železných horách. Zprávě o uzavřeném příměří mezi Jiřím a Korvínem Roverella nechtěl zprvu ani věřit, posla krále Matyáše zprvu označil za podvodníka: „...tehdy přijel posel s listem od krále Uherského, že jest přímieřie JMt učinila s Jiříkem odvolaným kacieřem. A když to kněz legat uslyšal, velmi se rozhněval, i slyšal jsem, že jest se domnieval, že by list ten od někoho jiného složen byl a omylný, i chtěl jest to pozatajiti za chvíli. Poslal pro pana Jana Kocovského a pro Jiříka kancléře Zdeňkova, a poznal Jiřík jest písmo i ruku, i ubezpečil jest kněze legata, že jest pravý list krále Uherského. Také jest psáno panu z Plavna starému a p. Dobrohostovi. Tehdy ta věc velmě se jest rozhlásila, že již konečná bude smlúva, zvláště skrz posly, kteří sú listy nesli.“⁴¹

Sněm si na odpověď, kdy a v jaké síle se Říše zapojí do války, vyhradil čtyři roky, čímž celou záležitost fakticky odložil k ledu. Dne 12. března 1469 se jeho účastníci začali rozjíždět domů. Průběh i výsledek sněmu ukazoval, že i po 19 měsících, které uplynuly od doby, kdy byla Causa bohemia otevřena na norimberském fóru, se postoj říšských knížat a měst změnil jen v přesunu z dílčí podpory Jiřímu z Poděbrad k obezřetné neutralitě. Trvala obecná nechuť se vojensky a finančně podílet na české válce. Ani zesílený diplomatický i propagandistický nátlak římské kurie a Korvínovy úspěchy v roce 1468 na tom nic nezměnily. I kdyby nedorazila zpráva o příměří mezi králem Jiřím a Matyášem, sněm by svolání říšské hotovosti pro výpravu do Čech neodhlasoval a delegáti knížat i měst by opět užili zdržovací taktiku s odložením rozhodnutí na příští sněm, který se sejde v reprezentativnějším složení.

Nebezpečnější, než výsledky říšských sněmů bylo pro krále Jiřího separátní jednání Wittelsbachů. Dne 1. září 1469 wittelsbašská vládnoucí knížata kurfiřt Fridrich, Ludvík Bohatý a Albrecht IV. uzavřeli dohodu o doživotním přátelství s Matyášem Korvínem, avšak ještě bez klausule o vzájemné vojenské pomoci. O den později ale král Matyáš vydal dodatek k dohodě, ve kterém se zavazoval podporovat Wittelsbachy proti nepřátelským útokům ze strany Jiřího z Poděbrad a jeho stoupenců. Přes bavorská knížata se Korvínovi otevíral významný kanál k možnému uznání své olomoucké

41 O reakci legáta na zprávu o uzavření příměří mezi Poděbradem a Korvínem list děkana Jana z Krumlova panu z Rožmberka z 16. března 1469, SOA Třeboň, f. Historica Třeboň, sig. 3177.

květnové volby českým králem a tím i postavení říšského kurfiřta.⁴² Protože ale Wittelsbachové zároveň uzavřeli spojeneckou dohodu i se Sasy, kteří jakoukoli klauzuli namířenou proti Jiřímu odmítali, reálná možnost většího wittelsbašského vojenského zásahu do české války se velmi snížila.⁴³

S výsledkem říšských sněmů nebyla spokojená nejen kurie, ale ani král Jiří. Dne 1. ledna 1470 vydal v Praze manifest ke knížatům a městům německé říše. Po podrobné rekapitulaci historie svého sporu s papežem a obraně proti nařčení z hereze ve věci jeho údajného výroku a přijímání podobojí jako podmínky k dosažení spásy Jiří žádal knížata a města, aby se u papeže prosadila veřejný sjezd a slyšení českého krále, které je mu ze strany kurie po léta odmítáno. Nezdržel se ani výčitky, že Říše neučinila na obranu svého prvního kurfiřtství dosud vůbec nic. Setrvají-li i nadále říšské stavy v nečinnosti, pak hrozí, že Čechy budou proti králově vůli a k jeho nemalé lítosti vytrženy svazku Svaté říše římské, jako to učinila okolní království.⁴⁴

Dne 6. ledna 1470 požádal císař říšská knížata, aby se k projednání české záležitosti sjela do Vídně, ale ke schůzce nakonec nedošlo. Místo ní se konal březnový vídeňský sjezd císaře a Matyáše Korvína, který skončil jejich ostrou roztržkou s dlouhodobými důsledky. Následně Poděbradovu postavení prospěla další věc – markrabě Albrecht Braniborský převzal od staršího bratra Fridricha kurfiřtskou hodnost. Císař se nyní cítil ohrožen Korvínovými ambicemi a snažil se zlepšit vztahy k Jiřímu z Poděbrad a Kazimíru IV.⁴⁵

To se odrazilo i v atmosféře nového říšského sněmu, jednoho z nejkratších v dějinách Svaté říše římské. Svolán byl do Norimberku na 8. září, jednání byla zahájena

42 Paradoxně v roce 1459 Ludvík Bohatý uzavřel smlouvu s Jiřím z Poděbrad o vojenském zásahu proti Matyášovi Korvínovi – Národní archiv Praha, f. Archiv České koruny, sig. 1673. Zářijová smlouva s králem Matyášem a její verze pro jednotlivé Wittelsbachy jsou uložena v Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Pfalz-Neuburg Urkunden Landest. u. Ein., s. 734, Kurbayern Urkunden sig.11740, Kurpfalz Urkunden sig. 606. Edičně výťah v *Regesten zur Geschichte Friedrichs des Siegreichen*, ed. Karl Adolf Menzel, München 1862, s. 443–444, k tomu též *Briefe und Acten zur Österreichisch-Deutschen Geschichte mm Zeitalter Kaiser Friedrich III.*, ed. Adolf Bachmann, Wien 1885, č. 545. Z literatury A. KLUCKHOHN, *Ludwig der Reiche*, s. 289–290; J. JÁNSKÝ, *Kronika česko-bavorské hranice IV*, s. 109.

43 Text sasko-bavorské smlouvy *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte*, s. 664–667. Rozbor vzájemných závazků Wittelsbachů a Wettinů podal I. LACKNER, *Herzog Ludwig IX. der Reiche*, s. 348–349.

44 Text Poděbradova manifestu vydal Palacký v *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens*, s. 610–615, č. 505.

45 K březnovému sjezdu císaře a krále Matyáše Karl NEHRING, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich, zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München 1989, s. 45–47. Shrnutí císařových motivů P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české VI*, s. 269. Ke jmenování Albrechta Achilla kurfiřtem M. MARIO, *Kurfürst Albrecht Achilles (1414–1486)*, s. 69–73.

19. téhož měsíce a již 21. byla ukončena.⁴⁶ Postoj říšských knížat nyní již s tichým přitakáním císaře Fridricha příznivý Jiřímu z Poděbrad, byť byl ve své podstatě opět jen odkladem řešení českého problému. Necht' si Poděbrad podrží královský post a dovládne do konce svého života.⁴⁷

Sbližování císaře a Wittelsbachů dostalo trhlinu v podobě konfliktu s falckrabětem Fridrichem a zdá se, že byl cíleně z české strany podpořen „únikem materiálů“ o roli vévody Ludvíka Bohatého z let 1460–1461, jak fakticky zbavit císaře moci a do hodnosti římského krále pozvednout Jiřího z Poděbrad.

Po smrti papeže Pavla II. česká válka ztratila statut papežské priority, ale z vojenskopolitických důvodů kurie nadále odmítala na českém trůnu jinou osobu než Korvína a až do roku 1495 trvala na zákaz obchodu s Čechy, byť postupně tiše trpěla četné výjimky.⁴⁸

První říšský sněm po Poděbradově smrti se sešel v Řezně v červnu 1471, byť císař již před Vánoce 1470 svolával říšské stavy na den sv. Jiří. Tentokrát se Fridrich III. dostavil osobně. Dostavila se i papežská delegace v počtu cca 100 jezdců v čele s kardinálem Francescem Todeschinim Piccolominim ze Sieny a sekretářem a papežským ceremoniářem Agostinem Patrizim. Ludvík Landshutský dorazil s tak početným doprovodem, že to vyvolalo obavy, a když se Albrecht Braniborský se nechtěl

46 *Deutsche Reichstagsakten XXII/1*, 246–277; *Regesten Kaiser Friedrichs III. IV.*, s. 280; *Regesten Kaiser Friedrichs III. VII.*, s. 186; *Regesten Kaiser Friedrichs III. IX.*, s. 181; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XV.*, s. 182; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXIII.*, s. 327; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXXI.*, s. 14; A. KLUCKHOHN, *Ludwig der Reiche*, s. 290; A. BACHMANN, *Reichsgeschichte 2*, s. 304–308; R. BEMMANN, *Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 24; R. HANSEN, *Martin Mair*, s. 270–272.

47 R. BEMMANN, *Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 24.

48 K trvání zákazu obchodu s českými utrakvisty viz list Rudolfa z Rudesheimu do Norimberka ve Staatsarchiv Nürnberg, Altbestände, Urkunden, sig. 38. Císař v roce 1477 udělil obchodní výsady samotné Praze *Codex juris municipalis regni Bohemiae I. Privilegia civitatum Pragensium*, ed. Jaromír Čelakovský, Praha 1886, s. 281–284, č. 177. O přítomnosti pražských kupců na trzích v Norimberku navzdory papežskému zákazu Hans SCHENK, *Nürnberg und Prag. Ein Beitrag zur Geschichte der Handelsbeziehungen im 14. und 15. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1969, s. 133. Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526) I–II. Hospodářská základna a královská moc*, Praha 2002, s. 116.

od Bavora nechat zahanbit, tábořily u Řezna tisíce jezdců.⁴⁹

Jednání byla zahájena fakticky až měsíc po kutnohorské volbě polského prince Vladislava Jagellonského a v rámci „českého problému“ již nebylo otázkou, zda jednat o vojenském zásahu vůči českým kališníkům, ale koho ze dvou mužů, kteří si nyní nárokovali titul českého krále, Říše uzná. Materiály uniklé z českého kancléřství o roli vévody Ludvíka Bohatého v roce 1460 Poděbradovou smrtí ztratily na výbušnosti.

Hlavními body bylo postavení 10 000 mužů k ochraně říšské hranice před Turky, zajištění záloh. Další body se týkaly wittelsbašských problémů. Byl tu konflikt kurfiřta Fridricha Vítězného s císařem a dále vyostřený konflikt mezi mnichovskými vévody, neboť Albrecht IV. nechal nedlouho před sněmem uvěznit mladšího bratra Kryštofa, jemuž kdysi sliboval pomoc král Jiří.

Česká otázka, původně hlavní téma sněmu, byla odsunuta do pozadí, přestože kromě uherského poselstva přijela na sněm opět i delegace Zelenohorské jednoty představovaná Bohuslavem ze Švamberka a Dobrohostem z Ronšperka.⁵⁰ Oba tlumočili žádost, aby Říše jako českého krále vnímala Matyáše Korvína, ostatně konečně se pro něj vyslovil i papež. Jasného vyjádření v toho, koho nyní považují za právoplatného českého panovníka, se ale od říšských stavů nedočkaly. Na tomto sněmu byla prosazena velká organizační změna, místo dvou kurií zasedaly tři – kurfiřti, knížata, města. Ani jedna z nich však v české věci nevydala žádné prohlášení.

Legáti už nevznesli na tomto ani dalších říšských sněmech požadavek na křížovou výpravu do Čech, Říši samotnou i císaře mnohem více zajímali Turci. Říšské sněmy se většinou zabývaly otázkami financování a sdílením břemene v souvislosti s Turky, kteří od roku 1471 napadali Štýrsko.

49 Dne 22. 12. 1470 svolal císař Fridrich III. sněm na 23. 4. 1471 do Řezna, jednání probíhala od 24. června do 21. srpna 1471. *Regesta Friderici III.*, s. 605–626; *Regesten Kaiser Friedrichs III. IV.*, s. 291–297; *Regesten Kaiser Friedrichs III. VII.*, s. 188, 191–196, 201; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XV.*, s. 186–196; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XVI.*, s. 96–100; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXIII.*, s. 332–336; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXV.*, s. 132–135; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXVII.*, s. 96–107, 117, 137; *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXXI.*, s. 154, 158–160. K témuž *Briefe und Acten zur österreichisch-deutschen Geschichte*, s. 668–675; *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte*, s. 155, s. 161–163; *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles I.*, ed. Felix Priebatsch, Leipzig 1894, s. 252–268, 271–273, 830. C. T. GEMEINER, *Regensburgische Chronik III.*, s. 473–495; A. KLUCKHOHN, *Ludwig der Reiche*, s. 296–304; A. BACHMANN, *Reichsgeschichte 2*, s. 345–367; R. BEMMANN, *Geschichte des deutschen Reichstages*, s. 24–30.

50 O účastnících sněmu informuje list Lorenze Hallpittera do Chebu *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte*, s. 155, č. 139 a *Deutsche Reichstagsacten. Ältere Reihe XXII/2*, edd. Helmut Wolff – Kolbe, Göttingen 1999, s. 431–436.

O přítomnosti Bohuslava ze Švamberka a Dobrohosta z Ronšperka na říšském sněmu v Řezně v červnu 1471 viz FRA II/46. *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte*, s. 155, č. 139. K průběhu sněmu *Deutsche Reichstagsacten. Ältere Reihe XXII/2*, s. 431–436.

Pozoruhodný obrat v české otázce ale znamenal říšský sněm v Augšpurku roku 1474. Císař ho svolal již na 8. září 1473, ale následovala celá série odkladů a sněmovní jednání začala až v květnu následujícího roku. Habsburk zde neváhal uzavřít spojení s Jagellonci namířené proti Korvínovi. Král Matyáš se o tom dozvěděl až se zpožděním a 22. července poslal císaři velmi rozezlený dopis. Fridrich III. se podobně jako v roce 1467 rozhodl vrátit soupeři políček právě prostřednictvím Zelenohorské jednoty. Císař dne 17. září 1474 v listu ze sněmu vyzval „*nám a Říši milé věrné*“ Zdeňka ze Šternberka, Jana z Házmburka, Jana z Hradce, Bohuslava ze Šternberka, Jindřicha ml. z Plavna, Děpolta z Rýmberka a Dobrohosta z Ronšperka, aby se se v zájmu Říše podřídili zvolenému a korunovanému králi Vladislavovi v Koruně české, která je nejdůležitějším kurfiřtstvím.⁵¹

Světská hlava se tak dostala do naprostého protikladu k papežově vůli v českém sporu, byť již na stolci sv. Petra neseděl Pavel II., ale Sixtus IV. Císaře nestihl osud Ludvíka IV. Bavora, duchovní hlava západního křesťanstva nehodlala kvůli postoji k české otázce situaci vyhrotil do té míry, že by na světskou hlavu uvalila klatbu. Šance, že by říšské sněmy ještě mohly posloužit papežově zájmu, definitivně padla.

Autor | Author

Martin Šandera

Historický ústav

Filozofická fakulta

Univerzita Hradec Králové

Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové III

Česká republika

martin.sandera@uhk.cz

ORCID: 0000-0001-5546-2294

Doc. PhDr. Martin Šandera, Ph.D. (* 1973) působí v Historickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, kde přednáší české a střeoevropské středověké dějiny. Jeho badatelské a publikační aktivity jsou zaměřeny především na problematiku šlechty ve vrcholném a pozdním středověku, světské i duchovní elity v období husitské revoluce a vůdčí osobnosti i správně politické struktury polipanského interregna,

51 O sněmu v Augšburgu J. J. MÜLLER, *Reichs-Tags-Theatrum II*, s. 603–611, 616–655; *Regesta Friderici III.*, s. 656, 666–669; opis listu s císařovou augšpurskou výzvou – v SOKA Cheb, AM Cheb, kart. 4, fasc. 4 B 70/26, edičně *Regesten Kaiser Friedrichs III. XXVI*, s. 297, č. 676 a *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte*, s. 283, č. 266.

poděbradské a jagellonské éry. Věnuje se rovněž tematice královských měst v době války krále Jiřího proti domácí i zahraniční opozici a reflexi české války v německém prostředí.

Summary

The „Causa bohemica“ was successively dealt with by seven Imperial Assemblies between 1466 and 1474. Three of them could have brought a fateful decision for the Bohemian Crown. It was the desire of papal diplomacy and, temporarily, of the emperor that the councils should approve the active military involvement of the Holy Roman Empire in a new crusade against the Bohemian king as a heretic and enemy of the Church, then only a war could be waged against the Turks. The imperial princes and cities were hanged by the Pope, but were also contacted directly from the Bohemian Kingdom by the Catholic opposition associated with the Green Mountain Unity. When in 1468 the Hungarian monarch Matthias Corvinus came out militarily against King George, the representatives of the Curia believed that the approach of the imperial Estates to the Bohemian war would change. A shift in the attitude towards King George as a result of his military failures did occur among the imperial princes and cities, but only from mild support to cautious neutrality. The legate's efforts were, however, completely thwarted by the news of the truce between Geroge of Poděbrady and Matthias Corvinus, whose attempt to penetrate from Moravia into the interior of Bohemia proper was stopped in the Iron Mountains. After the election of the Polish prince Wladyslaw Jagiellonian at Kutná Hora, the „Bohemian problem“ was no longer a question of whether to take military action against the Bohemian caliphs, but which of the two men who now claimed the title of King of Bohemia the Empire would recognise. The legates no longer raised the demand for a crusade into Bohemia at this or other imperial councils; the Empire itself and the emperor were much more interested in the Turks.

Sailing to European *entrepôts*: Romanian farming and the Antwerp international grain market (1881–1914)

CRISTIAN CONSTANTIN

Abstrakt | Abstract

Plavba do evropských entrepôtů: Rumunské zemědělství a mezinárodní trh s obilím v Antverpách (1881–1914)

Článek zkoumá expanzi obchodu s obilím na konci 19. a na počátku 20. století optikou přínosu východní Evropy, konkrétně Rumunska. Jedná se o vítané doplnění, neboť dosavadní studie obvykle zdůrazňují roli severoamerického obilí, přitom význam východní Evropy byl rovněž impozantní. Na konci 19. století bylo vytvořeno spojení mezi přístavy na dolním Dunaji a entrepôtem v Antverpách, které bylo nezbytné jak pro oba konce sítě, tak pro širší obchodní prostředí. Autor v tomto původním příspěvku kombinuje diplomatické prameny z belgických i rumunských archivů.

The paper contributes to the research on the expansion of the grain trade in the late nineteenth and early twentieth centuries, by looking at the contribution of Eastern Europe, more specifically, Romania. This would be a welcome addition, since existing studies often emphasise the contribution of Northern American grain, while that of Eastern Europe was also impressive. At the end of the nineteenth century, a connection was created between the ports of the Lower Danube and the entrepôt in Antwerp, a connection that was indispensable for the two ends of the network but also for the business environment. The paper has an original approach, since the author does not (only) use published quantitative sources but combines diplomatic archival material from both Belgium and Romania.

Klíčová slova | Keywords

diplomacie; námořní síť; dopravní infrastruktura; námořní obchod

diplomacy; maritime networks; transport infrastructure; maritime trade

Introduction

When a geopolitical crisis escalates, diplomats and conjectural analysts often resort, in their public argumentation, to a phrase attributed to the philosopher George Santayana to demonstrate the didactic role of the past, but also to invoke a certain cyclicity of historical events: 'Those who cannot remember the past are condemned to repeat it'.¹ Among other things, analysts of the economy of the post-Soviet space have carefully observed the role of multinational companies, which resumed the exploitation of the Black Sea grain basin after the disappearance of the Soviet Union (26 December 1991) and the (re)connection of the northern and western Pontic hinterlands to the maritime trade of European warehouses. 'The bread was made on the water' thanks to Russian, Ukrainian, Romanian, and Bulgarian farmers. The return to democracy in Central and Eastern Europe also brought with it the tools of true capitalism: entrepreneurial elements, set up in the form of multinational companies, with headquarters in the world's major port/financial centres and connections on all economic levels, willing to meet the demands of the international grain market.²

For many analysts, the 'special military operation' launched at dawn on 24 February 2022, when the Russian Federation invaded and occupied significant parts of Ukraine, triggering a war of attrition between Russian and Ukrainian troops, adding to the occupation of the Crimean Peninsula and Donbas since 2014, bears striking economic similarities to the challenges posed by the Crimean War (1853–1856).³ More than a century and a half after the rise of Russophobia and the coalition's victory against the Tsarist army, European anti-Russian sentiment has been heightened amid the international crisis over Ukrainian grain and the discontent among other European farmers. George Santayana's phrase seems to offer a (partial) escape to all, by opting for past solutions, as evidence of a relatively peaceful cohabitation and mutual interest

1 George SANTAYANA, *The Life of Reason or the Phases of Human Progress: Introduction and Reason in Common Sense VII 7. Book 1. The Works of George Santayana*, eds. Marian S. Woceck – Martin A. Coleman, Cambridge Massachusetts – London 2011, p. 172.

2 Elena LIUBIMTSEVA – Geoffrey M. HENEBRY, *Grain production trends in Russia, Ukraine and Kazakhstan: New opportunities in an increasingly unstable world?*, *Frontiers in Earth Science* 6, 2012, pp. 157–166; Svetlana ACS et al., *Ukraine's agriculture: potential for expanding grain supply. Economic and institutional challenges*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2013; Antoine ROGER, *Power in the Field. Explaining the Legitimation of Large-Scale Farming in Romania*, *Sociologia Ruralis* 56 (2), 2016, pp. 311–328; Cristian CONSTANTIN, *Multinationals in the Grain Trade: The Louis Dreyfus Company at the Lower Danube, 1889–1948*, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 26 (1), 2024, pp. 41–62.

3 Constantin ARDELEANU, *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube: The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean War (1829–1853)*, Brăila 2014; Winfried BAUMGART, *The Crimean War: 1853–1856*, second edition, London – New York 2020.

of the international grain market in agricultural products from the Black Sea basin.⁴

The idea that Romania (Oltenia, Wallachia, Dobruja, and Moldavia regions) is a state with a high agricultural potential is one of the widely accepted truths in Romanian culture. It was not, however, the main source of grain supply for the large urban centres of Europe in the second half of the 19th century and the first part of the 20th century. In the context of population growth and industrialisation in Western and Central Europe, the international grain trade, managed in an exemplary manner by large *entrepôts*⁵ and profitably by multinational grain companies, increased in quantity and the geographical division of labour deepened. While Western European countries specialised mainly in industrial production, others, such as Romania, remained anchored in a pre-industrial economy (partly reminding of the mediaeval times), in which the increase in agricultural production and the export of cereals were the most striking aspects of economic development throughout ‘the long 19th century’.⁶ The countries in the latter category assumed the role of a viable and complementary source of daily food for the English, French, and Germans, and sometimes, thanks to the movement of agricultural products between the large ports and urban centres of Central Europe, they even found their way to the tables of the inhabitants of Prague, Bratislava, and Vienna.⁷

From this point of view, it is interesting to follow what the situation was around 1900 between Antwerp, a major and modern Belgian grain warehouse, and the Danube hinterland, a subsidiary source of trade stocks in the Black Sea *entrepôts* system owned by Tsarist Russia (the then owner of the disputed Ukrainian territories today). The followers of cyclicity and the lessons of history, as proposed by George Santayana, as well as international public opinion, can see certain similarities with the current grain crisis caused by the war between Ukraine and the Russian Federation: international negotiations, tariff measures, routes and means of transport, stimulation

4 Michael ATKIN, *The international grain trade*, second edition, Cambridge 1995, pp. 149–162; Kibrom A. ABAY et al., *The Russia-Ukraine war: Implications for global and regional food security and potential policy responses*, *Global Food Security* 36, March 2023, pp. 1–11; Linde GÖTZ et al., *Russia's Grain Exports and Supply Risks during Russia's War in Ukraine*, *Russian Analytical Digest* 304, 2023, pp. 12–17.

5 Warehouses or deposit-ports.

6 Bogdan MURGESCU, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași 2012, pp. 244–265.

7 Karl GUNNAR PERSSON, *Grain Markets in Europe, 1500–1990: Integration and Deregulation*, Cambridge 2004.

of productive structures, competitiveness, etc.⁸ However, the realities are much more complex and specific to the age in focus, which is why this study is shaped as a scientific journey more easily to decipher by economic historians, and fairly different from popularising articles aimed at a non-specialist readership.

Europe stepped into the long nineteenth century destroyed by the anthropic factor. The ideas of the Enlightenment and the French Revolution of 1789, the traumas of armed conflicts and the redesigning of maps that followed the Napoleonic Wars left their mark on the European population and civilisation.⁹ But, above all, the Industrial Revolution, with its successive stages and its different phases of development from one region of the planet to another, constituted the 'Big Bang' of the structural transformations of human society as a whole. The seas and oceans of the world began to be roamed more and more steadily and profitably by the skilled seafarers of the traditional navigation and trading companies of Europe, most of them owned or directed by the state whose flag they displayed on their masts. The power produced by steam engines radically changed world trade: the steamships replaced the venerable sailing ships.¹⁰

The winds of change blew slowly and became much stronger in the second half of the 19th century. Travel time and freight prices steadily decreased, and transport capacity increased considerably in just a few decades. Information travelled faster after the use of the telegraph in economic operations.¹¹ The European world encountered technological and economic progress at different paces, which was, in

8 Adam ROSE – Zhenhua CHEN – Dan WEI, *The economic impacts of Russia–Ukraine War export disruptions of grain commodities*, Applied Economic Perspectives and Policy 45 (2), 2023, pp. 645–665; Stephen DEVADOSS – William RIDLEY, *Impacts of the Russian invasion of Ukraine on the global wheat market*, World Development 173, January 2024, pp. 1–11.

9 Kim OOSTERLINCK – Loredana URECHE-RANGAU – Jacques-Marie VASLIN, *Baring, Wellington and the Resurrection of French Public Finances following Waterloo*, The Journal of Economic History 74 (2), 2014, pp. 1072–1102.

10 C. KNICK HARLEY, *Coal Exports and British Shipping, 1850–1913*, Explorations in Economic History 26, 1989, pp. 311–338; David CHILOSI – Tommy E. MURPHY – Roman STUDER – A. COŞKUN TUNÇER, *Europe's Many Integrations: Geography and Grain Markets, 1620–1913*, Explorations in Economic History I (1), 2013, pp. 46–68; Karl GUNNAR PERSSON, *Mind the Gap! Transport Costs and Price Convergence in the Nineteenth Century Atlantic Economy*, European Review of Economic History 8 (2), 2004, pp. 125–147; C. KNICK HARLEY, *Transportation, the World Wheat Trade, and the Kuznets Cycle, 1850–1913*, Explorations in Economic History 17 (3), 1980, pp. 218–250.

11 K. GUNNAR PERSSON, *Grain Markets in Europe, 1500–1990*; Mette EJRNÆS – Karl GUNNAR PERSSON, *The Gains from Improved Market Efficiency: Trade before and after the Transatlantic Telegraph*, European Review of Economic History 14 (3), 2010, pp. 361–381; David S. JACKS, *What Drove 19th Century Commodity Market Integration?*, Explorations in Economic History 43 (3), 2006, pp. 383–412; Kevin H. O'ROURKE, *The European Grain Invasion, 1870–1913*, The Journal of Economic History 57 (4), 1997, pp. 775–801.

part, a consequence of the gaps within the society each inhabitant came from.¹² However, they all had to feed themselves.

Land roads and railways developed thoroughly, driving production structures and long-distance trade, and were the decisive factor for the progress recorded in the nineteenth century: the increasingly easy connection of the continental peripheries to the epicentre of change, Western Europe. Seas and rivers became the conveyors of technological, social, and economic development.¹³ This study traces the trajectory of trade between the Lower Danube hinterland and Belgian ports to understand the role of Moldo-Wallachian production structures in the grain trade of Belgian entrepôts.

This paper answers several questions posited by economists and historians over the years. What was the role of European economic policies in the evolution of Belgian-Romanian trade? Did the tariffs imposed by the two governments allow for a more consistent Belgian import of Romanian grain after 1880? Were the free-exchange policies more beneficial for the grain trade between Romanian ports and Belgian entrepôts? Are these assumptions statistically valid? What was the role of diplomacy in increasing the trade between the ports at the Lower Danube and the Belgian ones? Did important members of the European entrepreneurial environment also become diplomatic figures of the two states? Did these 'merchant diplomats' propel the Romanian-Belgian trade?

Historiography and methodology

Historians have demonstrated through their publications a point that is uncontested by the academia: foreign documents are an important source for studying the past of any nation and, by extension, the trade relations between different regions and nations. Among the documents that have come to the attention of researchers are those in the Belgian and Romanian archives. In the Archives of the Belgian Ministry of Foreign Affairs, diplomatic reports are kept, which arrived in Brussels from the Romanian Principalities/Romania as early as in the 1830s. Belgium became an independent and neutral state in 1830, following the break-up of the Union of the Netherlands. At the same time, documents relating to the Romanian area, preserved in the Belgian archives, also come from the capitals of other European states.

12 See an excellent analysis of the Romanian case in: Bogdan MURGESCU, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1550–1950)*, Iași 2010.

13 John H. JENSEN – Gerhard ROSEGGGER, *Transferring Technology to a Peripheral Economy: The Case of Lower Danube Transport Development, 1856–1928*, *Technology and Culture* 19 (4), 1978, pp. 675–702; Constantin ARDELEANU – Andreas LYBERATOS (eds.), *Port Cities of Western Black Sea Coast and the Danube: Economic and Social Development in the Long Nineteenth Century*, Corfu 2016.

Representatives of Belgium were eyewitnesses to the debates on the 'Eastern Question', the solution of which also required dealing with the problem of establishing a Romanian state at the mouth of the Danube, to be used as a barrier between the Russian, Ottoman, and Austrian empires. Belgian diplomatic documents¹⁴ are a source of prime importance on the Romanian space, representing the emanation of the chancelleries and diplomatic representatives of a neutral state, well positioned geographically, at the crossroads of international commercial interests. In addition to these, there are the Romanian and Belgian consular reports preserved in the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs in Bucharest, as well as documents deposited at the Romanian National Archives in the major Romanian ports.

With the exception of thorough analyses of trade, the issue of Romanian-Belgian relations throughout the 19th century has been treated quite extensively up to this point. Aurel Filimon almost monopolised this line of research for many decades.¹⁵ The subject was not exhausted by communist historiography and was taken up again,

14 See the *Recueil consulaire Belge* series, vol. 1–15, years 1855–1869, Brussels 1855–1870.

15 Aurel Filimon continued the initiative started by Romanian researchers before the communisation of Romania [C.C. ANGELESCU, *Studentii români în străinătate. Universitatea din Brussels*, Studii și Cercetări Istorice 17, 1943, pp. 119–126] and produced several works on Romanian-Belgian relations throughout the nineteenth century. See: Aurel FILIMON, *Informații privind istoria României în documente diplomatice belgiene. Tratatulele economice româno-germane din anul 1892*, *Analele Universității 'Al. I. Cuza' din Iași*, Seria Istorie 16, 1970, pp. 171–178; idem, *Quelques données concernant les relations entre la Roumanie et la Belgique au XIX-e siècle*, *Revue Belge d'histoire contemporaine* 2 (1), 1970, pp. 21–26; idem, *Stabilirea consulatelor belgiene în România*, *Analele Universității 'Al. I. Cuza' din Iași*, Seria Istorie 17 (2), 1971, pp. 225–231; idem, *Schimburi comerciale între Belgia și Principatele române în perioada 1830–1859*, *Analele Universității 'Al. I. Cuza' din Iași*, Seria Istorie 19 (1), 1973, pp. 75–83; idem, *Documente diplomatice belgiene despre Unirea Principatelor*, *Revista de istorie* 27 (1), 1974, pp. 85–95; idem, *Relațiile româno-belgiene în secolul al XIX-lea*, unpublished PhD thesis, 'Alexandru Ioan Cuza' University of Iași, 1974, 408 pages; idem, *Relațiile româno-belgiene între 1859–1878*, *Revista de istorie* 31 (2), 1978, pp. 223–239; idem, *Les relations roumano-belges de 1879 à 1900*, *Nouvelles Études d'Histoire. Nouvelles Études d'Histoire. Publiées à l'occasion du XVe congrès international des sciences historiques* 6, 1980, pp. 249–267; idem, *Relațiile româno-belgiene în epoca modernă*, Focșani 1998. See also Gheorghe PLATON's study, *Le diplomate belge Edouard Blondeel van Cuelebroeck dans les Principautés Roumaines*, *Revue Roumaine d'Histoire* 16 (1), 1977, pp. 43–66.

mainly on cultural themes, after the Romanian Revolution of December 1989.¹⁶ Nor have historians from outside Romania missed the chance to exploit such an attractive subject in the history of Belgium's cultural, social, economic and political relations at the 'Gates of the Orient' throughout the nineteenth century and in the first half of the twentieth century.¹⁷ The most recent extensive description of the relations between Belgium and the Romanian Principalities comes from Jan Anckaer,¹⁸ and includes a summary of the activities of the Belgian consulates in Bucharest, Brăila (Ibrail/a), Galați (Galatz/i) and Iași (Jassy). The consular offices were set up to boost trade between the two regions.

-
- 16 Laurențiu VLAD, *Pe urmele „Belgiei Orientului”. România la expozițiile universale sau internaționale de la Anvers, Brussels, Liège și Gand (1894–1935)*, Bucharest 2004; idem, *À la recherche de la Belgique orientale. La Roumanie et l'Exposition universelle et internationale de Liège, 1905*, Studia Politica. Romanian Political Science Review 2 (4), 2002, pp. 981–994; idem, *À la recherche de la Belgique Orientale. Quelques notes sur l'histoire d'un stereotype*, Symposia. Caiete de Etnologie și Antropologie 2, 2003, pp. 277–286; Idesbald GODDEERIS, *Les relations entre la Belgique et la Roumanie, 1859–1939 (–1989)*, Studia Politica: Romanian Political Science Review 8 (1), 2008, pp. 47–55; Philippe BEKE (ed.), *175 ani de relații diplomatice româno-belgiene 1. România și Belgia, dinamica relațiilor politico-diplomatice, economice și culturale în perioada formării și consolidării statului-națiune, între 1838 și 1916*, Brussels – Bucharest 2013; Philippe BEKE – Ana Ioana Iriciuc (eds.), *175 ani de relații diplomatice româno-belgiene 2. România și Belgia în perioada interbelică. O interacțiune bilaterală de la Tratatul de la Versailles până în întunecații ani 1940*, Brussels – Bucharest 2014; Philippe BEKE – Ana Ioana Iriciuc (eds.), *175 ani de relații diplomatice româno-belgiene 3. Lumini și umbre în relațiile româno-belgiene după cel de al Doilea Război Mondial: de la antagonismul Războiului Rece la agenda comună a Uniunii Europene și NATO*, Brussels – Bucharest 2015; Ionel MUNTEANU, *Noi cercetări în relațiile economice româno-belgiene (Bisschop–Poumay)*, Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» – Series Historica – Supliment 61, 2022, pp. 129–142.
- 17 Léon DEMARET, *Les gisements pétrolifères de la Roumanie*, Annales des Mines de Belgique 8, 1908, p. 7; E. GAIFFIER D'EESTROY, *La situation financière, agricole, industrielle et commerciale de la Roumanie en 1910*, Recueil consulaire belge, Brussels 1911; Gaston de LOOZ-CORSWAREM, *Belgique et Roumanie*, Brussels 1911; Félix GODART, *La Roumanie agricole*, Les Mercuriales Agricoles 2, 1913, p. 8; Joseph DUQUÉ, *Les exploitations pétrolifères en Roumanie et les intérêts belges dans cette industrie*, Association des Licenciés sortis de l'Université de Liège 8, 1913, pp. 28–30; Octave BURSTIN, *Le marché belge des produits pétrolifères et les débouchés qu'il offre à l'exportation roumaine*, Moniteur du Pétrole roumain 18, 1933, p. 14; Joseph SIGAL, *Réflexions à propos des échanges entre la Roumanie et la Belgique*, Brussels 1936; idem, *Rapports économiques entre la Roumanie et la Belgique depuis 1892*, Brussels 1937; E. VANDEWOUDE, *Le comte de Flandre et le trône de Roumanie en 1855*, Archives et Bibliothèques de Belgique 40, 1969, pp. 464–472; Colette SCHYNS, *Les investissements belges en Europe centrale et balkanique de 1896 à 1940*, Faculté de Philosophie et Lettres, Université Libre de Brussels, Brussels 1979; Béatrice NIZET, *Le début des investissements pétroliers belges en Europe orientale, 1895–1914*, in: Michel Dumoulin – Eddy Stols (eds.), *La Belgique et l'étranger aux XIXe et XXe siècles*, Brussels 1987, pp. 51–58.
- 18 Jan ANCKAER, *Small Power Diplomacy and Commerce. Belgium and the Ottoman Empire during the Reign of Leopold I (1831–1865)*, Istanbul 2013.

The concept of *economic development* in the nineteenth century Romanian area has been defined by Angela Harre¹⁹ and should be read 'in relation to the economic transformation in the two principalities after the Treaty of Adrianople (1829), by which Russia forced the opening of the lower Danube for European trading navigation'.²⁰ The inclusion of the Romanian area on the European capitalist market and the limitation of exports to Constantinople, in favour of European entrepôts, led to 'the enrichment of the *development* concept with social and political connotations and the limitation of the use of the antonymous concept of *underdevelopment*'.²¹ In line with Angela Harre's research, this paper is attempting to prove the hypothesis which claims that trade at the Mouth of Danube encountered a sudden positive change after 1829 and a good dynamic at the end of the nineteenth century due to the considerable amount of Romanian grain exports to European entrepôts. At the same time, in agreement with the recent studies of the researcher Gelina Harlaftis,²² a maritime history expert, we will show how the infrastructure of a foreland was created and developed in close connection with maritime trading, also drawing in the local production structures.

Using methods specific to history, maritime economic history tackles the economic structures and events that have marked major changes in the evolution of communities in the past, among other things, arguing the influence of natural and anthropogenic factors on the economic course of some regions of the Terra.²³

From a methodological point of view, the study of economic history is different from strictly economic analyses on three counts: a) the approach (historical analyses are mainly inductive); b) the result of the study (the aim is to obtain a plausible description and not strictly to formulate an explanation); c) the aim/objective (the main objective of the research is to verify a theoretical hypothesis formulated

19 Angela HARRE, *Conceptul de progres: relația conflictuală dintre liberalism și intervenția statală*, in: Victor Neumann – Armin Heinen (eds.), *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*, Iași 2010, pp. 173–199.

20 Ibidem, p. 174.

21 Ibidem.

22 Gelina HARLAFTIS, *Maritime History or the History of thalassa*, in: Gelina Harlaftis – Nikos Karapidakis – Kostas Sbonias – Vaios Vaiopoulos (eds.), *The New Ways of History*, London 2009, pp. 211–238; Gelina HARLAFTIS, *Black Sea Maritime and Economic History. The integration of the port-cities to the global economy*, in: Gelina Harlaftis – Victoria Konstantinova – Igor Lyman, Anna Sydorenko – Eka Tchoidze (eds.), *Between Grain and Oil from the Azov to the Caucasus: the Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, late 18th – early 20th Century*, Rethymnon 2020, pp. 3–32; Gelina HARLAFTIS, *Forum Introduction: What is maritime history?*, *The International Journal of Maritime History* 32 (2), 2020, pp. 354–363; eadem, *Maritime history: A new version of the old version and the true history of the sea*, *The International Journal of Maritime History* 32 (2), 2020, pp. 383–402.

23 Lewis R. FISCHER, *The Future Course of Maritime History*, *The International Journal of Maritime History* 29 (2), 2017, pp. 355–364.

previously, not to combat existing theoretical hypotheses).²⁴ This study combines traditional historical research methods (inductive) with empirical analysis (deductive) specific to economics. In the absence of a thorough and (partly) unpublished Belgian statistical series capable of reconstructing the full picture of Moldo-Wallachian grain exports to Belgian warehouses,²⁵ we have resorted to diplomatic sources kept at the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Romania in Bucharest, corroborated with documents from the network of services of the National Archives of Romania in the ports of the Danube. In this context, we can obtain a view from the perspective of Romanian statistics, existing at the level of the main Romanian export ports, on trade between Romania and Belgium. The role of the reports of Romanian and Belgian diplomats in the capitals and main ports of the two countries is essential to understand the negotiations carried out at the highest level to boost trade in order to perceive the obstacles and shortcomings existing at the international level. Thus, the reports of ambassadors and (vice)consuls enrich the picture of Romanian-Belgian trade relations.

Therefore, we have resorted to the critical analysis of historical sources specific to the economic history of the ports of the Lower Danube and the main Belgian entrepôt, Antwerp, by consciously combining knowledge from outside the primary sources and from within them to (re)establish historical facts and processes. Beforehand, we interpreted, compared, and related the data and facts characteristic of the processes specific to the Moldo-Wallachian production structures with the historical-economic phenomena of the modern era (fiscal policies and the evolution of transport), corroborating them with the actions of commercial diplomacy at the level of European chancelleries.

To illustrate the results obtained from the use of the statistical method, specific to economic history, we have resorted to the graphical method, which consisted in producing graphical representations (tables and graph figures) that are intended to

24 See, for example, Witold KULA, *Problemi i metodi di storia economica*, Milan 1970; D. C. COLEMAN et al., *What is Economic History ... ?*, in: J. Gardiner (ed.), *What is History Today... ?*, London 1988, pp. 31–41; Carlo M. CIPOLLA, *Between History and Economics: An Introduction to Economic History*, Oxford 1991; Graeme Donald SNOOK, *Economics without Time: A Science Blind to the Forces of Historical Change*, London 1993; Gerold AMBROSIUS – Dietmar PTZINA – Werner PLUMPE, *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Ein Einführung Historiker und Ökonomen*, Herausgegeben, Munich 1996; Joel MOKYR (ed.), *The Oxford Encyclopaedia of Economic History*, 5 vols., Oxford 2003; Emil DINGA, *Studii de economie, Contribuții de analiză logică, epistemologică și metodologică*, Bucharest 2009, pp. 431–436.

25 D. DEGRÈVE, *Le commerce extérieur de la Belgique, 1830–1913–1939. Présentation critique des données statistiques. Histoire Quantitative et Développement de la Belgique V. Les relations internationales belges 1830–1913 1a–b*, Brussels 1982. See: *Statistique de la Belgique: tableau général du commerce avec les pays étrangers*, 1883, Brussels 1884.

facilitate the perception of the results offered by the statistical data of the maritime trade between Romanian ports and the main Belgian entrepôt. Statistical and graphical methods, like any other methods, have their limitations and do not automatically provide answers to the research questions. In order to overcome this shortcoming, we have resorted to the comparative method, standardising as much as possible in advance the different units of measurement and types of currency used in the international grain markets. However, the results of analyses using statistical and graphical methods must be viewed with some caution and always in comparison with the results of other documentary analyses. While statistics are always considered to be relative, the role of the economic historian is mainly to explain the evolution of certain phenomena produced at the economic level.²⁶

Profitability of Moldo-Wallachian production structures in the context of Belgian industrialisation

The last quarter of the nineteenth century saw the 'agricultural invasion', as it is called in the literature,²⁷ a crisis of overproduction that led to the sale of grain at relatively low prices in order to cover production costs and cope with international competition.²⁸ The geographical location of Wallachia and Moldavia influenced the dominant character of grain cultivation in the agriculture of the two Romanian Principalities.²⁹ In 1881, the year of the proclamation of the Kingdom, Romania was a country with an area of 130,177 km² and a population of 4.7 million inhabitants, dominated by wheat and maize, accounting for about three-quarters of all grain grown.³⁰

In his long travels through Romania, Frédéric Hoorickx, Belgium's Minister Plenipotentiary in Romania, made a brief description of the status of the mouths of the Danube, evoking the richness of the Romanian land, the picturesque summer landscapes, with temperatures up to +34° Celsius, and the winter ones, with minima reaching -20° Celsius. The Belgian diplomat F. Hoorickx visited various places in the young Romanian Kingdom, an opportunity to underline the importance of the

26 W. KULA, *Problemi i metodi di storia economica*; L.R. FISCHER, *The Future*, pp. 355–364.

27 See K. GUNNAR PERSSON, *Grain Markets in Europe*.

28 See reviews on Belgian agriculture: J. GADISSEUR, *Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913*, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 4 (1–2), 1973, pp. 1–48; J. HANNES – W. VANDERIJPEN, *Teeltplan, produktie en produktiekosten. De landbouw in enkele gemeenten van de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen (begin 19e eeuw)*, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 4 (1–2), 1973, pp. 67–107.

29 Marcel EMERIT, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la liberation des terres, 1829–1864*, Paris 1937; Ilie CORFUS, *Agricultura în Țările Române, 1848–1864*, Bucharest 1982; Apostol STAN, *Agricultura românească în faza finală a clăcășiei, 1831–1864*, Bucharest 1994.

30 *La Roumanie 1866–1906*, Ministère de l'Agriculture, de l'Industrie, du Commerce et des Domaines, Bucharest 1907, pp. 269–272.

hydrographic system and the central role of the Danube, which was the most important source of water for grain crops, stretching for about 500 km along the southern border of the country. Also, the inland water system, with rivers flowing from the Carpathian Mountains into the Danube and abundant snowfall, played a major role in increasing food production in Moldavia and Wallachia.³¹

The grain production of the Moldavian-Wallachian large estates fluctuated positively in proportion to supplies on foreign markets. In general, landowners and tenants complied with the qualitative requirements of the entrepreneurial environment. Historian Bogdan Murgescu believes that 'Western demand and population growth stimulated the increase in Romanian grain production', and 'as total production growth far exceeded population growth, exports increased considerably'.³²

After 1870, Moldo-Wallachian production structures had to counter the competition of American grain placed in European entrepôts and gradually came to meet the high standards of the international business environment. Grain exports created a socio-political and legislative environment that was permissive for large-scale farmers. For some economic historians, Romanian agriculture in the second half of the nineteenth century proved profitable precisely because of the incipient level of capitalism in Romanian society.³³ New pertinent analyses,³⁴ based on the correlation of unpublished archival documents with the classical historiography of the agrarian problem in Romania, have been carried out in the last decade and confirm the previous theories of John R. Lampe and Marvin R. Jackson³⁵ and of the Romanian researchers Victor Axenciuc³⁶ and Bogdan Murgescu.³⁷

Constantin Dobrogeanu Gherea formulated the theory of serfdom,³⁸ by which he proved that the dominant social relations in Romanian agriculture between the two

31 F. HOORICKS, *D'un voyage d'exploration en Roumanie*, Brussels 1892, pp. 3–4.

32 B. MURGESCU, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, pp. 269–274.

33 Victor AXENCIUC, *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859–1947* 2. *Agricultura*, Bucharest 1996, p. 80.

34 See empirical research and objective reviews of the Moldo-Wallachian production structures in: Cristian CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării: integrarea pe piață, structuri productive și infrastructura de transport (1829–1940)*, Brăila 2018, pp. 65–74, 133–182. See objective Western travellers' objective descriptions of Moldo-Wallachian agriculture in: C. ARDELEANU, *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube*.

35 John R. LAMPE – Marvin R. JACKSON, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982, pp. 155–201. See another pertinent point of view in: Stefan WELZK, *Nationalkapitalismus versus Weltmarktintegration? Rumänien 1830–1944. Ein Beitrag zur Theorie eigenständiger Entwicklung*, Saarbrücken 1982.

36 V. AXENCIUC, *Evoluția economică a României* 2, p. 80.

37 B. MURGESCU, *România și Europa*, pp. 103–204; B. MURGESCU, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, pp. 244–268.

38 Constantin DOBROGEANU GHEREA, *Neoiobăgia*, Bucharest 1909.

contractual parties, on the one hand, the landowners and tenants, and on the other hand the peasantry 'under contract', kept in their composition feudal customs that took on new forms after the connection of the Moldo-Wallachian economy to the Western one.³⁹ The period between the agrarian reform of 1864 and the First World War represents for the agrarian regime in Romania 'the expression of the transition from the feudal agrarian system to the peasant agrarian system' and 'was based on the bipolarity of the agricultural system: the large-landed and the tenant farming and the small peasant farming'.⁴⁰

Romania in the 1900s was dominated by a society dependent on grain production, in which the large tenant trusts made the most profitable deals. Maximising profit required the approach of extensive farming, and this was speculated upon by the large landowners and tenants. The most profitable ventures involved leasing over 5,000 ha of state-owned arable land, more than 70 % of which was worked with the farmer's agricultural inventory or sublet (under various forms of agricultural tenancy) to peasants. Romania was shaken by a strong peasant uprising in the spring of 1907 precisely because, at the beginning of the twentieth century, a 5,000-hectare estate leased out was extremely profitable for its lessees and owners, but it exploited the peasant workforce thoroughly and for paltry compensation. At an average price of 11 shillings/ha, the state was paid £ 2,750 by the lessee. The average value of grain production in that period for the same arable area was about £46,384. Of this sum, the tenant paid the rent and the full average cost of the agricultural work done on the grain, about £ 12,000 (£ 2 and 7 shillings/ha). The profit made amounted to £ 31,634 and was 68.20 % of the average value of the grain production at the time, but it also included the deduction of other expenses relating to the maintenance of the estate.⁴¹

A simple comparative look shows that about 70 % of Belgium's agricultural land was cultivated with grain because of the lowland relief and the need for consumption and export. However, the port of Antwerp became an important centre for handling foreign grain, greatly supporting Belgium's economic growth. The additional contribution of grain to the small Belgian kingdom gave rise to a new crisis: falling prices. The economic situation was felt hard by small Belgian farmers. The increase in the industrial workforce at the end of the nineteenth century was caused by the fall in

39 László MAKKAI, *Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe*, *Slavic Review* 34 (2), 1975, pp. 225–228; B. MURGESCU, *România și Europa*, pp. 103–150.

40 V. AXENCIUC, *Evoluția economică a României*, vol. 2, p. 80.

41 Data calculated based on statistics from 1906 (converted by us from lei to pound sterling), in: V. AXENCIUC, *Evoluția economică a României* 2, pp. 261–263, 303–304, 707.

farmers' wages.⁴² Also, larger farmers felt difficulties for different reasons: on the one hand, the prices they received for their products dropped (Agricultural Invasion), on the other hand, labour became more expensive due to competition from industry (agricultural labourers drawn away from agriculture, attracted by high industrial wages), and in some regions, seasonal labour migration to France and commuting to industrial regions. The historiography of the issue provides enough details to understand that after 1884, the Catholic Party gave advantages to the industrialists because of the gains that the Belgian state could obtain by favouring imports of cheap grain from Eastern Europe and Latin America. To these imports, one must add the non-competing products (i.e. agricultural products but not grain) that Belgium received from African colonies such as the Congo.⁴³

Despite the facilities of agricultural loans granted to farmers, even the big European consumers in Belgium's vicinity, such as France and Germany, have not offered more substantial advantages to local farmers. Industrialisation policy was more attractive and dictated by the ruling class in Brussels.⁴⁴

The organisation of the grain trade at the Lower Danube: the route from the large estates to the European entrepôts

Throughout the nineteenth century, the grain market at the mouth of the Danube underwent profound transformations in its complex functioning mechanism. Shortly after the Treaty of Adrianople (14 September 1829), the impact on the world of entrepôts required that the Moldo-Wallachian production structures and the

42 Leen Van MOLLE, *Katholieken en landbouw: landbouwpolitiek in België 1884–1914*, Leuven 1989, pp. 273–276; J. GADISSEUR, *Le produit physique de la Belgique 1830–1913: Présentation critique des données statistiques. Introduction générale. Agriculture. Histoire Quantitative et Développement de la Belgique IV/1a*, Bruxelles 1990; J. BLOMME, *The Economic Development of Belgian Agriculture: 1880–1980. A Quantitative and Qualitative Analysis*, Studies in Social and Economic History 25, Leuven 1993, pp. 123–148; W. RONSIJN, 'Gaining ground' in Flanders after the 1840s: access to land and the coping mechanisms of landless and semi-landless households, c. 1850–1900, in: C. Fertig – R. Paping – H. French (eds.), *Landless households in rural Europe, 1600–1900*, Boydell & Brewer, pp. 91–116.

43 P. DELFOSSE, *La politique agricole de l'État belge en période de crise au XIXe siècle: les rapports de force dans une société en transition vers le capitalisme industriel*, Louvain-la-Neuve, Cehides 1983; Eric VANHAUTE – Leen van MOLLE, *Belgian agrarian and rural history, 1800–2000*, in: Erik Thoeland – Leen van Molle (eds.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages-beginning twentieth century)*, Tournhout 2006, pp. 225–256; W. RONSIJN – E. VANHAUTE, *From the hungry 1840s to the dear 1850s: the case of Belgium's food price crisis, 1853–56*, *Agricultural History Review* 66 (2), 2018, pp. 238–260.

44 R. PERREN, *Structural Change and Market Growth in the Food Industry: Flour Milling in Britain, Europe, and America, 1850–1914*, *Economic History Review* 43 (3), pp. 420–437; Rita ALDENHOLFF-HÜBINGER, *Deux pays, deux politiques agricoles? Le protectionnisme en France et Allemagne (1880–1914)*, *Histoire et Société Rurales* 23 (1), 2005, pp. 65–87.

organisation of domestic trade adapt to the rigours and requirements of the international market. Western trading houses, through their middlemen, penetrated deeply into the internal grain trade of the Lower Danube and influenced the way producers cultivated and marketed grain. The grain's route from the large estates to the entrepôts in the major European ports was complicated and involved a host of external factors that dictated the quality and price of the products. Until the mid-1870s, Moldo-Wallachian grain was temporarily stored in pits or rudimentary warehouses on the estates of landowners, and then transported on land over short distances or, thanks to inland rivers and the river Danube, to the main ports of the Maritime Danube (Brăila, Galați and Sulina). After the construction of the backbone of the Romanian railways, especially grain from the north of Moldavia, internationally recognised for their superior quality, were more easily included in the maritime trade circuit. Thus, export capacity increased substantially as export quantities increased and domestic transport costs fell. With the advent of the railways, there was a 30–35 % increase in the export potential of grain, which would have been lost to the international market because of the shortages caused by poor transport and the lack of storage space.⁴⁵

The railway network of the Old Kingdom of Romania⁴⁶ made significant progress in the last quarter of the nineteenth century, from about 900 km to 3,100 km. Between 1876 and 1880, 37,620,000 q⁴⁷ of grain, which represented 65.65 % of the whole quantity of goods, were transported by the local railway network. The downward trend of the ratio, in relation to the other products that used the railways in Romania, became more pronounced in the following decades, reaching an average of 40.77 %, although, in quantitative terms, the total increased substantially between 1911 and 1914.⁴⁸ High-capacity rail transport in Romania sparked off a faster production process and created new European possibilities for Romanian agriculture.

Trade in local stockyards, strategically set at regular distances and in the main regions dominated by grain crops, developed considerably in the last three decades of the nineteenth century. At the same time, most rural railway stations began to be equipped with small, rudimentary storehouses for the temporary storage of grain. Romania had become a spider's web spun out of the small offices of the middlemen

45 Victor AXENCIUC, *Formarea sistemului industrial modern în România. Etapa 1859–1914. Demarajul industrializării*, Bucharest 2008, p. 61.

46 The Old Kingdom of Romania was proclaimed in 1881 and was composed of the historical regions: Oltenia, Wallachia, Dobruja and Moldavia between the Carpathian Mountains and the Prut River.

47 1 q = 1 quintal = 100 kilograms.

48 Analysis made based on statistical data provided in: Victor AXENCIUC, *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859–1947 1. Industria*, Bucharest 1992, pp. 321, 329–330.

of Western trading houses and connected to the country's land and navigation infrastructure. Grain would quickly flow from every corner of Romania to the warehouses and ships in the ports of the Maritime Danube. Most of the time, the quality of grain was neglected to the detriment of a substantial and profitable export, achieved by circulating the capital acquired in frequent transactions.⁴⁹

Grain cabotage from the Danube fluvial ports was a profitable business for shipowners. As the number of ships involved in the maritime transport of grain from the mouth of the Danube increased, cargoes under the western flag were supplied in the port of Sulina by a large number of river ships. These created a conveyor belt between the upstream Danube settlements and the port at the mouth of the river. The Greek Stephanos Theodōros Xenos⁵⁰ (mid–nineteenth century) and the Sephardic Jewish Mendl family (after 1880)⁵¹ are cases of entrepreneurial success due to the exploitation of a new opportunity in the Lower Danube grain market: cabotage between the Danube fluvial ports and Sulina.

The dominance of the grain trade in Romania's economy required the adaptation of domestic legislation and the creation of a climate conducive to Romanian exports in this sector. The trading codes, navigation codes, and international trade treaties adopted by the political class in Bucharest were influenced by the profoundly grain-based nature of the Romanian economy. After the suppression of the free port regime (1883), the authorities in Bucharest introduced the warehouse system in the ports of Galați and Brăila, which was difficult to implement, after a series of problems caused by the lack of infrastructure, towards the end of the nineteenth century. The advent of the docks revolutionised and imposed radical changes on the world of grain merchants in the Danube hinterland.⁵²

49 C. CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, pp. 183–235.

50 Stephanos Theodōros XENOS, *Depredations; or Overend, Gurney and Co, and the Greek and Oriental Steam Navigation Company*, London 1869.

51 See extensive coverage in: C. CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, pp. 183–236, 360–371.

52 On 18 Feb. 1883, the Ministry of Finance considered the creation of a warehouse service in Brăila, Galați and Constanța. The Romanian authorities should have implemented this project on 1 April of the same year, but the context of the time delayed the start of the work necessary to bring the Romanian ports in line with the standard of warehouse ports in Western Europe [see: Constantin BUȘE, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837–1883)*, Bucharest 1976, pp. 185–186]. For the customs duty situation in major European markets, see an extensive analysis in: E. SCHREMMER – W. STERN, *Chapter 5: Taxation and Public Finance: Britain, France, and Germany*, in: Peter Mathias – Sidney Pollard (eds.), *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire 8. The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies*, Cambridge 1989, pp. 315–494; Maarten Van DIJCK – Tom TRUYTS, *The Agricultural Invasion and the Political Economy of Agricultural Trade Policy in Belgium 1875–1900*, KU Leuven Center for Economic Studies Discussion Papers, January 2014, pp. 1–38.

Over three decades, the cumulative quantity of goods stored in warehouses in Brăila and Galați increased more than 27 times. From an average annual quantity of 130,300 q, stored in the two warehouses between 1884 and 1885, it rose to 3,583,330 q/year between 1910 and 1915. The quantities of goods stored in the Galați warehouse exceeded those in the docks of Brăila every year. The investments of the Romanian state in the construction of railways also changed the grain purchasing pools in the port of Brăila. In the years before World War I, the grain arriving in Brăila by rail, even from the northern regions of Moldavia, exceeded the quantities arriving on the Danube from upstream. The introduction of large cargoes on the Lower Danube grain market meant that grain from Oltenia and Wallachia had to be transhipped to the port of Sulina. By the end of the nineteenth century, the two ports had already specialised: Galați for imports and Brăila for exports (mainly grain).⁵³

Tariffs and trade policy measures

During the period of application of the Organic Statutes in Wallachia and Moldavia (1831/1832–1856), tariffs imposed on the export of Moldo-Wallachian grain varied between 2.5 and 5 % of the value of the products. From 1 January 1860, the system of leasing customs houses was abandoned, and the state began to operate them. Also on that date, the common customs rules, the status of the customs officer, the exchange rate of foreign currencies were regulated, the status of the ports of Brăila and Galați as free ports was recognised and a 5% *ad valorem* tax was adopted for the export of most of the products of the economy of the Romanian Principalities. Export duties were reduced to 3% *ad valorem* in 1866, and in the following two years they fell to 2 %, respectively 1 %.⁵⁴

Romania remained under the suzerainty of the Ottoman Empire until 1877, but from 1874 it developed an autonomous trade policy with a tariff that came into force with the law of 1 July 1876. The trade treaty signed with Austria-Hungary (22 June 1875) entered into force on 19 June 1876 for a ten-year period, allowing Austrian-Hungarian products to enter Romania free of charge. In reality, the treaty was made on liberal bases and with numerous concessions of the underdeveloped Romanian

53 C. CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, pp. 221–225; see also Constantin ARDELEANU, *Romania's Investments in Its Maritime Ports (1878–1914)*, in: idem and A. Lyberatos (eds.), *Port Cities*, pp. 129–164.

54 Constantin I. BĂICOIANU, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și până în prezent I/1*, Bucharest 1904; N. N. CONSTANTINESCU, *Acumularea primitivă a capitalului în România*, Bucharest 1991; Nicolae SUTĂ – Gabriela DRĂGAN – Maria MUREȘAN – Sultana SUTĂ-SELEJAN, *Istoria comerțului exterior românesc*, Bucharest 1996, pp. 78–79.

economy to the clearly dominant Austrian-Hungarian one. After 1885, the Romanian government introduced a number of protectionist measures, but they were quite limited and triggered a customs war between Bucharest and Vienna, which lasted from 1886 to 1892. The duties levied by the Romanian state on grain exports remained insignificant (approx. 1–2 %) until the First World War.⁵⁵

In the second half of the nineteenth century, Belgian import duties on manufactured goods averaged about 15–20 % *ad valorem* and about four percent in the case of grain.⁵⁶ The introduction of universal male suffrage in Belgium (1893) provided new opportunities for farmers to influence local agricultural policy in the context of American grain imports. The Catholic Party played a decisive role in Belgian agricultural policy between 1880 and 1914, as some analysts of the issue have pointed out, ‘contributing to the adaptation of farms to the new market situation’ and securing many votes from the rural population.⁵⁷ Belgium’s fiscal policy oscillated according to its own needs and culminated in protectionist measures imposed after the Catholic Party returned to government in 1884. The political choices of the majority and the entrepreneurial visions of the elected representatives led the Catholic Party to chart the course of economic policy in the Belgian Kingdom. In this context, the accelerated pace of growth in grain imports in the main Belgian ports dictated the retention of relatively low grain taxes.⁵⁸

If the large landowners in Romania were able to obtain loans much more easily, the situation was quite different for small and medium-sized holdings, which ensured the subsistence of the population and agricultural workers. Despite the encouraging measures taken by the Romanian authorities, agricultural loans for small producers remained a sensitive issue for all the governments in Bucharest. Peasants, for the most part, avoided taking loans because of the burdens to which they would have been exposed or, in most cases, were unable to access the system of loans granted by the

55 Constantin I. BĂICOIANU, *Câteva cuvinte asupra politicii noastre vamale și comerciale de la 1875 până în prezent*, Bucharest 1901; V. Th. IORDACHESCU, *Evoluția politicii și legislației vamale a României, de la 1886–1904*, Bucharest 1936; C. CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, pp. 285–334.

56 Paul BAIROCH – Susan BURKE, *Chapter 1: European trade policy, 1815–1914*, in: P. Mathias – S. Pollard (eds.), *The Cambridge Economic History* 8, pp. 32–33; M. Van DIJCK – T. TRUYTS, *The Agricultural Invasion*, pp. 5–34.

57 E. VANHAUTE – L. van MOLLE, *Belgian agrarian and rural history, 1800–2000*, pp. 224–226.

58 B. R. MITCHELL, *European Historical Statistics, 1750–1970*, London 1975, pp. 614–619; also see *Annuaire Statistique de la Belgique 1885*, Brussels 1886, p. 380.

state to develop small domestic farms.⁵⁹ In order to increase trade activities between Belgium and Romania, *Banca Creditul Belgo-Român* (the Belgian-Romanian Loan Bank) was founded at the end of the nineteenth century. The bank was destined to finance grain transactions and had a capital of around £ 1 million. The headquarters of the bank were established in Brăila.⁶⁰ Romania adopted a new national monetary system in 1867, which remained stable until the First World War.⁶¹

Quantitative aspects of navigation and trade

An overview of the statistical data supports the claim of a low level of Belgian navigation and trade at the mouth of the Danube until the 1880s. With some occasional exceptions, the presence of Belgian-flagged vessels in the Lower Danube averaged two to three ships registered annually in the port and harbour of Sulina. In 1859, with the help of the governments of Bucharest and Iași, the long-standing requests of the Antwerp Chamber of Commerce were met by opening a direct navigation line connecting the main Belgian port with Brăila and Galați. The positive effect of the opening of this maritime route was quickly apparent, with an increase in the number of Belgian-flagged vessels present in the two major Romanian ports. The main products imported by Belgium from the two Romanian Principalities remained grain, in exchange for which Belgian merchants placed large quantities of refined crystallised sugar, glass, iron and metalwork products on the Lower Danube market.⁶² What were the causes?

Belgium's independence in 1830 led to a protectionist reaction from its government due to three main factors. Firstly, the traditional protectionist tendencies of the cotton

59 Emil COSTINESCU, *Extras din expunerea de motive la proiectul de lege al băncilor populare al ministrului finanțelor*, Monitorul Oficial al României, March–April 1903, p. 822; Virgil MADGEARU, *Structura și tendința băncilor populare în Vechiul Regat*, Bucharest 1914; Marius PANAIT, *Evoluția creditului agricol în Vechiul Regat (1881–1914). Studiu de caz: Băncile populare din județul Brăila*, Analele Brăilei 8, 2007, pp. 51–70; C. CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, pp. 293–295.

60 C. I. BĂICOIANU, *Câteva cuvinte asupra politicii noastre vamale*, p. 72.

61 Before 1867, when the new leu was introduced in Romania, the quotation of coins was at different and variable levels. A gold coin was worth 32 lei, the napoleon 20 French francs or 54 lei, the pound sterling was worth 25.20 French francs or 68 lei. The adoption of the new national monetary system, with the leu-bimetal (gold and silver) standard, was fixed at 0.3226 g gold or 5 g silver, identical to the French and Swiss francs. The equivalence with the previous coin, based on the metallic standard, was: 100 new lei = 270 old lei; 1 gold coin = 11.75 new lei; 1 French franc = 1 new Romanian leu. After 1867, the Romanian coinage was related to the other imported coins of that time as follows: £ 1 = 25.25 lei; \$ 1 = 5.18 lei; 1 German mark = 1.24 lei; 1 French/Swiss franc = 1 leu. [See: C. SUTĂ et al., *Istoria comerțului exterior românesc*, p. 92; Costin C. KIRIȚESCU, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui 1–2*, Bucharest 1964; Victor AXENCIUC, *Avuția națională a României. Cercetări istorice comparate 1860–1939*, Bucharest 2000, p. 19].

62 P. BEKE (ed.), *175 ani de relații diplomatice româno-belgiene 1*, p. 101.

mill owners in Ghent manifested themselves, and secondly, independence led to the closure of Dutch colonial markets to Belgian products. Lastly, Belgian farmers demanded a higher protection than the one provided by the Dutch tariff of 1822, which provisionally applied to Belgian foreign trade. The law of 31 July 1834 introduced a sliding scale for grain and increased import duties on flax, hemp, and hemp cloth from 1.5 to 15 %. In addition to these tax increases, the Brussels government took measures to encourage industrialisation through subsidies, particularly for the coal and cotton industries. The law of 5 February 1834, backed up by that of 7 March 1837, refunded import duties on machinery and equipment to all manufacturers who moved their factories to Belgium and to any Belgian or foreigner who brought new machinery and equipment into the country. The system of preferential tariffs for goods imported on Belgian-flagged ships was abolished by the law of 19 June 1856 and did not lead to an exponential expansion of the national merchant fleet. In relative terms, the Belgian fleet accounted for 0.25 % in 1840, about 0.28 % in 1856 and only 0.19 % in 1870 of the world total, while Belgium's share of exports followed an upward trend from 1.9 to 3 percent from 1840 to 1870. Import tariffs on grain were around 4 % of the declared value of the commodity's purchase.⁶³

The most profound changes in the European economy took place in the 1860s–1880s, when imports of grain and grain/cereal products (including flour) into Belgium, France, and Germany increased on average from around ten million q per year (average 1862–1866) to 75 million q (1888–1892). In relative terms, these imports represented about 3 % of the average local production of these countries (1862–1886) and soared towards the end of the nineteenth century to 22 % (1888–1892). At the same time, these imports ran in parallel with the three countries' exports. Belgium, France, and Germany exported significant quantities of grain, reaching approx. 5 percent of their own production on average in 1862–1866, but fell to 2 % in 1888–1892.⁶⁴ In the 1860s through the 1880s, grain accounted in relative terms for 35–40 % of all agricultural production in the industrialised countries of continental Europe, and the replacement of 22 % of these countries' grain production by imports involved the development of a complex mechanism: the identification and exploitation of hinterlands, but also the use of nearby forelands.⁶⁵ Bread was made at sea, as some

63 P. BAIROCH – S. BURKE, *Chapter 1: European trade policy, 1815–1914*, pp. 20–35; M. Van DIJCK – T. TRUYTS, *The Agricultural Invasion*, pp. 5–34.

64 *Ibidem*, pp. 1–38; R. ALDENHOLFF-HÜBINGER, *Deux pays, deux politiques agricoles*, pp. 65–87.

65 The importance of foreland for the West Black Sea trade has been demonstrated in: G. HARLAFTIS, *Black Sea Maritime and Economic History*, pp. 3–32; P. BAIROCH – S. BURKE, *Chapter 1: European trade policy, 1815–1914*, pp. 46–48; M. Van DIJCK – T. TRUYTS, *The Agricultural Invasion*, pp. 5–34.

researchers in the field would explain.⁶⁶

Normally, the fall in freight should have reflected considerably in the price of grain, but it did not fall in line with the reduction in transport costs.⁶⁷ Therefore, the trading houses imported not only to cover grain consumption in industrialised Europe but also to accumulate a higher profit than in the earlier decades. However, by 1880, Belgium and the Netherlands accounted for less than 2 % of total grain exports through the mouth of the Danube. The situation changed considerably at the turn of the twentieth century, highlighting some of the characteristics of the maritime trade at the Lower Danube.⁶⁸

In 1883, the preferential free port regime of the Romanian ports on the Danube and the Black Sea was eliminated. In this context, only two Belgian-flagged vessels sailed on the maritime sector of the Danube, representing only 0.13 % of the total number of ships operating on the Danube between Brăila and Sulina and only 0.37 % of their total tonnage. Statistics recorded the entry of other Belgian ships on the Danube maritime sector only in 1888, and their number alternated between zero and a maximum of four (1898) until the end of the nineteenth century. The first fifteen years of the twentieth century saw a share of between 0.59 % (1906) and 2.28 % (1911) of the Belgian flag in the total number of active vessels on the Lower Danube waterway, with similar percentages in terms of total tonnage. Although Sulina became a strategic point on the map of European grain merchants, the situation was not totally different from that of ships entering the Maritime Danube and ranged from two vessels, with a total tonnage of 3,145 tonnes, loaded with grain in the Sulina harbour in 1883, to twelve vessels, with a total tonnage of 18,787 tonnes, operating in the port of Sulina during 1907. In terms of numbers and total tonnage, the proportion of the Belgian flag at Sulina ranged from zero, the most common value, to 1.5 percent, the maximum recorded in 1907.⁶⁹ It can therefore be said without a doubt that the transport of grain between the ports of the Danube and Antwerp was carried out by means of foreign-flagged vessels, the conclusive proof being the statistics available at the main Flemish entrepôt and port.

At the beginning of the twentieth century, the transport of goods from Romanian

66 Tom G. HALL, *Cheap Bread from Dear Wheat: Herbert Hoover, the Wilson Administration, and the Management of Wheat Prices, 1916–1920*, unpublished PhD thesis, University of California 1971; Adina POPESCU, *Casting Bread Upon the Waters: American Farming and the International Wheat Market, 1880–1920*, unpublished PhD thesis, Columbia University 2014.

67 See detailed reviews in: P. BAIROCH – S. BURKE, *Chapter 1: European trade policy, 1815–1914*, pp. 55–57.

68 C. CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, pp. 300–354.

69 Constantin ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația la Dunărea de Jos. Serii statistice (1881–1900)*, Galați 2008, pp. 200–211; idem, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, Galați 2008, pp. 60–65, 95–109.

ports to Antwerp was carried out via the regular route of the *Johnston Line* company. Navigation companies had agents in the ports of the mouths of the Danube. Representatives of the *H. A. Harris* Navigation Company handled Belgian imports from Constanta, and *Watson & Youell* the imports from Sulina, Galați and Brăila. After only a few years of operating the route between Romanian ports and Antwerp, *Watson & Youell* had to set up an office in Bucharest.⁷⁰ The costs charged for transporting goods to the port of Antwerp were much higher than for Rotterdam. Under these circumstances, the goods bound for Belgium were sometimes imported via the main Dutch warehouse. The exception was in 1896, when 226 ships arrived in the port on the banks of the Scheldt estuary from Romania, 108 more cargoes than those registered in the port of Rotterdam. Another advantage the Dutch had over the Flemish was the coal facilities, which provided the fuel needed to return the ships to their home ports.⁷¹ The *John Ruys et Slegens d'Anvers* navigation company, with a capital of four million francs, carried out transport on demand between the ports of the Black Sea (Odessa, Brăila, Galați and Sulina), the Mediterranean and Antwerp, using the six cargoes (steamers) it operated.⁷²

Alexandru Cotescu, director of the Romanian Maritime Service, a Romanian state-owned company, visited various navigation companies for the transportation of goods from Romanian ports to Antwerp at convenient prices. In this respect, he had a meeting with F. Bulcke, director of the port of Antwerp, and J. van Ryswijck, mayor of the Flemish city.⁷³ E. de Burbune de Wesembeek, 'of Romanian ethnicity', submitted a letter of intent to the Romanian plenipotentiary in Brussels, Bengescu, wishing to set up a new commercial agency for the import of Danube grain into the port of Antwerp.⁷⁴

In order to obtain convenient FOB (*free on board*) rates, but also to continue local relations, Al. Cotescu was forced to request offers from other agencies, such as

70 Arhiva Diplomatică a Ministerului de Externe al României (Diplomatic Archive of the Romanian Ministry of Foreign Affairs; hereafter, AMAER) in Bucharest, fund Brussels, vol. 335, folder Consulatul Român din Anvers (1881–96), fols. 1r–9r, Appendix to the Report of 14/26 Nov. 1896.

71 The quality of Belgian coal was inferior to that of the German or English coal, which brought discontent to merchants; see: AMAER, fund Haga, vol. 12, folder Rapoarte, informații economice (1897–1900), fols. 1r–5r, Economic Report no. 146.

72 AMAER, fund Brusselss, vol. 353, folder Consulatul român din Liege (1883–1942), fols. 25r–6r, Report of the Industrial and Commercial Congress in Liège.

73 AMAER, fund Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine), vol. 7, folder Belgia: stabiliri de linii maritime româno-belgiene, societăți belgiene, reclamații (1887–1929), fols. 1r–3r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 27 Apr/8 May 1897.

74 His father, Hector, also of Romanian nationality, had an estate in Doreasca, Dorohoi County. His family was one of the wealthiest in the region. See: Telegram no. 4920, 19/31 March 1897, in AMAER, fund Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine), vol. 7, folder Belgia: stabiliri de linii maritime româno-belgiene, societăți belgiene, reclamații (1887–1929), fol. 1r.

Casa Eiffe et Cie,⁷⁵ *Grisar et Marleilly – Ship Brokers & Forwarding Agents Antwerp*.⁷⁶ Despite the positioning of Antwerp as the main grain handling entrepôt in Europe, the authorities in Bucharest, interested in doing business in other areas with their Dutch partners, decided that the new line should have the port of Rotterdam as its final destination.⁷⁷

Figure 1. Advertisement for the Antwerp – Lower Danube route of the Johnston Line navigation company from 1896⁷⁸

- 75 Telegram no. 9914, 31 May 1897, in AMAER, fund Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine), vol. 7, folder Belgia: stabiliri de linii maritime româno-belgiene, societăți belgiene, reclamații (1887–1929), fol. 1r.
- 76 The navigation company was based in Hamburg and had been navigation for more than 50 years on the Atlantic and Pacific oceans, specialising in grain transport. AMAER, fund Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine), vol. 7, folder Belgia: stabiliri de linii maritime româno-belgiene, societăți belgiene, reclamații (1887–1929), fol. 1rv, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 27 May 1897.
- 77 The official representatives of the navigation company were Baron Lambert, Secretary General of the Belgian Foreign Department, and Léon Capelle, Minister Plenipotentiary and Director General of Commercial Affairs. Capelle was surprised that Romania had not opted in favour of the port of Antwerp, Europe's main grain entrepôt [AMAER, fund Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine), vol. 7, folder Belgia: stabiliri de linii maritime româno-belgiene, societăți belgiene, reclamații (1887–1929), fols. 1r–3r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 11 September 1897]. According to statistics for 1888, transmitted by the Romanian consul Gustave Mendl in 1889, Austria-Hungary exported 5,577,797 q of Romanian grain to the port of Antwerp, worth 98,395,600 francs. The transactions were due to trade agreements between Belgium and Austria-Hungary [AMAER, fund Problema 68, vol. 374, folder Belgia, fol. 109r, Report from 8 June 1889].
- 78 AMAER, fund Brussels, vol. 335, folder Consulatul Român din Anvers (1881–1896), fol. 1, Appendix to the report from 14/26 November 1896.

In the 1881–1885 period, Great Britain and Austria-Hungary were the main importers from Romania, with 45.2 and 28.8 % of the quantities and 37.6 and 33.7 % of the value of the products respectively. Imports made by Belgium accounted for only 1.2 % of the quantities marketed in Romania and 1.3 % of its financial value. Belgium's exponential contribution to Romanian exports is also visible in the analysis of the five-year averages, which show a spectacular increase from an average of 1.2 (1881–1885) to 37.6 % (1896–1900).⁷⁹ Belgium must be seen as a transit country for many imported products, and, at the end of the nineteenth century, it had the largest grain entrepot in the world: Antwerp. Trading houses operating in Belgian ports purchased from Romania 'yellow wheat' (*bălanul bătrân*), with low gluten concentration, for Belgian consumption.⁸⁰

Massive capital investment in the Antwerp entrepot provided optimal conditions for long-term storage and maximum exploitation of the world grain market, and the proximity to Germany allowed the rapid placement of grain in the Rhine-Ruhr industrial region. Grain exports to Belgium amounted to £ 621,861 in 1887 and reached £ 1,730,040 within just three years. The redirection of Romanian grain to Antwerp is also described by the Romanian consul in this port. According to the diplomatic source mentioned, during 1889 only 2,486,510 q of grain, worth £ 1,587,842, remained in Belgian warehouses, the remaining 3,202,590 q, worth £ 2,196,467, being placed in Germany.⁸¹

The visible stocks of grain in the main Belgian, Dutch and German ports amounted to 1.8 million q in March 1897.⁸² Analysts of the time estimated the combined grain consumption of Belgium, the Netherlands, and Germany for 1897 at 22 million q, and forecast an import of 23.5 million q.⁸³ On average, Romania's annual exports to Belgium, dominated by grain, reached 8,042,330 q (37.46 % of the total) between 1896 and 1900 and represented approx. 3.705.149 £ (37.11 %).⁸⁴ In 1897, the Antwerp entrepot was the beneficiary of 4,763,720 q of grain arriving from the port of Brăila

79 The analysis was carried out based on a statistical series published annually by the General Directorate of Statistics of the Ministry of Industry and Trade in Bucharest. See: *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor în 1883*, Bucharest 1884, pp. 6–9; *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor în 1893*, Bucharest 1894, pp. 4–7; *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor în 1899*, Bucharest 1900, pp. 3–8; *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor în 1909*, Bucharest 1910, pp. 4–8.

80 Ion I. C. BRĂȚIANU, *Comerțul nostru de cereale și influența introducărei clasificării cerealelor asupra acestui comerț*, *Analele Ministerului de Lucrări Publice* 6, 1899, p. 319; Eduard GHICA, *Exportul nostru de grâne*, Bucharest 1902, p. 11.

81 Ibidem, p. 248.

82 Semaphore de Brăila: *Bulletin comercial al Portului Brăila*, 21 March/ 2 April 1897, p. 2.

83 Semaphore de Brăila: *Bulletin comercial al Portului Brăila*, 13/25 September 1897, p. 2.

84 C. ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația la Dunărea de Jos. Serii statistice (1881–1900)*, pp. 20–21.

alone.⁸⁵ The newspapers of the time reported that ‘the prices still high’ in the port of Antwerp had led to ‘more considerable daily arrivals [of wheat] and enormous loads from America and Russia, our buyers observe a well justified reserve’. Wheat prices were down by 0.75 francs/q (under one shilling/q) at Antwerp.⁸⁶

The statistical series compiled and published at the Romanian level are more conclusive starting from 1903 and allow a closer observation of the destinations of the grain exports carried out by the market of the Lower Danube. Between 1903 and 1914, grain products exported via the mouth of the Danube to Belgium totalled 83 million q, with an annual average of 6.9 million q. The lowest quantities were recorded in 1914 (2,686,980 q), while the most significant exports were recorded in 1906 (8,899,940 q), 1907 (8,168,940 q) and 1910 (9,670,410 q). The historical maximum of the era was reached in 1911 (10,646,150 q) and was dominated by the 5,889,210 q of wheat and 2,819,490 q of maize traded. In 1910, exports to Belgium accounted for about one-third of the entire grain trade through the mouth of the Danube (32,324,078 q) and, looking at Russian competition, 11.21 % of that through the entire system of ports of the Tsarist Empire north of the Black Sea (94,956,508 q) in that year.⁸⁷

In comparative terms, Belgium’s share of the international wheat trade from the Lower Danube reached 51.5 % in 1907, with 5,071,750 q out of a total of 11,579,240 q exiting through the mouth of the river, and surpassed Italy (1,697,540 q) and the Netherlands (1,614,490 q). The most significant export of grain in 1907 was maize, 14,016,690 q, where five major points of disposal or transit, with over one million quintals each, were Gibraltar (3,353,520 q; 24 %), Belgium (1,957,650 q; 13.96 %), Germany (1,866,550 q; 13.31 %), the Netherlands (1,685,260 q; 12.02 %) and Great Britain (1,325,760 q; 9.45 %).⁸⁸

At the beginning of the twentieth century, the Antwerp entrepôt became the main destination and transit point for the world grain trade. According to contemporary Romanian sources, 2,930,000 q of grain were exported from Brăila to Antwerp in 1911, and the following year the total was 2,743,460 q. The share of the port of Brăila was

85 Buletinul Camerei de Comerț și Industrie circumscripția V-a Brăila, 27 May 1898, p. 38.

86 At the end of September 1897, there was a decrease of 1/2 shilling/q compared to the previous week. See: Semaphore de Brăila: Buletin comercial al Portului Brăila, 13/25 September 1897, p. 2.

87 Our review is based on statistical data from: Mose LOFLEY HARVEY, *The Development of Russian Commerce on the Black Sea and Its Significance*, unpublished PhD thesis, California University, Berkeley 1938; Gelina HARLAFTIS, *A History of Greek Owned Shipping: the Making of an International Tramp Fleet, 1830 to Present Day*, London 1996, pp. 16–17; C. Ardeleanu, *Comerțul exterior și navigația la Dunărea de Jos. Serii statistice (1881–1900)*, pp. 232–238; idem, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, pp. 110–126 (data converted by us from tchetvert and imperial quarters to quintals).

88 Ibidem, pp. 113–114.

27.52 % in 1911 and 38.52 % the following year.⁸⁹

Grains from the Old Kingdom of Romania were some of the most attractive for the world's largest grain warehouse. Romanian barley was the main supply in Antwerp's silos in 1913, and wheat and maize were second only to the United States of America and Argentina in Belgian preferences. In 1913, Belgium imported about 3.7 million q of wheat and 1.2 million q of barley from the Lower Danube grain market.⁹⁰ In 1913, Romanian wheat was sold in the port of Antwerp at prices between 17 and 19 francs/q (13–14 shillings/q), with Argentine products losing ground. Imports of Romanian rye into Belgian warehouses were very low, with prices varying between 14 and 15 francs/q (11–12 shillings/q).⁹¹

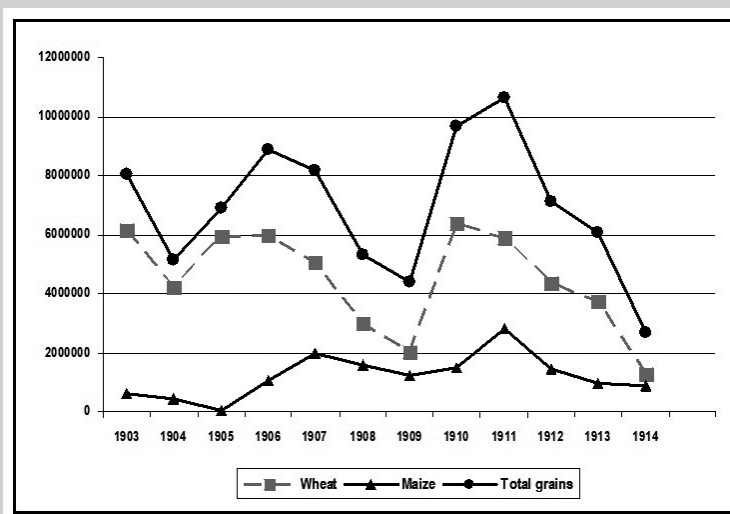

Figure 2. Grain products exported through the mouth of the Danube to Belgium (1903–1914). Quantities (in quintals)⁹²

89 Analysis based on data from Buletinul Camerei de Comerț și Industrie din Brăila circumscripția V-a Brăila 19, 1913, p. 627; C. ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, pp. 110–121 (total calculated by us based on the five products in the table).

90 Ibidem, pp. 110–121.

91 AMAER, fund Brussels, vol. 15, folder Cereale-făină (1896–1921), fol. 1r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 5 January 1914.

92 Constantin ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, pp. 110–121 (total calculated by us based on the five products in the table) and Table 2 at the end.

The reputation of Romanian grain in Belgium

The Antwerp entrepôt had a great quality for grain grown in the Lower Danube region: it was a transit country for agricultural products. In general, the requirements of every European market were met. Rumours circulated in Belgium that Moldavian peasants were growing grain for tenants and landlords, providing a quality export commodity, while the Wallachians were mixing up all the produce, irritating foreign traders.⁹³ In 1889, at the request of grain importers from Austria-Hungary, the newspaper *The Times* published a rumour that Romanians were using the 'superior quality' of Pannonian grain to export large quantities to England, France, and Belgium. The Romanian authorities started investigations to verify the veracity of the sources, also with the help of the Romanian consul Gustave Mendl in Antwerp. The results of the investigation proved that the Western press was deliberately misled. P. Roels, President of the Antwerp Commercial, Industrial, and Maritime Society, certified the quality of Moldavian grain and its importance compared to that produced in other agricultural areas.⁹⁴ In 1886, at the Dresden Congress, it was noted that Romanian wheat grains produced 20 % more flour, containing a much greater quantity of water than Pannonian wheat grains, leading analysts to mix the Romanian product with that harvested from French, German and Hungarian farmland.⁹⁵

Antwerp traders bought 'yellow wheat' (*bălanul bătrân*) with low gluten concentration from Brăila, Galați and Sulina for Belgian consumption. The Swiss, the Bavarians, the English, and the consumers of central France preferred a glutinous bread, using a superior quality 'red wheat' flour from Moldavia.⁹⁶ Wheat rich in nitrogenous or proteinous substances usually contains a large amount of gluten, which is essential for making high-quality bread and flour. Flour produced from low-gluten wheat, which is difficult to process, results in bakery products that do not puff up and remain broader. The nutritional quality of this bread is mediocre. The regions of Moldavia on the banks of the Prut (Iași and Fălciu counties) offered the wheat richest in nitrogenous substances, with over 14 %. Counties in Wallachia had much lower percentages. Analyses carried out based on the 1900 harvest show that grain from the Dobruja region are the richest in gluten, due to the cultivation of *arnăut*

93 AMAER, fund Brussels, vol. 335, folder Consulatul român din Anvers, fols. 1r–2r, Telegram no. 259/ June 1889.

94 According to the centralisation of statistics from 1888, a total quantity of 4,718,623 q of Romanian grain (rye, barley, oats, peas and flour) was imported through the port of Antwerp; in: *Independance Belge* 28 November 1889, p. 5.

95 AMAER, fund Brussels, vol. 374, folder Legațiunile României privitoare la exportarea din România grânelor, făinelor, fasolei etc. (1880–1894), fol. 70r, Annex to the Report of 31 May 1889.

96 I. I. C. BRĂȚIANU, *Comerțul nostru de cereale și influența*, p. 319; E. GHICA, *Exportul nostru de grâne*, p. 11.

wheat, a very 'glassy' grain used mainly in the pasta industry. According to the Romanian sources identified, there was no percentage differentiation in the presence of gluten between producers.⁹⁷

The growing commercial interest in Belgium for Romanian grain did not change the general opinion about them: Romanian wheat was the dirtiest and full of impurities among those that arrived in Western Europe. As a rule, in order to make a higher profit and to be able to sell their goods quickly and at decent prices, traders in the ports of the Lower Danube preferred to mix the grains together, hiding the dubious quality of the products from the eyes of the unaware.⁹⁸

Honesty in the Lower Danube grain market

The Jewish merchant Gustave Mendl was appointed Consul General of Romania in Antwerp by the Bucharest authorities because of his profession and the experience gained as owner of the trading house that bore his name.⁹⁹ As a rule, the economic reports of diplomatic attachés did not only contain statistics and figures of the business conducted. The evolution of Romanian-Belgian relations from an agricultural point of view was not always regulated by the two governments, fluctuating from year to year. From the research carried out so far, we have not identified in the literature or in the archives any tensions reported by the authorities in Brussels or Bucharest. In 1891, Frédéric Hoorickx, Belgium's minister plenipotentiary in Bucharest, warned Al. Lahovary about the 'gambling exchange' published in the Antwerp newspaper *Le Précurseur*.¹⁰⁰ In their pursuit of a better price, Belgian negotiators such as *Verona & Co.* initiated a so-called contract with second and third-tier trading houses, 'by which they risk nothing'¹⁰¹ in the grain businesses they wanted to conduct at the Lower Danube and place in Belgium. Gustave Mendl considered that whatever the decision of the Court of Brăila on this case, the Belgian traders were not going to receive the Romanian grain on time because of the 'complete insolvency of sales in Brăila, which is not a matter of Romanian law'. The validity of the contracts was set by the negotiator, which prevented the Romanian authorities from intervening. Aware that complaints

97 C. ROMAN, *Calitatea grâului din recolta anului 1900*, Buletinul Ministerului Agriculturii, Comerciului, Industriei și Domeniilor 9–10, 1902, p. 13.

98 John H. HUBBACK, *Some Aspects of International Wheat Trade*, *The Economic Journal* 21, 1911, pp. 121–131.

99 Gustave Mendl was from Melnik, Bohemia; see: Rijksarchief van Antwerpen in Antwerp, fund Consuls, folder 345 (PAA 496), fol. 5r, Telegram no. 34/3 November 1888.

100 AMAER, fund Brussels, vol. 335, folder Consulatul român din Anvers (1881–1895), fol. 1r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 16/28 February 1891.

101 Ibidem, fols. 1r–2r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 6 March 1891.

would not change the outcome, Gustave Mendl drew the Romanian government's attention to the fact that in 1890 alone Belgium had bought grain from the Danube ports worth 105,300,000 francs (about four million pounds) thanks to the good relations it had enjoyed over the years.¹⁰²

Trade between the two countries was affected by the still rudimentary legislation and trade institutions in the Danube ports. Belgian stock exchanges were more attracted to dealing with other countries 'much more honest than Romania'.¹⁰³ A. Zerman and Iancu Corbu, owners of some local trading houses, were not charged by the Court of Brăila because of the non-existence of the 'gambling exchange' on the market of the same locality, a sign that 'many sales are still made on word of mouth, without any written proof'¹⁰⁴, although the Brăila Stock Exchange was inaugurated in 1883.¹⁰⁵ By contrast, all the leading trading houses offered contracts in writing, building trust and continuity in their relationships with their loyal customers. All these aspects, together with price fluctuations and additional costs, prompted the plaintiffs from the Belgian contractors to decide to give up on Romanian grain. The Belgian decision had a rather strong consequence, by suppressing a Belgian import at Antwerp of about 4,000 q between July and October 1890.¹⁰⁶

Danube grain was bought by German merchants in Antwerp for consumption by local German 'colonies' [i.e., communities] or sold on German markets.¹⁰⁷ Since 1894, the East German provinces were no longer required by national law to declare the origin of rye and imported a substantial amount, even from Romania.¹⁰⁸ The port of Antwerp was a transit point to the Netherlands and France, and Consul G. Mendl was instructed by the Bucharest authorities to submit periodic reports on the sale of grain in the main Belgian entrepôt. The documents referred to have not been found in the Romanian and Belgian archives, preventing us from accurately reconstructing the

102 Ibidem, fols. 2r–4r.

103 Ibidem, fols. 3r–4r.

104 Ibidem, fol. 1r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 18 Apr. 1891.

105 Gheorghe IAVORSCHI, *Istoricul Bursei de cereale Brăila (1883–1948)*, *Analele Brăilei* 1, 1993, pp. 41–53.

106 The Belgian contractors were: Alphonse Muybreeks, Comt. Janssens, A. Techner, M. Foul, J. Frideberg, Ed. Van Steense & Cie. AMAER, fund Brussels, vol. 335, folder Consulatul român din Anvers (1881–1895), fols. 1r–3r, Report to 'Monsieur le Consul Général de Belgique', dated 4 December 1890.

107 Ibidem, fol. 1r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 13/25 Jan. 1889.

108 R. ALDENHOLFF-HÜBINGER, *Deux pays, deux politiques agricoles*, p. 77.

buyers, amounts, and prices of the transactions carried out.¹⁰⁹

The last four years of the nineteenth century bring further dissensions for Romanian farmers and merchants, whose activity is encumbered by the rise in Belgian import tariffs by two francs (about two shillings) per quintal, in 1897. The sale of flour products posed a real challenge for the Romanian consulates in Antwerp, Brussels, and Ostend. The frustration of Romanian plenipotentiary G. Bengescu is obvious in his report sent in September 1897, which prompted a swift decision by the Ministry of Foreign Affairs in Bucharest. Al. Cotescu's decision to also visit the Hague without notifying G. Bengescu saddened the latter even more, as he was 'completely left out of the affair' following his massive efforts to conclude new agrarian trading contracts with merchants and official representatives. Even though the report gives the turnover that Romania had earned from exports, some 136 million francs, of which 122,500,000 francs from the grain trade and eight million francs from Belgian imports,¹¹⁰ G. Bengescu was unaware of the negotiations between the Romanian state and its Dutch partners concerning the export of oil and meat from Romania to the Netherlands. Al. Cotescu had signed a new contract with the *Müller* trading house in Rotterdam for the export of 750,000 q of grain annually, while Antwerp had purchased 820,000 q of Romanian grain for its own consumption only in 1896, which shows the massive involvement of Romanian representatives in supporting foreign trade.¹¹¹ Despite the Romanian plenipotentiary G. Bengescu's temperament, the reply of Foreign Minister Dimitrie A. Sturdza showed that it was not only Belgium's request that mattered, but 'what was more convenient for the interests of the Romanian Kingdom'. At the same time, D.A. Sturdza considers G. Bengescu failed to convince the Romanian authorities with relevant arguments to opt for the Flemish port as the terminus of the navigation company's itinerary.¹¹²

The Antwerp Chamber of Commerce responded firmly, publicly revealing that Belgian traders would not show the same interest in Romanian grain as in previous

109 The German rye export law was amended in 1902 and 1906. Rewards for local taxes were offered in 'import vouchers' to offset taxes and stabilise the price. See: AMAER, fund Brussels, vol. 335, folder Consulatul român din Anvers (1881–1895), fols. 1r–2r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 7/19 February 1889.

110 Ibidem, fol. 1r, Report to the Ministry of Foreign Affairs of Romania from 11 September 1897.

111 AMAER, fund Problema 68, vol. 7, folder Belgia, appendix no. 710/1897, fol. 1r.

112 The 'German colonies' (communities) in Antwerp were among the reasons why the Romanian authorities did not want to accept the large Belgian entrepôt as the terminus of the navigation line, even though it had direct connections to North and South America. The port of Rotterdam had several trade lines with Indochina and Australia, representing a strong Romanian interest in developing new business opportunities. AMAER, fund Brussels, vol. 335, folder Consulatul român din Anvers (1881–1895), fols. 1r–3r, Telegram no. 17874, 10/22 September 1897.

years.¹¹³ Imports of Romanian grain to Antwerp continued to develop at high parameters also due to the transit through the port of Rotterdam. The increase in the quantities exported to the Dutch entrepôt led to a drop in freight rates to 5 shillings/10 q, a price which was extremely convenient for traders.¹¹⁴

In 1908, even the skilled merchant and diplomat Gustave Mendl became a victim in a typical case of swindling in the international grain trade in the Danube hinterland. G. Mendl bought 2,720 q of barley and one thousand q of cinquantino maize from Brăila with the intention of selling it in Antwerp. When weighed in the Belgian entrepôt, a shortage of 56 % of barley and 15 % of maize of the quantity registered at the time of export from the docks in Brăila was noted.¹¹⁵

The Mendl family, well established in the world of international trade, played a key role in placing grain from the Danube hinterland on the Western European markets. Victor B. Mendl was born in Brăila in 1859 into a family of Mosaic religion, dominated by the spirit of entrepreneurial professionalism that was to make his name. The company *L. Mendl et C-nie*, founded in 1850, was the main source of his family's income and operated in the grain trade.¹¹⁶ Their good knowledge of Romanian and Western economic realities led to their international renown. Various members of the Mendl family were appointed diplomatic representatives of Romania in some of the most important European ports of the time. Gustave Mendl held the dignity of Consul General of Romania in the Antwerp entrepôt, a position from which the King of Belgium decorated him in 1907 with the Order of the Iron Cross for his contribution to the signing of the 1907 trade treaty between the two kingdoms.¹¹⁷ The ceremony took place against the backdrop of the peasant uprising in the spring of 1907, in which the Mendl tenants in Brăila county were deeply

113 AMAER, fund Problema 68, vol. 7, folder Belgia, fol. 1r, Copy of the decision of the Governor of the Province of Antwerp of 6 September 1897.

114 Adevărul, 25 March 1911, p. 1; Constantin CHERAMIDOGLU, *Imaginea Serviciului Maritim Român în presa vremii, Dunărea și Marea Neagră în spațiul euroasiatic. Istorie, relații politice și diplomație* 3, 2021, pp. 96–112. See comparative analyses of the development of the ports of Rotterdam and Antwerp (in the nineteenth century) in: Peter GROOTE – Jan JACOBS – Jan-Egbert STURM, *Infrastructure and economic development in the Netherlands, 1853–1913*, *European Review of Economic History* 3 (2), 1999, pp. 233–251; Reginald LOYEN – Erik BUYST – Greta DEVOS (eds.), *Struggling for Leadership: Antwerp-Rotterdam Port Competition between 1870–2000*, Heidelberg 2003.

115 Mesagerul Brăilei, 12 September 1908, p. 2.

116 See a short biography of Victor B. Mendl in Emil Octavian MOCANU, *Portul Brăila de la regimul de porto franco la Primul Război Mondial (1836–1914)*, Brăila 2012, p. 408. See also *Dezbaterile Adunării Deputaților* [Debates of the Chamber of Deputies], extended ordinary session 1903–1904, meeting of 15 April 1904, pp. 1125–1126.

117 Egalitatea Brăilei, 21 September 1907, pp. 2–3.

affected by the burning of the grain stores.¹¹⁸ In April 1909, Victor B. Mendl was appointed consul of the Kingdom of Belgium in Brăila, and in April 1911, consul of the Kingdom of Sweden, as a token of his managerial ability and knowledge of local economic realities. But, above all, the saga of the Mendl merchants and diplomats was a success story of European family ties, dominated by the entrepreneurial spirit.¹¹⁹

Conclusion

Once every 20 days, the inhabitants of the large European cities had to either avoid bakery products altogether or use Romanian grains. At the beginning of the 20th century, the share of Romanian grains in the imports of European entrepôts did not exceed 13 % and only 5 % of the total consumption of importing countries in Europe. If, for Western Europe, the importance of Romanian cereals was somewhat secondary, for the modern Romanian state, grain exports were of decisive importance and constituted about three-quarters of the value of Romanian exports between 1860 and 1914, ensuring the surplus of the internal balance of payments, the functioning and modernisation efforts of Romania.¹²⁰

Around 1900, the Old Kingdom of Romania, despite extensive initiatives to diversify its production branches, remained a state dependent on grain harvests and trade, while Belgium was anchored in a marked industrialisation, in step with the technological discoveries of the time. Gradually, throughout the nineteenth century, more and more Belgian farmers took to the new factories. The political class in Brussels learnt to manage the consumption needs of the domestic and nearby markets by turning the port of Antwerp into a grain storage and distribution centre for Western Europe. At the end of one of the networks supplying the Belgian entrepôt on the Scheldt estuary was the Lower Danube hinterland. An indispensable and mutually profitable connection was created between the ports at the mouth of the Danube and Antwerp.

The trade between the Lower Danube grain market and Belgium followed a rising trajectory, becoming more intense when the political, social and, most importantly, logistical context at international level allowed a rapid and consistent development of agricultural products flows between the Romanian Danube ports and the Flemish entrepôt. The propitious moment was recorded from the 1880s onwards and reached its historical peak around the First World

118 Constantin C. GIURESCU, *Istoricul oraşului Brăila din cele mai vechi timpuri și până astăzi*, Bucharest 1968, pp. 236–237.

119 Ion Țt. URSULESCU, *Valori ale patrimoniului evreiesc la Brăila*, Brăila 1998, p. 42.

120 B. MURGESCU, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, pp. 257–258.

War. The explanation for this trade boom is not to be found in the substantial increase in European grain consumption, as Paul Bairoch has shown, but in the opportunities that traders enjoyed towards the end of the nineteenth century: the attractiveness of the foreland on the west coast of the Black Sea and the modern entrepôt in Antwerp.

Between the two ends of their journey, Moldo-Wallachian grain were silent witnesses of the evolution of production structures, entrepôts, and transport infrastructure (by land, river, and sea). The second phase of the Industrial Revolution implicitly dictated the pace of structural transformations in European society, and the whole of the West Black Sea foreland had a significant impact on the typology of Moldo-Wallachian agricultural crops and exports through the mouth of the Danube.

Under these circumstances, in the first five years of the twentieth century, Belgium managed to achieve an average share of 42.58 % of the total quantities exported by Romania and 42.55 % of their value. Thus, Belgium dominated the market of wheat purchases from the Lower Danube. In 1907, 51.5 % of Romanian wheat exports were to Belgium. The scenario was attempted again at the end of the First World War but did not benefit from the same favourable conditions.

Table 1. Romanian exports to Belgium (1881–1915). Average quantities and shares¹²¹

Average / Values	Average quantities (quintals)	Shares of quantities (%)	Average values (thousands of lei)	Shares of values (%)
Average 1881–1885	191,840	1.19	3,024	1.37
Average 1886–1890	2,081,690	10.49	28,752	10.82
Average 1891–1895	4,307,150	19.54	58,225	19.54
Average 1896–1900	8,042,330	37.46	93,555	37.11
Average 1901–1905	13,006,870	42.58	153,453	42.55
Average 1906–1910	9,796,580	25.75	147,973	29.52
Average 1911–1915	8,639,840	22.95	132,380	21.87

121 *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor*, years 1881–1900, Bucharest 1882–1916; C. ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația la Dunărea de Jos. Serii statistice (1881–1900)*, pp. 20–21; idem, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, pp. 24–25.

Table 2. Grain products exported through the mouth of the Danube to Belgium (1903–1914). Quantities (in quintals)¹²²

Year / Quantities	Wheat	Rye	Maize	Barley	Oats	Total (the five products)
1903	6,141,780	328,680	631,060	817,420	138,700	8,057,640
1904	4,222,180	196,260	422,280	267,310	26,560	5,134,590
1905	5,921,560	152,120	45,430	672,840	110,380	6,902,330
1906	5,963,200	469,780	1,050,240	1,319,150	97,570	8,899,940
1907	5,071,750	118,360	1,957,650	953,090	68,090	8,168,940
1908	2,988,380	68,000	1,588,100	626,200	29,930	5,300,610
1909	2,007,160	54,850	1,252,720	973,800	121,170	4,409,700
1910	6,388,920	447,160	1,504,350	1,264,930	65,050	9,670,410
1911	5,889,210	359,220	2,819,490	1,420,400	157,830	10,646,150
1912	4,363,600	145,000	1,454,360	1,139,690	19,390	7,122,040
1913	3,718,730	110,450	978,330	1,211,730	35,140	6,054,380
1914	1,260,300	29,320	872,020	470,000	55,340	2,686,980

Table 3. Maritime navigation at the Lower Danube (1881–1915). Number of ships and tonnage¹²³

Year	Vessel type/ propulsion Belgium	Number of Belgian ships	Tonnage of Belgian ships	Total number of ships	Total tonnage
1881	Steamboat	6	6,494	1,711	793,545
1882	Steamboat	4	4,182	1,646	903,063
1883	Steamboat	2	3,145	1,444	831,486
1884	Steamboat	---	---	1,178	697,666
1885	Steamboat	---	---	1,432	895,824
1886	Steamboat	---	---	1,379	950,567
1887	Steamboat	---	---	1,678	1,203,683
1888	Steamboat	2	1,996	1,771	1,332,907

122 *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor*, years 1903–1914, Bucharest 1904–1915; C. ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, pp. 110–121 (total calculated by us based on the five products in the table).

123 *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor*, years 1881–1915, Bucharest 1881–1915; C. ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația la Dunărea de Jos. Serii statistice (1881–1900)*, pp. 200–203; idem, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, pp. 60–65.

Year	Vessel type/ propulsion Belgium	Number of Belgian ships	Tonnage of Belgian ships	Total num- ber of ships	Total tonnage
1889	Steamboat	1	1,349	1,870	1,473,345
1890	Steamboat	---	---	1,828	1,539,445
1891	Steamboat	1	990	1,723	1,512,030
1892	Steamboat	---	---	1,532	1,427,087
1893	Steamboat	3	4,515	1,801	1,893,506
1894	Steamboat	3	6,899	1,716	1,619,703
1895	Steamboat	3	6,041	1,619	1,554,698
1896	Steamboat	4	10,724	1,713	1,794,934
1897	Steamboat	1	1,537	1,324	1,397,917
1898	Steamboat	4	6,148	1,419	1,476,119
1899	Steamboat	1	2,391	1,056	1,070,367
1900	Steamboat	2	3,081	1,101	1,252,509
1901	Steamboat	9	14,311	1,411	1,830,002
1902	Steamboat	11	17,503	1,579	2,302,980
1903	Steamboat	13	21,153	1,414	2,042,994
1904	Steamboat	10	15,919	1,009	1,477,054
1905	Steamboat	9	14,375	1,109	1,756,243
1906	Steamboat	8	12,848	1,349	2,275,812
1907	Steamboat	13	20,493	1,258	2,205,061
1908	Steamboat	11	18,346	1,010	1,607,627
1909	Steamboat	16	27,293	929	1,474,933
1910	Steamboat	33	51,569	1,307	2,274,493
1911	Steamboat	35	44,914	1,532	2,710,680
1912	Steamboat	30	44,068	1,008	1,788,156
1913	Steamboat	26	37,894	936	1,742,907
1914	Steamboat	26	46,786	718	1,356,090
1915	Steamboat	13	6,440	96	102,647

Table 4. Commercial ships loaded at Sulina (1881–1915)¹²⁴

Year		Loaded fully in port		Loaded partly in port, partly in the harbour		Total	
		Number	Tonnage	Number	Tonnage	Number	Total
1881	Belgium:	1	1,018	2	2,665	3	3,683
	Total:	160	162,241	53	66,721	213	228,962
1882	Belgium:	2	1,955	1	1,290	3	3,245
	Total:	287	294,255	122	153,963	409	448,218
1883	Belgium:	---	---	2	3,145	2	3,145
	Total:	225	245,586	62	81,069	287	326,655
1884	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	191	211,551	59	78,663	250	290,214
1885	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	230	257,089	44	57,667	274	314,756
1886	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	150	173,113	54	71,599	204	244,712
1887	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	207	230,561	84	112,756	291	343,317
1888	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	152	170,663	89	117,127	241	287,790
1889	Belgium:	---	---	1	1,349	1	1,349
	Total:	184	209,499	118	164,748	302	374,247
1890	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	178	204,073	131	190,318	309	394,391
1891	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	191	217,513	116	165,905	307	383,418
1892	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	130	144,713	75	118,532	205	263,245
1893	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	98	114,578	126	200,147	224	314,725
1894	Belgium:	---	---	2	5,362	2	5,362
	Total:	183	199,419	142	227,635	325	427,054
1895	Belgium:	---	---	2	5,362	2	5,362
	Total:	218	281,213	33	58,827	251	340,040
1896	Belgium:	---	---	4	10,724	4	10,724
	Total:	274	388,239	13	29,762	287	418,001

124 *Comerțul exterior al României și mișcarea porturilor, years 1881–1915*, Bucharest 1881–1915; C. ARDELEANU, *Comerțul exterior și navigația la Dunărea de Jos. Serii statistice (1881–1900)*, pp. 204–211; idem, *Comerțul exterior și navigația prin Gurile Dunării. Serii statistice (1901–1914)*, pp. 95–109.

Year		Loaded fully in port		Loaded partly in port, partly in the harbour		Total	
1897	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	305	428,611	3	6,553	308	435,164
1898	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	277	374,568	3	6,226	280	380,794
1899	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	220	292,352	2	3,473	222	295,825
1900	Belgium:	1	1,544	---	---	1	1,544
	Total:	187	298,048	6	14,421	193	312,469
1901	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	329	522,977	8	17,350	337	540,327
1902	Belgium:	2	3,287	---	---	2	3,287
	Total:	431	752,782	17	43,315	448	796,097
1903	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	277	480,468	26	67,672	303	548,140
1904	Belgium:	1	1,537	---	---	1	1,537
	Total:	275	497,910	11	32,267	286	530,177
1905	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	291	564,911	26	79,832	317	644,743
1906	Belgium:	8	12,848	---	---	8	12,848
	Total:	896	1,314,701	18	50,672	914	1,365,373
1907	Belgium:	12	18,787	---	---	12	18,787
	Total:	775	1,179,728	25	59,449	800	1,239,177
1908	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	294	518,720	3	8,167	297	526,887
1909	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	294	518,720	3	8,167	297	526,887
1910	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	155	280,115	2	4,308	157	284,423
1911	Belgium:	1	481	---	---	1	481
	Total:	536	1,073,285	10	25,337	546	1,098,622
1912	Belgium:	1	2,233	---	---	1	2,233
	Total:	536	1,073,285	10	25,337	546	1,098,622
1913	Belgium:	2	3,161	---	---	2	3,161
	Total:	349	697,579	5	16,183	354	713,762
1914	Belgium:	5	10,720	---	---	5	10,720
	Total:	265	584,289	5	17,245	270	601,534
1915	Belgium:	---	---	---	---	---	---
	Total:	5	2,060	---	---	5	2,060

Autor | Author

Cristian Constantin

'Bishop Melchisedec Ștefănescu' Centre for Danubian Studies (Brăila–Galați) of the Romanian Academy

Bd-ul Al. I. Cuza 180, 810025 Brăila

Romania

cristian.constantin@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-0244-3860

Dr. Cristian Constantin (* 1989) is scientific researcher at the 'Bishop Melchisedec Ștefănescu' Centre for Danubian Studies (Brăila–Galați) of the Romanian Academy. He holds a PhD in History (2017) awarded by 'Dunărea de Jos' University of Galați, Romania. His research interests concern the social, economic, and diplomatic history of the extended Black Sea area (in the 19th and 20th centuries). He has published volumes on grain trade and foreign navigation companies on the maritime sector of the Danube, as well as scientific studies on the organization and functioning of foreign consulates in the ports of Brăila and Galați.

Summary

This study shows how grain produced in Moldavia and Wallachia were integrated into the international market in Antwerp. The research conducted so far does not include in-depth reviews of how Moldo-Wallachian production structures and the entire trade chain were boosted by Belgium's substantial grain imports. Beyond the classical historiography on the subject, this article draws on recent studies and unpublished statistical data from Belgian and Romanian archives. At the same time, it aims to show how the infrastructure of the western Black Sea foreland maximised the agricultural and commercial potential of the Danube hinterland. The paper contributes to the research on the expansion of the grain trade in the late 19th and early 20th centuries, by looking at the contribution of Eastern Europe, more specifically, Romania. This would be a welcome addition, since existing studies often emphasise the contribution of Northern American grain, while that of Eastern Europe was also impressive. At the end of the 19th century, a connection was created between the ports of the Lower Danube and the entrepôt in Antwerp, a connection that was indispensable for the two ends of the network but also for the business environment. Once in the storehouses on the banks of the Scheldt estuary, Romanian grain was placed on the markets of Western Europe at the right time by the skilled merchants of the most important international trading houses.

Repatriace a reemigrace Čechů z Ukrajiny v letech 1918–1923¹

DANIEL VYMĚTALÍK

Abstrakt | Abstract

Předložená studie se věnuje problematice repatriací a reemigrací z Ukrajiny v letech 1918–1923. Repatrianti byli váleční zajatci a vojáci rakousko-uherské armády, kteří se ocitli v průběhu války na Ukrajině. Naopak reemigranti byli čeští vystěhovalci, kteří se na Ukrajině usazovali v 60. a 80. letech 19. století a společně s vojáky a zajatci se navraceli do země svého původu. Na základě stávající literatury a rozboru archivních pramenů české provenience studie postihuje průběh těchto návratů a následně se pokouší o kvalifikovaný odhad počtu navrátilivších se repatriantů a reemigrantů.

Repatriation and Reemigration of Czechs from Ukraine in the Years 1918–1923

The present study focuses on the issue of repatriations and re-emigrations from Ukraine in 1918–1923. Repatriates were prisoners of war and soldiers of the Austro-Hungarian army who found themselves in Ukraine during the war. Conversely, re-migrants were Czech emigrants who settled in Ukraine in the 1860s and 1880s and returned to their country of origin along with soldiers and prisoners of war. Based on existing literature and analysis of archival sources of Czech provenance, the study traces the course of these returns and then attempts to make an educated estimate of the number of returning repatriates and reemigrants.

Klíčová slova | Keywords

Ukrajina; repatriace; reemigrace; českoslovenští občané; váleční zajatci; repatriační mise

Ukraine; repatriation; reemigration; Czechoslovak citizens; prisoners of war; repatriation missions

1 Článek vznikl za podpory projektu MSK „Podpora vědy a výzkumu v Moravskoslezském kraji 2021“.

Úvod

Konec první světové války a vznik nových států v důsledku rozpadu starých monarchií umožnil vojákům válčících stran návrat domů a jednotlivým národům návrat do své původní vlasti. Možnost návratu se naskytla také Čechům a Slovákům, kteří žili po dlouhou dobu v zahraničí. Vznikla i potřeba zajistit návrat do vlasti vojákům, kteří v průběhu války padli do zajetí, či působili v legiích. Pro tyto návraty se vžilo označení repatriace a reemigrace. Oba pojmy bývají občas ztotožňovány. Ve skutečnosti repatriace představuje návrat do vlasti po krátkodobém a mnohdy nedobrovolném pobytu v zahraničí. Tito navrátilci se označují jako repatrianti, jimiž mohou být v závislosti na konkrétních historických okolnostech váleční zajatci, vojáci, přemístěné osoby, uprchlíci a jiné osoby, které se ocitly za hranicemi svého státu v důsledku mimořádných událostí. Naopak reemigrace znamená návrat bývalých vystěhovalců do historické vlasti.² Na rozdíl od repatriantů, se reemigranti dobrovolně vystěhovali a většinou přijali občanství hostitelské země, tím pádem se reemigranti vracejí do země etnického původu či do vlasti svých předků.

Jedním ze států, odkud šel repatriační a reemigrační tok, bylo Rusko. Na území v té době již bývalého Ruského impéria žila česká komunita, která se usazovala od druhé poloviny 19. století na Ukrajině na území Volyňské gubernie, v menší míře i jiných částech Ukrajiny a Ruska, kde díky levné koupi půdy a své pracovitosti vybudovala poměrně prosperující hospodářství. První světová válka a události, které se odehrály bezprostředně po ní – bolševický převrat, občanská válka, hladomor, a nakonec perzekuce nastupující sovětské moci, tvrdě postihly české starousedlíky. Z tohoto důvodu projevil zástupci české komunity zájem o návrat do země svého etnického původu. Kromě starousedlíků na území Ukrajiny zůstalo velké množství českých a slovenských zajatců, kteří bojovali v armádě bývalého Rakouska-Uherska, a na východní frontě padli do zajetí. Ti měli legitimní právo vrátit se domů. V této souvislosti zahájila československá vláda repatriaci válečných zajatců, vojáků, s nimi se vraceli i čeští starousedlíci a souběžně také probíhala repatriace legionářů ze Sibiře. Z tohoto důvodu byl ve zkoumaném období upřednostněn pojem repatriace, protože vláda usilovala primárně o návrat zajatců a vojáků a s nimi se pak vraceli také starousedlíci. Navíc tyto návraty probíhaly na státní útraty, což je další argument, proč se používá v tomto kontextu pojem repatriace i pro návrat starousedlíků.

2 Mykola HOLOVATIJ – Olexandr ANTONJUK, *Politolohičnyj slovnyk*, Kyjiv 2005, s. 637; Taťána JUDINA, *Migracija: slovar osnovnych terminov: Učeb. posobije*, Moskva 2007, s. 347; Lumír KLIMEŠ, *Slovník cizích slov*, Praha 2005, s. 594, 606; Věra PETRÁČKOVÁ, *Akademický slovník cizích slov 2. L–Ž*, Praha 1995, s. 651, 659.

Na základě studia ukrajinské, ruské a české literatury, analýzy a komparace archiválií, si předkládaná studie klade za cíl zmapovat tyto návraty, tedy repatriace a reemigrace Čechů z Ukrajiny po první světové válce v širším kontextu československo-sovětských vztahů a vývoje na Ukrajině v letech 1918–1923, provést kvalifikovaný odhad počtu repatriantů a reemigrantů a zhodnotit dopad reemigrace českých kolonistů na výsledky sčítání lidu ve 20. letech. Hlavní heuristický problém daného výzkumu však představuje nedostupnost ruských a ukrajinských archivních pramenů s ohledem na současnou situaci, a tak se výzkum opíral pouze o prameny české provenience. Metodickým problémem, se kterým se práce potýkala při posuzování dopadu reemigrace na výsledky sčítání, bylo rozdílné správní členění Ukrajiny před první světovou válkou a jeho proměny ve 20. letech, zrušení starých gubernií a jejich nahrazení okruhy. Pro posouzení tohoto dopadu v podmínkách nového správního členění byly sečteny počty české menšiny v jednotlivých okruzích, které vznikly na území bývalých gubernií a ty porovnávány se známými dostupnými výsledky v bývalých guberniích. V neposlední řadě je třeba připomenout, že česká menšina představovala na Ukrajině širokou skupinu Čechů žijících na Ukrajině, jejichž vymezení bude provedeno v podkapitole níže.

Dosavadní stav výzkumu a prameny

Pro dosažení vytyčených cílů byl k dispozici značný okruh literatury. V prvé řadě pro pochopení politického i mezinárodního kontextu, v jakém probíhaly repatriace a reemigrace, jsou stěžejní údaje o politickém vývoji na Ukrajině, dostupné v různých ruských, ukrajinských, ale i českých pracích k dějinám Ukrajiny a Sovětského svazu.³

Problematiku repatriací a reemigrací poprvé otevřely české i ruské práce o československo-sovětských vztazích Věry Olivové⁴ a Valerije Šiškina z 50. a 60. let.⁵ Z novějších prací v českém prostředí toto téma představili historici Zdeněk Jirásek a Dušan Janák. Z. Jirásek⁶ se věnoval repatriaci československých občanů, především válečných zajatců v letech 1918–1921, za využití archiválií Státního archivu Ruské federace. Intervence československých zastupitelských úřadů ve prospěch vězněných

3 Orest SUBTĚLNÝJ, *Ukrajina: Istorija*, Kyjiv 1991, s. 296–337; Olexandr BOJKO – Vladimír GONĚC, *Nejnovější dějiny Ukrajiny*, Brno 1997; Jan RYCHLÍK – Paul Robert MAGOCSI – Bohdan ZILYNSKYJ, *Dějiny Ukrajiny*, Praha 2015, s. 242–303; Alexandr ŠUBIN, *Start strany Sovetov. Revolucija. Oktjabr 1917 – mart 1918*, Sankt-Petěrburg 2017, s. 301–317, 417–447.

4 Věra OLIVOVÁ, *Československo-sovětské vztahy v letech 1918–1922*, Praha 1957, s. 60–66, 152–155, 173–180, 277–284, 298–303, 318–319.

5 Valerij ŠIŠKIN, *Čechoslovacko-sovětskije otnošenija v 1918-1925 godach*, Moskva 1962, s. 18–30, 31–36, 48–53, 113–124.

6 Zdeněk JIRÁSEK, *K repatriaci Čechoslováků ze sovětského Ruska na počátku 20. let*, *Východočeské listy historické* 23–24, 2005, s. 131–136.

československých občanů včetně problematiky zatčených konzulů a jejich následné odeslání do Československa zpracoval D. Janák.⁷ Studium repatriací a reemigrací se dále zabýval Jaroslav Vaculík,⁸ jehož práce shrnul průběh repatriací a reemigrací z Ruska, primárně v letech 1921–1923. Z nejnovějších prací se k tomuto tématu dostává Emil Voráček,⁹ který při studiu československo-sovětských vztahů popsal navazování vztahů se SSSR a fungování československé repatriční mise v Moskvě.

S tématem repatriací se můžeme setkat v řadě ukrajinských prací k tématu navazování vzájemných vztahů mezi Československem a USSR. Nejprve na toto téma poukázala Olena Betlij,¹⁰ danou problematiku znovu rozpracovali v širším kontextu Irina Matjaš v monografii o zahraničních zastupitelských úřadech na území USSR¹¹ a Nazar Dmitrasevič,¹² který dospěl k závěru, že uzavření repatriční smlouvy znamenalo uznání USSR. K problematice reemigrace se z ukrajinských odborníků dostal Serhij Kovalenko, který při studiu české komunity na Kyjevštině v meziválečném období zmiňuje reemigraci.¹³ Z ruských prací uvedme alespoň příspěvek Jeleny Serapionové.¹⁴

K dispozici je také řada ukrajinských či ruských prací, které již neobsahují informace k repatriaci či reemigraci Čechů, ale k právním mechanismům, například studie

-
- 7 Dušan JANÁK, *Československé mise v sovětském Rusku do roku 1922*, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis, Řada C, 7, 2007, s. 365–371; idem, Českoslovenští občané a Češi v sovětských věznicích a táborech (1918–1956), in: Mečislav Borák (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*. Sborník studií. Část 1. Vězni a popravení, Opava 2007, s. 37–47, 68–74.
- 8 Jaroslav VACULÍK, *Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce*, Brno 2014, s. 19–63; idem, *K reemigraci a repatriaci Čechů a Slováků po Velké válce*, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 26, 2012, č. 1, s. 78–93; idem: Příspěvek k reemigraci a repatriaci krajanů po Velké válce, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 28, 2014, č. 1, s. 32–40.
- 9 Emil VORÁČEK a kol., *V zájmu velmoci. Československo a Sovětský svaz 1918–1948*, Praha 2019, s. 128–144.
- 10 Olena BETLIJ, *Istoriija vzajemini miž ČSR ta USRR 1921 r.: obmin repatriacijnymi i torgovelnymi misijami*, Naukovi zapisky: Istorični nauky 19, 2001, s. 59–67.
- 11 Irina MATJAŠ, *Inozemni predstavnyctva v radjanskij Ukrajinii (1919–1991): protystojannja i spivpracija*, Kyjiv 2020, s. 148–154.
- 12 Nazar DMITRASEVIČ, *Repatriacijni ugody Radnarkomu USRR jak instrument mižnarodnoji legitimaciji Ukrajinškoji radjanskoji deržavy*, Časopis Kyjivskogo universitetu prava 2, 2010, s. 65–67.
- 13 Serhij KOVALENKO, *Čechi na Kyjevštině v dvadcatyje i tridcatyje gody XX veka*, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 26, 2012, č. 2, s. 169–170.
- 14 Jelena SERAPIONOVA, *Politika čechoslovackich vlastěj v otnošenii vozvrativšichsja iz Rossii legioněrov, vojenoplennyh i reemigrantov*, in: Socialnyje posledstvija vojn i priznaki XX veka: istoričeskaja pamjat, Moskva – Sankt-Petěrburg 2014, s. 113–127.

Michaila Zasypkina,¹⁵ pojednávající o tzv. Centroeваку, organizaci, která se podílela na repatriaci válečných zajatců, Ljubvi Žvanko,¹⁶ která charakterizovala tuto instituci na Ukrajině, Olexandra Belikova,¹⁷ zabývající se legislativním rámcem umožňující návrat cizinců do své vlasti nebo monografie Jurije Felštinského, věnující se této problematice podrobněji v kontextu výzkumů migrací.¹⁸

Pro zodpovězení na otázku, zda se reemigrace nějak promítly do výsledků sčítání, byla z literatury užita publikace Sergije Čorného mapující národnostní strukturu Ukrajiny od prvního sčítání v roce 1897 na Ukrajině až do sčítání z roku 1989, pro bližší orientaci v územně správním členění Ukrajiny a jeho změnách studie Oksany Sagač a Mariji Dmitrienko.¹⁹

K české menšině na Ukrajině existuje poměrně bohatá literatura. Pro potřeby této studie však stačí zmínit alespoň základní práce. Z dobové literatury můžeme vycházet z prací Jana Auerhana a Stanislava Klímy.²⁰ Základní informace poskytují současné etnografické studie Nadi Valáškové a Heleny Dluhošové.²¹ Postavení české menšiny na Volyni a částečně i v jiných částech Ukrajiny sledoval Jaroslav Vaculík.²² Z ruské produkce stojí za zmínku monografie Alexandra a Diny Muratových,²³ která se věnuje významným představitelům kyjevských Čechů.

Pro doplnění potřebných informací k českým i slovenským válečným zajatcům na území Ruského impéria posloužily monografie Alexandra Klevanského a příspěvek

15 Michail ZASYPKIN, *Pravovyje osnovy dějatělnosti Centralnoj kollegii o plennyh i bežencach (1918–1919 gg.)*, Pravo i politika 9, 2020, s. 239–248.

16 Ljubov ŽVANKO, *Holovna Ukrajinška komisija u spravach polonenyh ta biženciv: umovy ta normatyvno-pravovi zasady stvorennja (1919 r.)*, Naukovi pracj istoričnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnoho universitetu 44, 2015, č. 1, s. 143–148.

17 Olexandr BELIKOV, *Ščodo pravovoji bazy ta mehanizmiv vyjzdu z USRR inozemnyh biženciv ta vijskovopolonenyh na počatku 1920-ch rr*, Novi storinky istoriji Donbasu 25, 2016, s. 39–53.

18 Jurij FELŠTINSKYJ, *K istorii našej zakrytosti. Zakonodatělnyje osnovy sovjetskoj immigracionnoj i emigracionnoj politiki*, London 1988, s. 69–122.

19 Serhij ČORNYJ, *Nacionalnyj sklad naseleňnja Ukrajiny v XX storiči. dovidnyk*, Kyjiv 2001; Oksana SAGAČ, *Zminy v administratyvno-terytorialnomu podili USRR na počatku 20-ch pp. XXst*, Regionalna istorija Ukrajiny. Zbirnyk naukovych statěj 4, 2010, s. 167–176; Marija DMITRIJENKO, *Zminy v administratyvno-terytorialnomu ustroji Ukrajiny v 1919–1920 rr (zakinčennja)*, Ukrajinjskij istoričnyj žurnal 1, 2004, s. 43–52.

20 Jan AUERHAN, *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, Praha 1920; Stanislav KLÍMA, *Čechové a Slováci za hranicemi*, Praha 1925.

21 Helena DLUHOŠOVÁ, *Vystěhovalectví na Ukrajinu*, in: ed. Stanislav Brouček, *Češi v cizině 9*, Praha 1996, s. 48–62; Naďa VALÁŠKOVÁ, *Češi v Rusku*, in: ed. S. Brouček, *Češi v cizině 9*, s. 26–42.

22 Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů I*, Praha 1997; idem, *Dějiny volyňských Čechů II*, Praha 1998; idem, *České menšiny v Evropě a ve světě*, Praha 2009; Jaroslav VACULÍK – Miroslaw PIWOWARCZYK, *Češi a Poláci na Ukrajině ve 20. století*, Brno 2018.

23 Alexandr MURATOV – Dina MURATOVA, *Sudby Čechov v Rossiji, XX vek. Puť ot Kijeva do Vladivostoka*, Praha 2012

Sergeje Bazanova.²⁴ Údaje k repatriaci československých legionářů byly čerpány ze speciálního čísla legionářského směru.²⁵ Informace k československým rudoarmějcům lze nalézt ve starších studiích časopisu *Historie a vojenství*,²⁶ v novější české historiografii bylo dané téma zpracováno v rukopise Vlastimila Kříšťana.²⁷

Informace k repatriacím, případně reemigracím můžeme nalézt i v publikovaných pramenech. Například v edici k dějinám československo-sovětských vztahů lze najít různou korespondenci mezi představiteli ČSR a SSSR ve věci repatriace či výměny vzájemných misí a s tím související projevy československých politiků a diplomatů.²⁸ Z dalších publikovaných pramenů uvedme ještě publikovanou korespondenci Michaila Levyckého, zástupce Ukrajinské sovětské socialistické republiky v ČSR jako zdroj informací k navazování vztahů mezi oběma zeměmi.²⁹ Pro posuzování dopadu reemigrace, tedy návratu českých starousedlíků do Československa, na výsledky sčítání ve 20. letech byly využity výsledky sčítání z roku 1920.³⁰

Rozhodujícím zdrojem informací zůstávají archivní prameny. Důležité prameny k repatriacím a reemigracím jsou uloženy v ukrajinských centrálních a oblastních archivech. Tyto archivy jsou však s ohledem na současnou situaci nepřístupné, a tak byl výzkum odkázán jen na archivní prameny české provenience. Ty dělíme na prameny k období 1918–1920, které jsou uloženy ve Vojenském ústředním archivu v Praze, ve fondu Ministerstvo národní obrany – prezidium 1918–1923, pověřené v těchto letech repatriací. Jedná se většinou o zprávy orgánů a představitelů MNO z let 1918–1920, ale také Pamětní spis o návratu Čechoslováků z Wladimíru Volyňského. Ty jsou využitelné k údajům o repatriaci vojáků a zajatců z Ukrajiny, případně jižního Ruska

24 Alexandr KLEVANSKIJ, *Českoslovenští internacionalisté a legionářský sbor v Rusku*, Praha 1973; Sergej BAZANOV, *Sozdanije vojnskich formirovanij iz vojnoplennych slavjan v gody Pervoj mirovoj vojny*, in: *Pervaja mirovaja vojna, Versalskaja sistěma i sovremennost'*: Sbornik statěj, SPb 2012, s. 103–112.

25 Legionářský směr, 2020, speciální číslo k 100. výročí návratu posledních lodních transportů z Ruska.

26 Vlastimil VÁVRA, *Vývoj vojenské politiky KSČ v letech 1921–1935 (I)*, *Historie a vojenství*. Časopis Historického ústavu Armády ČR 6, 1973, s. 1045–1065; idem, *Vojenská politika revolučních sil v letech 1917–20*, *Historie a vojenství*. Časopis Historického ústavu Armády ČR 2–3, 1971, s. 161–185.

27 Vlastimil KRÍŠŤAN, *Českoslovenští krasnoarmějci*, bakalářská práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2013.

28 *Dokumenty i matěrialy po istorii sovetsko-čechoslovackich otnošenij. T1 (=DiM)*, red. P. N. Pospelov – V. Kral, Moskva 1973, s. 339, 362–363, 368–369, 392–393, 396, 402, 413, 416, 418.

29 Mykola GORBATJUK - Olena ŽUKOVA, *Listy Michajla Levickoho do Chrystyjana Rakovskoho jak džerelo dlja vivčennja istoriji dijalnosti diplomatičnogo predstavnytva USRR u Čechoslovaččini ta ukrajinsko-čechoslovackych vidnosin u 1921 roci (= LML)*, edd. M. Gorbatjuk – O. Žukova, Kyjiv 2012, s. 3–60.

30 Statistika Ukrajiny. Naseleennja Ukrajiny. Po dannym 1920g. Charkov 1922, č. 28.

do roku 1920.³¹ Druhou skupinu pramenů představují prameny k repatriacím, potažmo reemigracím za období 1921 až 1923. Protože zkoumaná agenda přecházela od roku 1921 na obchodní mise v SSSR, jsou uloženy materiály k tomuto období v archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR. Jsou uchovány ve fondech II. a V. Sekce a fondech Politické zprávy Moskva a Charkov.³² Důležité materiály jsou také v Národním archivu, ve fondech Ministerstva sociální péče a částečně Předsednictvo ministerské rady. Zmíněné fondy obou archivů uchovávají mezirezortní korespondenci ve věci repatriací, hlášení československé repatriční i obchodní mise, mimo jiné k výjezdům z Ukrajiny, žádosti jednotlivců a rodinných příslušníků o jejich repatriaci do ČSR a jednotlivé repatriční seznamy, částečně i statistiku. Bohužel pro všechny tyto prameny je charakteristická torzovitost, roztříštěnost, neúplnost, a tak u některých pramenů mnohdy nelze z obsahu rozlišit, zda se jedná o repatriované či reemigranty, u jiných scházejí konkrétní čísla, pokud jde o počty transportů či odeslaných osob do ČSR a u transportních seznamů není zcela jasná datace. V menší míře lze najít informace k repatriacím a reemigracím také v Archivu Kanceláře prezidenta republiky, které jsou uloženy ve fondu Kancelář prezidenta republiky I.³³ Nejedná se však o nové prameny, ale o přeposlanou korespondenci ministerstva zahraničních věcí s dalšími zainteresovanými orgány o průběhu repatriací, tedy částečně dublované archiválie archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR. Kromě toho zde můžeme nalézt archiválie k tématu ukončení repatriací a reemigrací, přeposlanou korespondenci Ministerstva sociální péče s Předsednictvem ministerské rady, částečně dostupné materiály ve výše uvedeném fondu Vojenského historického archivu.

Vymezení jednotlivých skupin Čechů na Ukrajině do roku 1918 a předmět výzkumu

Čeští zemědělství vystěhovalci se usazovali na přelomu 50. a 60. let 19. století na Krymu a od první poloviny 60. let na území Volyňské gubernie. Souběžně s osidlováním Volyně se usazovali také v Kyjevské gubernii. V menším počtu se usazovali také

31 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (dále VÚA – VHA), fond Ministerstvo národní obrany – Prezidium – 1918–1923. V rámci tohoto fondu jsou dané jednotlivé materiály uložené napříč několika kartony, z nich nejvýznamnější 52, 55 a 75.

32 Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (dále AMZV ČR), fond II. Sekce – 2, kartony 528–530, f. V. Sekce, kartony 510 a 511, f. Politické zprávy, Charkov 1921–1922, f. PZ, Moskva 1921, Národní archiv v Praze (dále jen NA Praha), f. Ministerstvo sociální péče 1918–1951, kartony 469, 3901, 3905, 3907–3909 a 3912, f. Předsednictvo ministerské rady, karton 2824.

33 Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dále AKPR), f. Kancelář prezidenta republiky I, (1816) 1919–1947 (1966), sig. D 6765/25, k. 26.

v ostatních guberniích Ukrajiny.³⁴ Od konce 19. století probíhá tzv. městské vystěhovalectví. Na něm se podíleli hlavně kvalifikovaní odborníci z řad obchodníků, inženýrů, řemeslníků, učitelů a muzikantů.³⁵ Českou komunitu na Ukrajině rozšířili čeští, potažmo i slovenští váleční zajatci rakousko-uherské armády, kteří se v průběhu první světové války usadili na Ukrajině.³⁶ Literatura udává přibližný počet 200–250 tisíc československých válečných zajatců. Celkový počet válečných zajatců v celém Rusku je však složité odhadnout, natož na Ukrajině.³⁷ Předpokládá se, že vzajateckých táborech na Ukrajině byla soustředěna značná část českých a slovenských zajatců. Ruské orgány upřednostňovaly rozmisťování zajatců slovanské národnosti v evropské části Ruska. Naopak Němce, Rakušany či Maďary odesílaly na Sibiř či do střední Asie.³⁸ Z těchto českých a slovenských zajatců vstoupilo 40 000 – 50 000 osob do československých legií.³⁹ Podle plánu mělo dojít k přesunu legionářů na západní frontu z Ukrajiny přes území Ruska. Další vývoj událostí však vedl k jejich repatriaci do Československa. Od ledna 1919 až do září 1920 vyplulo z ruského Vladivostoku celkem 36 lodí, které repatriovaly souhrnně 56 tisíc osob.⁴⁰ Kromě toho vstoupilo dalších 10 000 Čechů a Slováků do Československých jednotek Rudé armády. Ty působily během ledna až března 1918 na Ukrajině a pod tlakem německého postupu byly donuceny ustoupit na území Ruska. Část z nich našla uplatnění v prvním československém střeleckém revolučním pluku v Penze.⁴¹ Jednotky Československé rudé armády vznikaly také v Samaře, Omsku a Vladivostoku.⁴² Co se týče jejich repatriace do Československa, z důvodu absence ruských pramenů a nedostatečného pokrytí daného tématu v literatuře, nedisponujeme k této problematice dostatečnými informacemi. Z literatury víme, že část rudoarmějců se vrátila domů již po vzniku Československa, do konce roku 1920 se pak vrátili všichni českoslovenští rudoarmějci s výjimkou některých jednotlivců a menších skupin.⁴³

S přihlédnutím ke skutečnosti, že legionáři nebyli repatriováni z Ukrajiny a nedostatku informací k repatriaci československých rudoarmějců, jsou předmětem

34 K osidlování Krymu a jihu Ukrajiny srov. Jaroslav VACULÍK, *České menšiny*, s. 181–183; idem – M. PIWOWARCZYK, *Češi a Poláci*, 53, 55–56, 57–58. K osidlování Volyně srov. Jaroslav VACULÍK, *České menšiny*, s. 194–195, s. 218–220.

35 Naďa VALÁŠKOVÁ, *Češi v Rusku*, s. 30; Alexandr MURATOV – Dina MURATOVA, *Sud'by Čechov*, s. 51.

36 *Ibidem*, s. 34, 36.

37 Sergej BAZANOV, *Sozdanije vojskich formirovanij*, s. 106; Alexandr KLEVANSKIJ, *Českoslovenští internacionalisté a*, s. 20–21.

38 *Ibidem*, s. 107–108.

39 Emil VORÁČEK, *V zájmu velmoci*, s. 86.

40 *Ibidem*, s. 99–100; *Legionářský směr*, s. 12–14.

41 Vlastimil KRÍŠTAN, *Českoslovenští krasnoarmějci*, s. 25–26, 33–34.

42 K těmto československým jednotkám srov. *ibidem*, *Českoslovenští krasnoarmějci*, s. 33–41.

43 Vlastimil VÁVRA, *Vývoj vojenské politiky KSČ*, s. 1052; idem, *Vojenská politika revolučních sil*, s. 172.

této studie pouze vojáci a váleční zajatci bývalé rakousko-uherské armády a také čeští emigranti, kteří se vraceli spolu s vojáky a zajatci.

S ohledem na složitý vnitropolitický vývoj budeme zkoumanou problematiku sledovat ve třech etapách. První etapu budeme datovat léty 1918–1920, dovršením vzniku jednotlivých ukrajinských republik, v listopadu 1917 vznikla v Kyjevě Ukrajinská lidová republika, v prosinci 1917 v Charkově Ukrajinská sovětská republika a v listopadu 1918 v Haliči vznikla Západoukrajinská lidová republika⁴⁴ a jejich bojem za nezávislost, doprovázeným zahraniční intervencí ze strany Polska, invází vojsk bělogvardějců a Rudé armády. V důsledku těchto bojů na ukrajinském území a častého střídání vlád se nikomu nepodařilo dlouhodobě udržet moc, natož vybudovat orgány státní moci, tudíž byla koordinovaná a institucionálně podložená repatriace komplikovaná. Z těchto bojů vzešli vítězně bolševici dobytím Kyjeva a Charkova v prosinci 1919 a ovládnutím jihu Ukrajiny do března 1920.⁴⁵

V souvislosti s konsolidací sovětského režimu na Ukrajině začíná druhá etapa repatriací a reemigrací, vymezená léty 1920–1922. Ve snaze zamaskovat postupnou okupaci Ukrajiny a prosadit USSR jako jediného představitele Ukrajiny musela RSFSR upravit vztahy s USSR. Ty byly postaveny na úroveň dvou mezistátních vztahů, jejich právním základem byla spojenecká smlouva podepsána 28. prosince 1920,⁴⁶ podle které obě republiky vytvořily pouze hospodářskou a obranou unii. To USSR, byť zcela pro ruský orientovanou, opravňovalo navazovat vztahy s jednotlivými státy. Jednou z možností dosažení mezinárodního uznání sovětského režimu na Ukrajině bylo využít válečné zajatce a osoby, které se ocitly na území Ukrajiny během války a uzavřít dohody o výměně obyvatel se státy mající zájem na návratu svých občanů.⁴⁷ Tuto možnost skutečně využila řada států již v roce 1921.⁴⁸ Československo s ohledem na svou geopolitickou orientaci nikoliv. K podepsání smlouvy se sovětskou Ukrajinou došlo až v červnu 1922. Proto bude výzkum repatriací a reemigrací probíhat ještě ve třetí fázi, v období od června 1922 až do konce roku 1923.

44 K vývoji na Ukrajině včetně rusko-ukrajinské války v letech 1919–1920 srov. Jan RYCHLÍK – Paul Robert MAGOCSI – Bohdan ZILYNSKYJ, *Dějiny Ukrajiny*, s. 243–265, 271–277; Orest SUBTĚLNÝJ, *Ukrajina: Istorija*, s. 300–307, 316–320, 325–331; Olexandr BOJKO – Vladimír GONĚC, *Nejnovější dějiny*, s. 31–39, 39–41, 41–47. Podrobně danou problematiku do roku 1919 shrnul Alexandr Šubin, srov. Alexandr ŠUBIN, *Start strany Sovetov*, s. 310–317, dále 417–447.

45 Olexandr BOJKO – Vladimír GONĚC, *Nejnovější dějiny*, s. 43–45.

46 Jan RYCHLÍK – Paul Robert MAGOCSI – Bohdan ZILYNSKYJ, *Dějiny Ukrajiny*, s. 279.

47 Nazar DMITRASEVIČ, *Repatriacijni ugody*, s. 65.

48 Státy bývalého Rakouska-Uherska, Německého císařství či Ruského impéria, které již uzavřely dohody s Ukrajinou týkající se této problematiky – srov. Jurij FELŠTINSKIJ, *K istorii našej*, s. 83–103; Nazar DMITRASEVIČ, *Repatriacijni ugody*, s. 65–66.

1. fáze repatriací a reemigrací: léta 1918–1920

Jak bylo výše uvedeno, koordinovaná a institucionálně podložená repatriace byla jen stěží proveditelná. Navíc za dané období se dochovaly jen torzovité dokumenty, takže nelze ani odhadnout přibližný počet jednotlivých transportů s repatrianty či rekonstruovat jejich průběh. Přesto nelze říct, že návraty neprobíhaly. Návraty repatriantů i reemigrantů probíhaly alternativními způsoby. Jedním z prvních návratů, ke kterému byly nalezeny prameny, představuje návrat Čechů z Vladimíru Volyňského. Podle Pamětního spisu se zde vyskytovalo na přelomu října a listopadu 1918 z celkového počtu 34 tisíc vojáků rakousko-uherské armádní skupiny působících pod vedením podplukovníka Peppiho, šest tisíc Čechů a Slováků. Ve snaze zajistit těmto českým a slovenským vojákům návrat domů vznikl československý výbor.⁴⁹ Bohužel ale z daného pramene víme jen o jednom transportu složeném ze tří vlaků, kterým vyjely poslední české oddíly 12. listopadu. Z dochovaných záznamů tak nelze zjistit kolik repatriovaných vojáků těmito třemi vlaky odjelo. Je také nepravděpodobné, že by to bylo všech šest tisíc Čechů a Slováků. Cesta trvala celkem pět dnů, a nešlo výlučně o československý transport, protože v Přerově, kde dorazili 16. listopadu, se odloučili Jihoslované. Příjezdem do Prahy 17. listopadu tak došlo k ukončení tohoto vojenského transportu.⁵⁰

Dalším místem koncentrace převážně vojáků byly Przemysl a Lvov. Przemysl byl přitom jen záchytným bodem, protože zde se shlucovali důstojníci a vojáci z východní Haliče ve snaze dostat se do ČSR. Díky intervenci u vojenského velitelství podplukovníka Josefa Prokopa, který pobýval v Przemyslu od 14. listopadu, byli přijati do osobních vlaků přes Krakov. Touto cestou bylo repatriováno několik set československých vojáků. Ve Lvově však ještě zůstávalo k 20. listopadu 2200 vojáků, důstojníků a mnoho českých rodin. Jejich nerušený návrat umožnilo až obsazení Lvova polskými vojáky 22. listopadu. Dochované záznamy sice nezmiňují konkrétní počty transportů, z hlášení J. Prokopa však vyplývá, že mohly být minimálně čtyři, neboť referoval, že „každý den jsme vypravili vlastní vlak“ a 26. listopadu zbývalo repatriovat jen malé množství československých vojáků a občanů, jejich repatriaci do Československa dokončil ve dnech 27. a 28. listopadu polní kaplan Šumbera.⁵¹

Další návraty do ČSR touto cestou zmařil pokračující konflikt mezi Poláky a Ukrajinci na západě Ukrajiny. To potvrzuje i Zpráva komise pro sestavování transportů ze Lvova do Čech, která o situaci ve Lvově hlásí: „Lvov jest téměř ze všech stran ukrajinským

49 VÚA – VHA, f. MNO – Prezidium 1918–1923, inv. č. 2257, sig. 1/114, k. 52, Pamětní spis o návratu Čechoslováků z Vladimíru Volyňského a jejich působení od 2/11 do 20/11 1918, s. 1–2.

50 Ibidem, s. 2–3.

51 Ibidem, inv. č. 2524, sig. 17/1, k. 75, zpráva o činnosti našich parlamentářů ve Lvově.

vojskem obklíčen, střely dopadají do města a jen jediná trať vedoucí ke Krakovu, je částečně volnou, ale i tato ob den bývá ukrajinskými útoky přerušena.⁵²

V letech 1919–1920 se žadatelé o výjezd do Československa shromažďovali také v přístavním městě Oděse, odkud bylo možné vyjet z Ukrajiny mořskou cestou. Zde v porovnání se západní Ukrajinou byli váleční zajatci a s nimi čeští starousedlíci. V Oděse byla mimo jiné zřízena Československá evakuační komise při úřadu zástupce ČSR, s níž spolupracoval na evakuaci Ladislav Grund, předseda Komitétu občanů čs. republiky v Kyjevě. Ten se někdy na přelomu ledna a února v souvislosti s tažením bolševiků na Kyjev přesunul z Kyjeva do Oděsy.⁵³ Z dat, které odeslala organizace Sdružení Čechů a Slováků z Ruska ministerstvu zahraničních věcí na konci roku 1922 víme, že v průběhu února a března vyjelo z Oděsy celkem pět ešalonů. Tímto způsobem reemigrovalo celkem 124 starousedlíků, k jejichž evakuaci došlo 28. února 1919. Následně v březnu, pro upřesnění 1., 6., a 15. března, vypluly z Oděsy tři ešalony s válečnými zajatci v celkovém počtu 245 osob. Ti s sebou vezli i své rodinné příslušníky v počtu 11 osob, takže počet evakuovaných se zahrnutím ruského důstojníka České družiny čítá 257 osob.⁵⁴ Bohužel z dostupných zdrojů nemáme další informace k výjezdům z Oděsy až do roku 1921, protože v dubnu 1919 byla Oděsa ovládnuta bolševiky, v létě téhož roku bělogvardějským generálem Děnikinem a na přelomu let 1920–1921 znovu dobyta bolševiky.⁵⁵ To konstatuje i Doklad o repatriaci čs. občanů, z něhož čteme: „Nyní po obsazení Oděsy bolševiky není známo, kam odjel p. Grund a taktéž, kam byly čs. úřady z Oděsy evakuovány”.⁵⁶ Rovněž blíže nespécifikovaný ručně psaný dokument stejného fondu uvádí: „Následkem změněné situace po pádu Oděsy se zhroutila repatriční organizace, jež před tím nefungovala kvalitně”.⁵⁷

Je ale zřejmé, že transportů z Oděsy bylo více, minimálně ještě jeden po ústupu bolševiků z Oděsy na přelomu let 1919–1920. To zjišťujeme v souvislosti s příběhem Josefa Mottla, kovářského mistra v Kyjevě, o němž čerpáme informace z jeho dopisu adresovaného z Oděsy dne 2. února 1921. Po neúspěšném pokusu odjet z Kyjeva do vlasti a tříměsíčním cestování po Ukrajině se svojí ženou zakotvili v Oděse, odtud se pokoušeli dostat do Československa mořskou cestou. Dva transporty ovšem propásli a tím možnost vyjet z Ukrajiny, neboť jak vyplývá z dopisu, v případě prvního

52 Ibidem f. MNO – prezidium 1918–1923, inv. č. 2525, sign. 17/4, k. 75 – Zpráva komise pro sestavování transportů ze Lvova do Čech.

53 Ibidem, f. prezidium 1918–1923, inv. č. 2290, sign. 7/2, k. 55, č. 91, Doklad o repatriaci občanů čs. republiky; NA, f. PMR, k. 2824, sl. Komitét občanů čsl. republiky v Kyjevě, čís. 963.

54 AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 2, č. jedn. 15.815/G.

55 Nina BONDARENKO – Anatolij GORBATJUK a kol, *Odesoznavstvo. Navčalnyj posibnyk*, Odesa 2010, s. 73.

56 Ibidem, Doklad o repatriaci občanů čs. republiky.

57 Ibidem, prezidium 1918–1923, inv. č. 2290, sign. 7/2, k. 55.

transportu: „Řízením osudu 14 dní před odjezdem lodi ‚Vampua‘ jsem onemocněl na skvrnitý tyf, taktéž mnoho krajanů z našeho ešalonu, několik jich zemřelo“. Jak zjišťujeme dále, v souvislosti s druhým transportem „právě v době odjezdu se nenalodili, jelikož loď odjela asi o 3 hod dříve a jich střelba zastihla na ulici“. J. Mottl sice nezmiňuje bližší podrobnosti o transportech, ale lze předpokládat nějakou souvislost s transportem, který proběhl v lednu 1920. V té době, krátce před obsazením jihu Ukrajiny a Oděsy bolševiky, najal ruský statkář a veřejný činitel V. Novický na své náklady parník, který převezl na poslední chvíli v Oděse nashromážděné a na odjezd čekající české krajany do Varny.⁵⁸ Je tedy možné, že daná skupina Čechů se nestihla nalodit a v důsledku toho zůstali „uvěznění“ v Oděse. V následujícím dopisu stejné datace adresovanému československému ministru zahraničních věcí se dovídáme, že ještě na počátku února pobývali v Oděse v očekávání odjezdu do Československa. V něm tato skupina Čechů prostřednictvím J. Mottla oznamovala československému ministerstvu zahraničí i vládě, „My Češi, t.č. Češi v Oděse, zbylí z posledního transportu, vypraveného českou Misí pod vedením kapitána Vlka lodí Vampua, domáháme se již celý rok u zdejších úřadů propuštění nás z Ruska“.⁵⁹

Zahraniční intervence spolu s okupací části ukrajinského území bolševiky a vojsky bělogvardějského hnutí a také polsko-ukrajinská válka zkomplikovaly návraty domů osobám spadající jak do kategorie repatriantů, tak i reemigrantů. Teprve konsolidace sovětské moci na Ukrajině, kterou datujeme rokem 1920, otevřela novou etapu ve vývoji repatriace a reemigrace.

2. fáze repatriací a reemigrací: od výměny repatričních misí až do podepsání prozatímní smlouvy v červnu 1922

V souvislosti s definitivním zakotvením sovětské moci na Ukrajině bylo třeba jednat kvůli snaze repatriovat československé státní příslušníky se sovětskou vládou. Vláda sovětské Ukrajiny stanovila jako podmínku pro návrat do vlasti podepsání smlouvy a výměnu repatričních misí s daným státem. Československo si vyměnilo repatriční mise pouze s RSFSR, když v srpnu československá mise pod vedením majora Josefa Skály přijela do Moskvy.⁶⁰ Na Ukrajině vykonávali její roli tři důvěrníci moskevské mise; dva důvěrníci Dinter a Glos působili v Kyjevě a třetí důvěrník, Václav Beneš, vykonával svou činnost v Charkově.⁶¹ To však bylo nedostatečné, situace si vyžadovala

58 Věštník ústředního Sdružení Čechů a Slováků z Ruska, čís. 7, 30. dubna 1933, s. 78.

59 Oba dopisy uložené zde, srov. AMZV, f. II. Sekce - 2, k. 530a, sl. 2 Repatriace čl z Ruska, Č. 15042/21, skupina zbylých Čechů v Oděse.

60 Dušan JANÁK, *Československé mise*, s. 365.

61 Jaroslav VACULÍK, *Kreemigraci a repatriaci*, s. 81; AMZV, f. II. Sekce - 2, k. 530, č.j. 9970/21 pres. pol. Repatriace z Kyjeva a okolí.

vyslat na Ukrajinu misi včetně uzavření smlouvy z důvodu vzájemných vztahů mezi oběma republikami určených smlouvou z prosince 1920.

Podle hlášení majora J. Skály z 22. února 1921 bylo vyslání ukrajinské mise do Prahy a uzavření smlouvy podmínkou repatriace.⁶² Československá strana akceptovala tento požadavek jen částečně. Na začátku březnu 1921 MZV informovalo majora Skálu o svém záměru odeslat tříčlennou repatriačně-obchodní misi na Ukrajinu, současně s plánovaným odesláním obchodní mise do Moskvy. Zároveň byla připravena přijmout obě mise v Praze.⁶³ K výměně repatriačních, respektive repatriačně-obchodních misí došlo během května až srpna 1921. Jako první, 10. května, dorazil do Prahy zástupce Ukrajinského Červeného kříže Michailo Levycký.⁶⁴ Příjezd československé repatriační mise na Ukrajinu byl oddalován v důsledku nesouhlasu ukrajinské vlády s personálním obsazením československé mise. Tvořili ji předseda Jaromír Šágr a dva členové, Jaroslav Kolář a Vladimír Mála.⁶⁵ Mise teprve 14. června, měsíc od příjezdu ukrajinské mise, vyjela z Prahy.⁶⁶

Dlouho očekávaný příjezd československé mise na Ukrajinu a potřeba rychlé evakuace některých československých státních příslušníků vedla k tomu, že s jejich repatriací vypomáhaly zahraniční organizace, například Bulharský Červený kříž. V. Beneš vyjednával s delegátem Bulharského Červeného kříže G. Kalifarským i lidovým komisariátem zahraničních věcí o povolení pro výjezd skupiny oděských Čechů z oděského přístavu na bulharském parníku do Varny.^{67 68} Této skupině v počtu 300 osob bylo skutečně dovoleno vyjet, byť neznáme přesné datum jejich odjezdu, komparací dalších archiválií zjišťujeme, že k příjezdu do Varny došlo někdy kolem 23. – 25. dubna, přičemž mezi nimi byla rodina výše uvedeného Josefa Mottla.⁶⁹

K příjezdu československé repatriační mise došlo 29. června 1921.⁷⁰ Výměna misí pokračovala až do srpna. V souvislosti s požadavkem Ministerstva zahraničních věcí ČSR propustit všechny československé státní příslušníky a umožnit návrat všem Čechům do vlasti jako podmínky pro navázání obchodních styků s Ukrajinou, proběhla ještě výměna obchodních misí.⁷¹ Československá obchodní mise vedená Josefem

62 AMZV, f. PZ, Moskva 1921, č. 39.

63 *DiM*, s. 402.

64 Nazar DMITRASEVIČ, *Repatriacijni ugody*, s. 66.

65 Olena BETLIJ, *Istorija vzajemni miž*, s. 61; Mykola GORBATJUK - Olena ŽUKOVA, *Listy Michalja Levickoho*, s. 14, 16.

66 NA, f. MSP, k. 469, č.j. 761/321, doklad o cestě na Ukrajinu a o poměrech.

67 AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 529, sl. 3. svazek č. 1526, č. 16.

68 *Ibidem*, sl. 3. svazek, č. 1526, č. 40.

69 *Ibidem*, k. 530a, č. 15042/21; *ibidem*, k. 530, č.j. 9970/21 pres. pol. Repatriace z Kyjeva a okolí.

70 *Ibidem*, k. 469, doklad o cestě na Ukrajinu a o poměrech.

71 AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 530a, sl. 2 repatriace čsl z Ruska, Č.j. 15341/21. pres. pol. Repatriace Čechoslováků z Ruska.

Girsou⁷² přijela do Charkova 6. srpna. J. Girsu byl vzápětí pověřen vést tutéž misi v Moskvě, a jeho zástupcem v Charkově byl jmenován dosavadní důvěrník moskevské mise V. Beneš. Ukrajinská obchodní mise pak přijela do Prahy 14. srpna.⁷³

V době příjezdu repatriční mise na Ukrajinu bylo dle dokladu československé repatriční mise o cestě na Ukrajinu repatriováno jen kolem 300 lidí.⁷⁴ Na výjezd však v téže době čekalo dle MNO 6000 – 8000 tisíc osob.⁷⁵ Příjezd repatriční mise přitom neurychlil všem žadatelům návrat do Československa. Ve skutečnosti sama mise nemohla nic udělat za situace, kdy nebyla podepsána žádná smlouva, která by zavazovala ukrajinskou stranu umožnit návrat všem československým státním příslušníkům.⁷⁶

Hlavním místem, kde se shromažďovali žadatelé o výjezd do Československa, zůstávala nadále Oděsa. Ve snaze o repatriaci dalších Čechů případě československých příslušníků z Oděsy, kterých tam bylo dle přípisu československé repatriční mise ze dne 9. října kolem 600, bylo navrženo rozšířit repatriční misi o jednoho zástupce, v jehož obvodu působnosti by byla Oděsa. To ale odmítla ukrajinská strana z důvodu absence smlouvy. Československá strana musela proto požádat o další asistenci zahraničních misí. S cílem zajistit odsud další odjezdy československých příslušníků byl pověřen repatričními záležitostmi německý zástupce K. Hahn, při jehož kanceláři pracoval jeden český zaměstnanec Richard Maler.⁷⁷ Ta podle přípisu československého zastupitelského úřadu na Ukrajině ministerstvu zahraničních věcí z 10. prosince 1922 repatriovala celkem 119 osob, z toho 81 vojáků a 38 civilních osob.⁷⁸ Současně ministerstvo národní obrany vyjednálo s Mezinárodním Červeným křížem vyslání lodí na Černé moře pro další repatriaci československých státních příslušníků z Oděsy, mezi nimi loď *Briliant*,⁷⁹ která dle zprávy kapitána J. Šágra dne 7. října odpravila z Oděsy 54 lidí.⁸⁰

72 Josef Girsu byl Čech ruského původu. Po výměně obchodních misí mezi Ruskem a Ukrajinou v červnu 1921 byl jmenován vedoucím československé obchodní mise v Charkově, v srpnu téhož roku pak vedoucím obchodní mise v Moskvě a po podepsání prozatímní smlouvy v červnu 1922 se stal vedoucím tzv. československého zastupitelského úřadu v Moskvě, srov. Jindřich DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*, Praha 2013, s. 70.

73 Irina MATJAŠ, *Inozemní představitelství*, s. 151; Dušan JANÁK, *Československé mise*, s. 369.

74 *Ibidem* doklad o cestě na Ukrajinu a o poměrech.

75 AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 530a, sl. 3, č.j. 45521, Repatriace z Ruska – výkaz.

76 *Ibidem*, k. 530a, sl. 3, č.j. 1247/329, zpráva repatr. mise z Charkova; *ibidem* č.j. 1751/322, doklad o repatriaci.

77 *Ibidem*, zpráva repatr. mise z Charkova.

78 *Ibidem*, f. V. sekce, k. 510, sl. Vystěhovalectví z Ruska 1921–30, č. j. 6763/K-Br.

79 *Ibidem*, k. 510, sl. Vystěhovalectví z Ruska 1921–30, č.j. 664349-2 N.O – Zpráva o repatriaci.

80 *Ibidem*, f. PZ, Charkov 1921, č. 39.

V souvislosti s příjezdem československé repatriační mise se žadatelé o výjezd shromažďovali také v Charkově, kde již od srpna 1921 čekalo 51 rodin na odjezd do ČSR.⁸¹ V srpnu se podařilo J. Šágrovi dosáhnout povolení pro výjezd omezeného počtu československých občanů z oblastí, které zasáhl hladomor.⁸² Přitom repatrianti, kteří přicházeli, byli z Charkova odesíláni do Moskvy, odsud pak přes Petrohrad a Baltské moře odesíláni do Štětína a Děčína, odkud pak směřovali do karanténního tábora v Pardubicích.⁸³

Z dochovaných materiálů se podařilo dohledat určité údaje k výjezdu dvou osob, kterým se takto podařilo dostat do Československa, nejvíce k Hugovi Chybovi, jehož cestu do ČSR zachytila zpráva.⁸⁴ Méně informací máme však k dispozici o Rudolfu Svobodovi z Juzovky, který v červenci 1921 dopisem žádal svou sestru a švagra o pomoc s výjezdem do Československa. Z dalších informací je známo, že opustil Charkov 3. listopadu téhož roku, a proto není možné dohledat další podrobnosti k jeho cestě a příjezdu do ČSR.⁸⁵ Minimum informací je také k výjezdům z Oděsy. Podle situační zprávy československé repatriační mise z 8. prosince lidový komisariát zahraničních věcí povolil výjezd dalším 31 československým občanům.⁸⁶ Vzhledem k tomu, že na stejné lodi měly vyjet ještě další dvě rodiny československých příslušníků, počet odeslaných tímto ešalonem do Československa bude proto více než 31. Zároveň kapitán J. Šágr informoval ministerstvo zahraničních věcí o výjezdu 4. prosince lodě Herald s dalšími 79 československými příslušníky.⁸⁷ V obou případech však hlášení neuvádí, jak dále pokračovala cesta do Československa.

Vyvstává otázka, proč tedy československá vláda nepřistoupila na uzavření nějaké dohody, které by zavazovala ukrajinskou vládu povolit výjezd všem, kteří chtěli území Ukrajiny opustit. Ve skutečnosti Československo bylo limitováno svými zahraničně politickými závazky, protože bezpečnost nově vzniklého státu byla spojena s versailleským systémem a jeho hlavními zastánci, Francií a státy Malé dohody, které byly tvrdě protisovětsky zaměřené. Z toho důvodu byla československá strana opatrná při podepisování jakýchkoliv smluv z hlediska jejich obsahu.⁸⁸

Na začátku září vypadala situace nadějně. V Československu byla někdy na konci

81 Ibidem, f. II. Sekce – 2, k. 530a, sl. 3, č.j. 1751/322, doklad o repatriaci.

82 Ibidem, k. 530a, sl. 2 repatriace čls z Ruska, č.j. 922/323.

83 Ibidem, č.j. 922/323; Jaroslav VACULÍK, *K reemigraci a repatriaci*, s. 82. V Pardubicích se nacházel karanténní tábor, kde byli po příjezdu do ČSR soustřeďováni repatrianti a reemigranti.

84 AMZV, f. II. sekce – 2, k. 529, sl. 13. svazek, p. Hugo Chyba: Zpráva o cestě do ČSR. Informace o repatriaci z Ruska.

85 Ibidem, f. II. sekce – 2, k. 528, sl. 3. svazek, č. j. 1892/323; ibidem, k. 528, sl. 3. svazek, č. 27821/1921.

86 Ibidem, f. PZ, Charkov 1921, č. 75.

87 Ibidem, č. 78.

88 Mykola GORBATJUK - Olena ŽUKOVA, *Listy Michalja Levickoho*, s. 20, 28–30.

léta 1921 svolána zvláštní komise k projednání repatriační smlouvy. Na něm se střetly mezinárodně politické závazky Československa s požadavky sovětské strany reflektující její bezpečnostní zájmy. Sovětská strana vycházela ze skutečnosti, že v polsko-sovětské válce byl přes československé území převážen vojenský materiál a že měla napjaté vztahy s Rumunskem, malodohodovým spojencem Československa. Vystoupila proto s požadavkem nepřevážet vojenský materiál přes Československo, což československá strana z výše uvedených závazků neakceptovala.⁸⁹ Přesto ke kompromisu došlo. Dne 26. listopadu bylo zahájeno jednání ve věci zmíněné dohody, kterou československá strana chtěla spojit s obchodní smlouvou pod názvem Dohoda mezi ČSR a USSR. Bohužel dohoda, která by umožnila návrat československým příslušníkům i starousedlíkům, nakonec nebyla podepsána. Československo hodlalo uznat sovětskou Ukrajinu jen jako jedinou vládu Ukrajiny, což odporovalo cílům USSR dosáhnout uznání sovětského režimu na Ukrajině.⁹⁰

S ohledem na výše uvedené skutečnosti byly repatriace a s nimi probíhající reemigrace v letech 1920–1921 zdlouhavým a náročným procesem a probíhaly pouze po částech. Tím repatriační mise ztrácela svůj účel a smysl. Její agendu včetně personálu nakonec po jednání ministerstva národní obrany a ministerstva zahraniční věcí přebrala 15. února 1922 obchodní mise v Charkově.⁹¹

Také na začátku roku 1922 probíhaly výjezdy do Československa po malých částech, přičemž šlo převážně o repatriace, což vyplývá z přípisu zástupce československé repatriační mise pro Ukrajinu J. Koláře ministerstvům národní obrany a sociální péče. V něm oznamoval, že návrat do vlasti je povolován pouze válečným zajatcům a jiným jen ve výjimečných případech. Hlavním střediskem žadatelů o výjezd se v této fázi stal Kyjev, odkud do poloviny ledna 1922 vyjely jen dva transporty o celkovém počtu 42 zajatců.⁹² Podobná čísla zmiňoval v té době již repatriační referent československé obchodní mise J. Šágr. V přípise ze dne 29. března 1922 hlásil československé obchodní misi v Charkově, že bylo repatriováno doposud souhrnně 112 osob, z nich 52 zajatců, které doprovodilo 50 členů jejich rodin, dále 10 československých státních příslušníků.⁹³

Pro srovnání a doplnění údajů k dalším repatriacím a reemigracím v první polovině roku 1922 byla určitá data nalezena ve fondu ministerstva sociální péče. Dostupné a zřejmě

89 Ibidem, s. 31.

90 Ibidem, s. 36, 44; Olena BETLIJ, *Istorija vzajemni miž*, s. 65.

91 Kapitán J. Šágr byl přidělen obchodní misi jako referent pro otázky repatriační, zatímco Mála byl odeslán na konci února do Prahy, kde měl dále pracovat pro Ministerstvo národní obrany. Současně se jejich sídlem stal Kyjev, srov. AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 8. svazek, č. 665745/21 repatr, viz příloha.

92 NA, f. MSP, k. 3901, sl.8/e-1, Č. 413; AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 8. svazek, č. 665745/21 repatr, srov. příloha.

93 AMZV, f. V. sekce, k. 511, č. 67565/1922, repatriace čs. příslušníků z Kyjeva.

neúplné seznamy nám potvrzují, že transporty probíhaly i nadále po malých částech. Během února až dubna kyjevská mise vypravila minimálně tři zajatecké transporty a tím umožnila návrat 51 zajatcům, které doprovodilo 26 rodinných příslušníků.⁹⁴ Kromě toho byly vypraveny ještě minimálně dva transporty starousedlíků. Ty přijely do pardubické karantény přes Polsko dne 10. března a 30. dubna 1922 v počtu 16 a 10 osob, přičemž v posledním transportu byl mezi starousedlíky i jeden válečný zajatec.⁹⁵

Nutno zdůraznit, že i když se podařilo dostat svolení k výjezdu, vyvstaly další problémy. Ty byly na ukrajinské straně způsobené zastaralostí lokomotiv, vagonů a celkovým stavem železnic.⁹⁶ Mělo to nepochybně dopad na délku některých transportů, jak referuje J Kolář ve výše uvedeném přípisu, *zajatci „musí v Kyjevě vyčkávat až do doby sestavení celého transportu po celých 14 dní i déle, vyskytnou-li-se různé technické překážky při sestavování vlaku pro transport.“*⁹⁷ Byl to i případ posledního transportu válečných zajatců. Po příjezdu do ČSR 28. dubna dovezl jen dva, respektive s rodinnými příslušníky šest osob, přičemž cesta trvala téměř dva měsíce.⁹⁸ Výjezdy do Československa komplikovaly také personální změny v lidovém komisariátu zahraničních věcí. Noví představitelé daného komisariátu z neznalosti dosavadních poměrů znovuotevírali vyřízené žádosti. Tak například žádosti na výjezd 22 rodin československých příslušníků z března 1922 byly povoleny dle přípisu československé obchodní mise Ministerstvu zahraničních věcí z 10. června 1922 až někdy v polovině června.⁹⁹

Celkově od léta 1920 až do června 1922 bylo odesláno do Československa minimálně 11 transportů, kterými přijelo 728 osob. Z toho čtyři transporty odpluly z Oděsy o celkovém počtu 464 osob, zatímco zbývajících 7 transportů v počtu 145 osob bylo vypraveno z Kyjeva. Z tohoto počtu 728 navrátilců bylo 702 repatriantů, z nich pak 174 zajatců, které doprovodilo 26 rodinných příslušníků. Dalších 502 osob spadá kategorie repatriantů, zatímco jen u 26 osob odeslaných dvěma transporty z Kyjeva můžeme jasně říct, že těmito transporty přicestovali starousedlíci, tedy reemigranti. Je ale pravděpodobné, že reemigrantů bylo více, případně se mezi repatriovanými nacházeli také nějací starousedlíci. Obsah některých výše použitých pramenů totiž neumožňuje u některých výjezdů či transportů jasně rozlišit repatriované československé občany od starousedlíků.

94 Ibidem, f. MSP, k. 3912, sl. 8/e-9, č.j. 1974, seznam 22; ibidem, seznam 25; ibidem, k. 3905, sl. 8/e-5, č. 1298, Seznam IV.

95 Ibidem, k. 3905, sl. 8/e-5, č. 1298, Seznam VI; ibidem, k. 3912, sl. 8/e-9, č.j. 1838, seznam XIX.

96 AMZV, f. PZ, Charkov 1922, zpráva č. 55, s. 12.

97 NA, f. MSP, k. 3901, sl.8/e-1, Č. 413.

98 Ibidem, k. 3912, sl. 8/e-9, Č. j. 1974, seznam 25.

99 AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 10 svazek Č. j. 1772/323, stav repatriace.

3. fáze repatriací a reemigrací: Od podepsání prozatímní smlouvy v červnu 1922 až do roku 1923

Janovská konference v dubnu 1922 a uzavření tzv. Rapalské smlouvy mezi Německem a RSFSR zasadilo vážnou ránu státům, které hájily versailleské uspořádání.¹⁰⁰ Z toho důvodu došlo k obnově, respektive dokončení vyjednávání Československa s RSFSR. Jeho výsledkem bylo podepsání Prozatímní smlouvy mezi ČSR a RSFSR, ale také s USSR 6. června.¹⁰¹ To otevřelo cestu k nerušené repatriaci československých státních příslušníků. Z hlášení V. Beneše se dočítáme, že „Vzhledem k podepsání smlouvy, zástupce narkominděla Jakovlev nařídil kyjevskému zástupci urychlit a prováděti bez překážek repatriaci našich občanů“.¹⁰²

Co se týče dalších transportů odeslaných do ČSR, v rámci II a V. sekce bylo nalezeno celkem 27 seznamů repatričních transportů. Podle těchto seznamů od června do prosince 1922 vycestovalo do Československa celkem 692 osob. Byli to hlavně repatrianti, protože více než polovina těchto navrátilců vycestovala zajateckými transporty. Dataci sice nemůžeme zcela určit, ale pravděpodobně v průběhu června až prosince 1922 bylo odesláno z Kyjeva přes Polsko do Pardubic 16 zajateckých transportů¹⁰³ o celkovém počtu 217 zajatců, které doprovodilo 207 rodinných příslušníků. Těmi byly ženy a ve většině případů jedno malé dítě. Tak docházíme k závěru, že zajatci si s sebou vzali své manželky a malé dítě, s ohledem na rok jeho narození. V porovnání s předchozí fází nebyly nalezeny žádné transporty starousedlíků. Podařilo se ale dohledat dva občanské transporty, kterými bylo odesláno 51 osob¹⁰⁴ a další tři seznamy tzv. transportů s civilními zajatci, kterými bylo dopraveno do Československa celkem 146 osob včetně jejich rodinných příslušníků.¹⁰⁵ Všichni účastníci transportu s výjimkou rodinných příslušníků byli evidováni jako českoslovenští občané, a tak můžeme říct, že se jednalo o osoby repatriované. Není však vyloučeno, že právě v rámci tzv. civilních zajatců se mohli vyskytovat i nějakí reemigranti. To naznačuje přípis československé obchodní mise na Ukrajině ministerstvu zahraničních věcí z 10. června 1922, v němž mise oznamovala, že usedlíci byli vydáváni za civilní zajatce.¹⁰⁶

100 Jindřich DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992)*, Praha 2002, s. 92–93.

101 Po podepsání Prozatímní dohody s USSR byla československá obchodní mise reorganizována na Obchodní zastupitelství ČSR v USSR se sídlem v Charkově a pobočkou v Kyjevě srov. Irina MATJAŠ, *Inozemní představnictva*, s. 153; Dušan JANÁK, *Československé mise*, s. 369.

102 AMZV, f. PZ, Charkov 1922, č. 56.

103 Ibidem, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 17. svazek, č.j. 2249/22, spis č. 4–12; ibidem, f. V. sekce, k. 511, sl. 5 seznamů vojen zajatců repatriovaných, č. 12/831/71, 12/859, 12/944, sl. Seznam repatriovaných zajatců – vojáků. Ukrajina 4 seznamy, č.j. 3551/22, č.j. 2853/22, č. 247/16, č. 834 k.č.15; č. 350 k.č.15.

104 Ibidem, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 17. svazek, č.j. 2249/22, č. 2, 3.

105 Ibidem, č.j. 2249/22, č. 4, 5; ibidem, f. V. sekce, k. 511, č.j. 2853/22, č. 248/8.

106 Ibidem, k. 528, sl. 10. svazek, č.j. 1772/323, stav repatriace.

Rovněž není vyloučeno, že reemigranti byli zařazováni dokonce i do zajateckých transportů. Byly totiž nalezeny ještě tři seznamy zajateckých transportů,¹⁰⁷ kterými přijelo do Československa patrně někdy v listopadu 25 osob. Ty však vyvolávají pochybnosti, zda se opravdu jedná o zajatecké transporty. Dané seznamy neobsahují číslo pluku, u kterého konkrétní zajatec sloužil, ani jeho místo pobytu ve vlasti či kdy a kde padl do zajetí, jak některé výše uvedené zajatecké transporty uvádějí. Navíc s ohledem na ukrajinskou adresu uvedenou v seznamu lze soudit, že tyto repatriovaní byli starousedlíci a nějakým způsobem se ocitli mezi zajatci.

Současně vycestovalo do Československa 46 osob v rámci třech transportů s tzv. civilními a válečnými zajatci. Nicméně podle údajů k jednotlivým účastníkům transportu se jednalo o zajatecký transport,¹⁰⁸ v němž se vyskytovalo pět zajatců se třemi rodinnými příslušníky, do druhého seznamu civilních a válečných zajatců byli zařazeni pravděpodobně starousedlíci v počtu 17 osob¹⁰⁹ a údaje k účastníkům třetího transportu naznačují, že se jednalo o smíšený transport. Tím bylo repatriováno celkem 11 válečných zajatců a 10 starousedlíků, vzhledem k tomu, že mezi navrátilci byl také Emanuel Buchta,¹¹⁰ dle jeho žádosti o podporu vahařský mistr v Kyjevě, který se vrátil do Československa se svou ženou a dvěma dcerami s desátým transportem dne 21. listopadu 1922. V Kyjevě přišel o všechny majetek, který tvořily zámečnické nástroje a bytové zařízení, a proto žádal ministerstvo sociální péče o podporu.¹¹¹

Bohužel nepodařilo se nalézt další materiály k daným transportům, respektive seznamům, proto k nim nemůžeme poskytnout podrobnější informace. V této fázi nutno upozornit, že počet seznamů, respektive osob odeslaných do ČSR není opět kompletní a pro doplnění a stanovení přesnějšího počtu transportů bude třeba provést studium v ukrajinských či ruských archivech, což je v současné době nemožné.

Kromě výše uvedených transportních seznamů byly nalezeny v ministerstvu zahraničních věcí *Stížnost návratců na nesprávné postupování sovětských úřadů* a *Popis cesty 8. transportu z Kyjeva do Pardubic*. Díky tomu se dozvídáme ještě o dalším transportu z konce září 1922. Přitom se jednalo o smíšený transport, protože se skládal z vystěhovalců i zajatců.¹¹² Současně šlo o poměrně početný transport, protože vyjelo celkem 132 osob, o 11 méně, než bylo zaregistrováno, což můžeme připsat jeho opakovanému odkladu z neznámých důvodů o téměř tři týdny, kdy namísto 10. září

107 Ibidem, k. 511, sl. seznam repatriantů z Kyjeva, č. 17/271, sl. Seznam repatriantů č.18, 19 a 20 zajatci z Ukrajiny, č. 935/20, 929/19.

108 Ibidem, f. V. sekce, k. 511, sl. 5 seznamů vojen zajatců repatriovaných, č. 7b/867.

109 Ibidem, k. 511, sl. Seznam repatriantů č.18, 19 a 20 zajatci z Ukrajiny, č. 930/18.

110 Ibidem, k. 511, č.j. 2853/22, č. 249, k č. 8 a 16.

111 NA, f. MSP, k. 3912, sl. H 8/e-9 1922-1926, žádost za peněžitou podporu.

112 AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 529, sl. 1 svazek, Repatriace čl. příslušníků z Ruska, stížnosti repatriantů na sovětské úřady, č.j. 1737 příloha Stížnost návratců na nesprávné postupování sovětských úřadů.

vyjel po opakovaných urgencích velitele transportu J. Bělehrada až 27. září. Cesta do Československa trvala tři týdny, přitom zpoždění zapříčinily události v Šepetovce. Tam dorazili pravděpodobně 30. září, kde po čtyřdenním zdržení došlo před odjezdem ke konfliktu se sovětskými úřady,¹¹³ když úředník pohraniční služby požadoval od J. Bělehrada vydání posledních úspor navrátilců v hodnotě 6 682 korun. Pod tlakem a v zájmu pokračování cesty tak J. Bělehrad učinil, ve skutečnosti se ale podařilo odebrat jen část 2 420 korun, protože část cestujících uschovali v osobním prádle.¹¹⁴ Po vyjetí z Šepetovky dorazili 5. října do Rovna, kde zhruba po sedmi dnech karantény byla jejich cesta 12. října obnovena ve směru Zdolbunovo, Lvov, Krakov a Osvětim až dorazili ve večerních hodinách 16. října na československé území do Petrovic. Odsud byli odesláni do Bohumína. Z Bohumína po provedení dezinfekce byli vypraveni do Pardubic, kam dorazili 18. října,¹¹⁵ čímž skončila cesta těchto navrátilců.

Podle přípisu odbočky zastupitelství ČSR v SSSR z 13. dubna 1923 vyjel poslední transport z Kyjeva do Pardubic dne 27. února. Jednalo se o nepočtený transport, kdy z 25 přihlášených k odjezdu se dostavilo jen 18 osob.¹¹⁶ Daný transport lze opět považovat za smíšený, protože mezi zajatci byl také Jan Petr, profesor konzervatoře v Rusku, který, jak zmiňuje ve své žádosti a v protokolu sepsaným ministerstvem sociální péče, do Československa přijel se svojí ženou a dvěma dětmi, přičemž za datum příjezdu do Pardubic uvádí 10. března, čímž můžeme blíže datovat tento transport.¹¹⁷ Malé množství účastníků transportu lze odůvodnit tím, že na Ukrajině se již mnoho čekatelů na repatriaci nenacházelo a většina se za tu dobu nějak dostala do vlasti. To potvrzuje zpráva Ministerstva národní obrany ČSR Prezidiu ministerské rady ze 7. prosince 1922. Podle ní na Ukrajině zůstávalo asi 1.000 válečných zajatců.¹¹⁸ Pokud jde o zbytek repatriantů, ti měli být dle daného přípisu odesláni do konce června do Pardubic. S ohledem na poznamenané okolnosti se však neočekávalo velké číslo¹¹⁹ a tak můžeme považovat repatriaci z Ukrajiny k začátku roku 1923 za skončenou.

Se započtením výše uvedených dvou smíšených transportů činí celkový počet

113 Ibidem, č.j. 1758 Popis cesty 8 transportu z Kyjeva do Pardubic.

114 Ibidem, Stížnost návratců na nesprávné postupování sovětských úřadů.

115 Ibidem, Popisu cesty 8 transportu z Kyjeva do Pardubic.

116 Ibidem, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 4. Svazek, č.j. 1048/23.

117 Ibidem, f. V. sekce, k. 511, sl. Repatriační seznam transportu č. 13, č. j. 633/23, a dva seznamy v příloze; NA, f. MSP, k. 3912, sl. H 8/e-9 1923 č. 19582; č. 25038. Podle rozboru obou seznamů posledního transportu však bylo vyškrtáno ze seznamu sedm osob, k tomu šest, respektive osm osob se k němu později připojilo, počet repatriovaných za tento transport bude tedy 19.

118 VÚA, f. MNO – prezidium 1918–1923, sig. 1/63, k. 47, č.j. 672992-22, zrušení repatriačního odd. MNO.

119 AMZV, f. II. Sekce – 2, k. 528, sl. 4. Svazek, č.j. 1048/23. Do září 1922 bylo celkově z Ruska i Ukrajiny repatriováno 56 594 vojáků, 37 694 válečných zajatců a 29 070 civilistů Jelena SERAPIONOVA, *Politika čechoslovackých vlastěj*, s. 121.

transportů za tuto etapu repatriací a reemigrací 29. Do Československa bylo tedy odesláno přibližně 843 osob včetně jejich rodinných příslušníků. Z toho více než polovina byli repatrianti – váleční zajatci, kterých bylo celkově 424 osob. Pro upřesnění různými transporty vycestovalo celkem 217 zajatců a 207 jejich rodinných příslušníků. V rámci smíšených transportů přijelo 151 osob a zbývajících 268 osob bylo zařazeno do transportů s civilními zajatci a občanských transportů, kde se lze domnívat, že byli zařazeni starousedlíci a tedy reemigranti.

Dopad reemigrací na stav české menšiny

Z důvodů uvedených v předchozí kapitole můžeme provést jen hrubý odhad počtu odeslaných do Československa, aniž bychom mohli jasně rozlišit, kolik bylo repatriantů a kolik reemigrantů. Je tedy složité odhadnout, jak reemigrace českých starousedlíků ovlivnila celkový počet české menšiny na Ukrajině ve 20. letech. Srovnáním předválečné statistiky, neúplné statistiky z roku 1920 a sčítání z roku 1926 nám ukazuje, že došlo k poklesu české menšiny o více než polovinu, z 36 148 na 16 091 osob. Tento pokles je nejvýraznější v rámci bývalé Volyňské gubernie. Při sečtení počtu české menšiny v okruzích, které vznikly na jejím území, vidíme, že na českou menšinu zde připadá 7 466 z původních 27 670.¹²⁰ Daný fakt ale nelze vysvětlit návratem neboli reemigrací českých kolonistů, protože dle Řižského míru v březnu 1921 připadla většina území Volyně Polsku a značná část Čechů se tak ocitla na území Polska. Jistý pokles pozorujeme u Podolské, Černigovské, zčásti i Charkovské gubernie. Zde se můžeme domnívat, že pokles byl způsobený také návratem některých českých kolonistů, ovšem rozdíl jsou v některých případech natolik nízké a někdy i délka mezi jednotlivými sčítáními může hrát určitou roli, a proto je třeba brát v úvahu takové faktory jako je úmrtí, stěhování napříč územím Ukrajiny či celého Ruska. Doněcká gubernie sice vznikla až v roce 1919 z části Charkovské a Katěrinoslavské gubernie, komparace statistiky z roku 1920 a 1926 ale naznačuje, že i zde ubylo české obyvatelstvo. S přihlédnutím k vývoji v dané gubernii lze připustit, že k tomu došlo reemigrací. Specifický případ představují bývalá Chersonská a Katěrinoslavská gubernie. V případě Chersonské gubernie pozorujeme v roce 1920 nárůst počtu Čechů. Podle dalšího sčítání však došlo k výraznému snížení a nelze vyloučit, že na něm mohla mít podíl reemigrace. Naopak v Katerinoslavské gubernii počet českého obyvatelstva v roce 1920 klesl ze 450 na 189. Toto snížení však nesouvisí s reemigrací, ale vyčleněním Bachmutského, Mariuopolského a Slavjanoserbského újezdu, které se staly součástí nově vzniklé Doněcké gubernie a Oleksandrivského újezdu ve prospěch nově vzniklé Záporožské gubernie. Sloučení Záporožské gubernie, jejíž součástí se staly újezdy bývalé Tauridské gubernie

120 Viz tabulka.

s početnou českou populací, a Katěrinovslavské gubernie v roce 1922, způsobilo nárůst Čechů v dalším sčítání na 1135. Mírný pokles a poté nárůst zaznamenala ještě Poltavská gubernie, což je třeba interpretovat spíše v kontextu vzniku Kremenčucké gubernie vyčleněním některých újezdů Poltavské gubernie.¹²¹

Tab. č. 1. Srovnání počtu české menšiny na základě posledních třech sčítání v jednotlivých územních celcích¹²²

Sčítání					
Původní členění	r. 1897	Nové členění	r. 1920	Nové členění ¹²³	r. 1926
Volyňská	27 670	Volyňská	-	Volyňská	7466
Podolská	886	Podolská	-	Podolská	603
Kyjevská	3 294	Kyjevská	3 512	Kyjevská	4280
Chersonská ¹²⁴	1351	Oděská	1430	Oděská	1197
		Mikolajevská	406	Mykolajivská	-
Katerinoslavská	450	Katerinoslavská	189	Katerinoslavská	1135
		Zápороžská	-	Zápороžská ¹²⁵	-
		Doněcká	719	Doněcká	492
Charkovská	221	Charkovská	445	Charkovská	296
Černigovská	158	Černigovská	146	Černigovská	132
Poltavská	156	Poltavská	138	Poltavská	168
		Kremenčucká	119	Kremenčucká	-
Tauridská ¹²⁶	1962	-		-	
	-		-	MASSR ¹²⁷	322
	36 148 ¹²⁸		7 104		16 091

121 *K rozdělení starých gubernií a vzniku nových v letech 1919–1920 viz. Marija DMITRIJENKO, Zminy v administratyvno, s. 43, 45–46, 48–49, 50–51.*

122 *Statistika Ukrajiny. Naseslenja Ukrajiny. Po dannyh 1920g. Charkov 1922, č. 28, s. 20–23; Serhij ČORNYJ, Nacionalnyj sklad, s. 36, 53.*

123 Sečteny okruhy, které nahradily jednotlivé gubernie, pro orientaci ve správním vývoji viz Oksana SAGAČ, *Zminy v, s. 174.*

124 Byla opakovaně rozdělena v letech 1919–1920 na Oděskou a Mykolajivskou, ta byla v roce 1922 sloučena s Oděskou gubernií.

125 Vznikla v roce 1920 z větší části Tauridské a menší části Katěrinovslavské gubernie, v roce 1922 byla sloučena s Katěrinovslavskou gubernií.

126 Její pevninské újezdy se staly součástí Zápороžské gubernie v roce 1920 a v roce 1921 byla zrušena.

127 Moldavská autonomní sovětská socialistická republika – autonomní republika v rámci Ukrajiny vytvořená v roce 1924 z části území Podolské a Oděské gubernie.

128 *Není zahrnuta Besarabská gubernie, protože v roce 1918 se stala součástí Rumunska, jinak počet Čechů čítá 36 466.*

Závěr

I přes nedostatečné prameny se podařilo touto studií alespoň částečně rekapitulovat průběh repatriací a reemigrací Čechů z Ukrajiny po první světové válce. Samotné repatriace a reemigrace začaly již v roce 1918 a probíhaly až do roku 1923. Tyto procesy však bylo třeba zkoumat podle vnitropolitického vývoje na Ukrajině ve třech dílčích etapách. Bohužel k první etapě se nepodařilo najít dostatek relevantních pramenů, a proto není možné podrobně rekonstruovat průběh návratů ani odhadnout počty jednotlivých transportů za léta 1918–1920. Z konkrétních případů se podařilo zjistit jen několik transportů z Oděsy, kterými dorazilo do Československa celkem 124 starousedlíků reemigrantů a 245 válečných zajatců.

Poněkud úspěšnější již byla druhá etapa, datovaná léty 1920–1922. K této etapě repatriací a reemigrací se dochovaly záznamy k transportům z Oděsy, Kyjeva a jsou také dostupné materiály k odesílání československých občanů z Charkova přes Ruskou sovětskou federativní socialistickou republiku. Na základě dostupných dat lze říct, že do června 1922 vyjelo z Ukrajiny nejmíň 11 transportů, ale pravděpodobně jich bylo více, neboť heuristika v ukrajinských archivech nebyla proveditelná. Dostupné a neúplné seznamy nám tedy naznačují, že do června 1922 přijelo do Československa celkem 728 navrátilců, z nich většina připadá na repatrianty, zatímco jen v případě 26 navrátilců můžeme jasně říct, že šlo o reemigranty. Je však třeba brát v úvahu takové faktory jako nemožnost rozlišit repatrianty od reemigrantů s ohledem na obsah pramenů, takže i počet starousedlíků dopravených těmito transporty bude pravděpodobně vyšší.

Teprve od podepsání Prozatímní smlouvy s USSR 6. června 1922 začaly reálné repatriace a reemigrace a s nimi třetí etapa těchto procesů. Za období od června 1922 až do začátku roku 1923 se podařilo dohledat materiály k 29 transportům, kterými přijelo do Československa celkem 843 navrátilců. Stejně jako v předchozí etapě, častější byly transporty s repatrianty než s reemigranty. V této fázi je ale více než jisté, že mezi repatrianty byli také reemigranti. Studium dalších seznamů, především transportů s civilními zajatci je toho nepřímým důkazem. V případě smíšených transportů je to zcela nepochybné. Z toho vyplývá, že Československá repatriční mise, jejímž úkolem bylo repatriovat válečné zajatce a jiné československé občany, tak odesílala do Československa i starousedlíky, kteří se snažili pod vlivem nepříznivého politického vývoje vrátit do své původní vlasti. S ohledem na tuto skutečnost můžeme proto pojem repatriace vztáhnout také na návraty českých emigrantů.

Za celé období 1918–1923 se podařilo dohledat asi 1952 navrátilců z Ukrajiny, přibližně ve 45 transportech. Z těchto 45 transportů zcela jistě můžeme říct, že nejméně 24 transportů bylo zajateckých a minimálně dva smíšené. Bylo zde minimálně 636

zajatců a jejich 244 rodinných příslušníků. Dále bylo nalezeno 770 repatriovaných československých občanů. Složitě naopak bylo rozpoznat z pramenů reemigranty. S jistotou ale můžeme říct, že jich bylo minimálně 150 a pravděpodobně několik dalších ve zbývajících repatriačních seznamech. Je však třeba znovu zdůraznit, že počet odeslaných do Československa, ať už repatriantů či reemigrantů bude rozhodně vyšší, avšak stanovit přesnější počet transportních seznamů a tím pádem přesnější počet odeslaných do Československa není možné s ohledem na neúplné seznamy v českých archivech. K tomu je potřeba rozsáhlá heuristika v ukrajinských i ruských archivech.

Autor | Author

Daniel Vymětalík
Filozoficko-přírodovědecká fakulta
Slezská univerzita
Masarykova třída 343/37
746 01 Opava
Česká republika
danvymetalik@gmail.com
ORCID: 0009-0000-1350-0950

Mgr. Daniel Vymětalík (*1995) je studentem doktorského studia v oboru Historie se zaměřením na české a československé dějiny na Filozoficko-přírodovědecké fakultě Slezské univerzity v Opavě. Zabývá se soudobými dějinami Ukrajiny a Ruska ve středoevropském kontextu.

Summary

The study dealt with the repatriations and re-emigrations of Czechs from Ukraine after the First World War, i.e., the return of soldiers and prisoners of war of the Austro-Hungarian army and Czech old settlers. These returns took place in three stages, in 1918-1920, 1920-1922 and 1922-1923. In an attempt to capture the course of repatriations and re-emigrations and to estimate the approximate numbers of returnees, the individual repatriation lists were analysed. However, the content of the individual lists and other circumstances, not least the inclusion of old settlers – re-migrants among the prisoners of war – repatriates, often made it impossible to distinguish repatriates from re-migrants. In total, 1,952 persons sent to Czechoslovakia were captured. However, the number found is an approximate estimate and will increase after heuristics in Ukrainian and Russian archives.

Mírný pokrok v mezích zákona. „Experiment“ s přednostním hlasováním v obecních volbách v roce 1938 na příkladu Moravy a Slezska

VOJTĚCH NAVRÁTIL

Abstrakt | Abstract

První československá republika proslula coby „stát stran“. Jedním z aspektů, který k tomu výrazně přispěl, byla i absolutní nemožnost voličů ovlivnit pořadí kandidátů na kandidátních listinách. Jedinou odchylkou od tohoto pravidla byly od roku 1933 obecní volby, v nichž volič mohl udělit jeden přednostní hlas. Předkládaný text z různých aspektů přibližuje, nakolik této novinky v prvorepublikovém volebním zákonodárství využili voliči v obecních volbách v roce 1938 na Moravě a ve Slezsku a jaké dopady měla na složení jednotlivých obecních zastupitelstev.

Modest Progress Within the Limits of the Law: The "Experiment" with Preferential Voting in Municipal Elections in 1938 on the Example of Moravia and Silesia

The First Czechoslovak Republic was famous as a „state of parties“. One of the aspects that contributed significantly to this was the absolute impossibility for voters to influence the order of candidates on the lists. The only exception to this rule was municipal elections from 1933 onwards, in which voters could cast one preferential vote. These study presents various aspects of the extent to which this novelty in the First Republic's electoral legislation was used by voters in the 1938 municipal elections in Moravia and Silesia and what effects it had on the composition of individual municipal councils.

Klíčová slova | Keywords

1938; obecní volby; přednostní hlasování; Morava; Slezsko

1938; municipal elections; preferential voting; Moravia; Silesia

Ve dnech 22. května, 29. května a 12. června 1938 měla naposledy v meziválečném

období část voličů, jelikož volby nebyly z důvodu odlišného konce volebního období vypsané ve všech obcích,¹ možnost vyjádřit při volbě obecních zastupitelstev své stranické preference.² Jejich přesné výsledky již asi nikdy nebude možné s velkou pravděpodobností plnohodnotně rekonstruovat, k dispozici jsou jen kusé výsledky. Dle nich se nesly volby ve většinově německy hovořících oblastech českých zemích, zejména pak na Moravě a ve Slezsku, ve znamení marného odporu české menšiny a posledních státoporných zbytků německé menšiny vůči naprosté dominanci v té době už otevřeně totalitně vystupující Sudetoněmecké strany (SdP).³ Mezi českými voliči měla oproti parlamentním volbám v roce 1935 nejvýrazněji posílit Československá strana národně socialistická (ČSNS), mírně pak (a to zejména na Moravě)⁴ Československá strana lidová (ČSL) i agrární Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu (RSZML), a to především na úkor Národního sjednocení (NSj.), Národní ligy (NL), Národní obce fašistické (NOF) a zčásti také Československé živnostensko-obchodnické strany středostavovské (ČŽOSS). Československá sociálně demokratická strana dělnická (ČSDSD) a Komunistická strana Československa (KSČ) zůstávaly na svém.⁵

Takřka mimo zájem tisku i samotných voličů tak zůstala v roce 1933 schválená novinka ve volebních pravidlech, jež by potenciálně v klidnějších časech mohla přilákat výrazně vyšší pozornost: možnost alespoň částečně měnit pomocí přednostních hlasů⁶ dříve neměnné pořadí kandidátů na kandidátních listinách.⁷

- 1 Pojem obec je v textu užíván, vzhledem k dobovému pojmosloví, jako obecné pojmenování pro všechny druhy tehdejších municipalit.
- 2 Další etapa obecních voleb pak měla být dle záměru vlády uskutečněna po prázdninách, a to buď v září nebo až po 28. říjnu, tj. v listopadu či dokonce v prosinci. *Pozorovatel* 35, 1938, č. 17, s. 1; *Holešovské listy* 18, 1938, č. 18, s. 9; *Ks, Lidové noviny* 46, 1938, č. 222, s. 2; *Moravský deník* 33, 1938, č. 172, s. 3; Kamil KROFTA, *Z dob naší první republiky*, Praha 1939, s. 268.
- 3 Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938) III. O přežití a o život (1936–1938)*, Praha 2003, s. 533–534.
- 4 Josef BARTOŠ – Miloš TRAPL, *Dějiny Moravy 4. Svobodný stát a okupace*, Brno 2004, s. 108.
- 5 *Přítomnost* 15, 1938, č. 24, s. 372–373; *Nová svoboda* 15, 1938, č. 24, s. 279–280; *Hospodářský archiv* 17, 1938, č. 25, s. 338–339; Petr ANEV, *Cesta k zániku agrární strany (1933–1948)*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2010, s. 165–166.
- 6 Pro v dnešní době zažitý termín „preferenční hlasování“ se v dobové publicistice používala různorodá pojmenování: přednostní hlasování, zaškrťování či dokonce panašování. Poslední výraz pocházející z botaniky ale ve spojení s volbami znamená možnost volit kandidáty napříč jednotlivými kandidátními listinami, ne udělovat preferenční hlasy v rámci jediné kandidátní listiny. Coby nejvíce odpovídající z dobových výrazů je dále v textu používán výraz přednostní hlasování. Příklady různorodého pojmenování srov. *Republikán* 18, 1936, č. 91, s. 1; *Národní listy* 78, 1938, č. 144, s. 2; *Přítomnost* 15, 1938, č. 23, s. 358–359. Na rozdíly v pojmech upozorňoval např. Jan HRABÁNEK (*Národní osvobození* 12, 1935, č. 25, s. 3).
- 7 Výstižně to dosvědčuje v *Přítomnosti* publikovaný text Kornela Synka (vlastním jménem Evžen Klinger), jenž si v předvolební kampani v Praze povšiml, že „v nepřehledném množství volebních letáků, výzev, nálepek, plakátů a karikatur objevil se jenom jediný, vzácný a nenápadný letáček, který nedoporučoval žádnou stranu, nechválil a nehanil. Vydal jej spolek, který se snaží o zrušení vázaných kandidátních listin a doporučuje svobodnou volbu jednotlivých osob.“ *Přítomnost* 15, 1938, č. 23, s. 358–359.

Nemožnost voličů zasáhnout ve volbách do stranami předem stanoveného pořadí kandidátů na kandidátních listinách (tzv. přísně vázané kandidátní listiny) přitom patřila během dvou desetiletí trvání meziválečného československé státu vedle dalších jevů jako neprůhledné mocenské poměry vně jednotlivých stran, vysoká fragmentace stranického spektra či pochybná judikatura volebního soudu, mezi hojně kritizované jevy.⁸ Výstižným byl výrok předního činitele Právnické jednoty v Praze Václava Joachima, že „*Montesquieu opíral republiku o ctnost, monarchii o čest, despotii o bázeň – naši republiku nejvýrazněji charakterizuje⁹ duch vázaných kandidátních listin.*“¹⁰

Československo bylo v první polovině třicátých let poslední zemí, kde se volilo dle poměrného volebního systému listinného hlasování (tj. systém stranických kandidátních listin) s přísně vázanými kandidátními listinami a nepanoval v ní autoritativní či totalitní režim.¹¹ I v reakci na tento nejen v Evropě postupující všeobecný úpadek demokracie došlo v roce 1933 v meziválečné volební legislativě v případě obecních voleb k dodnes relativně málo známému „experimentu“. Tímto výrazem nazval příznačně celkem polovičaté změny v charakteru kandidátních listin pro volby obecních zastupitelstev při projednávání v dolní parlamentní komoře zpravodaj novely volebního zákona Josef Mareš (ČSDSD).¹² Nově mohl volič při obecních volbách odevzdat buď nezměněný volební lístek anebo nějakým způsobem označit¹³ jednoho z kandidátů, jestliže udělil přednostních hlasů více, pak jej obdržel (nej)výše postavený z kandidátů.¹⁴ Předstížen na kandidátní listině nemohl být za žádných okolností její lídr, přednostní hlasy měly význam až v případě, pokud

8 Michal ZADINA, *Návrhy volebních reforem v období první ČSR 1918–1938 v právním pojetí Otakara Krouského, Josefa Klimenta a Františka Weyra*, in: *Moderní dějiny* 20, 2012, č. 1, s. 135.

9 V textu jsou zachovány u citací dobové výrazy, byť z lingvistického hlediska jsou dnes brány za již zastaralé. Rovněž tak jsou u názvu obcí uváděny jejich tehdejší názvy.

10 *Časopis Svobodné školy politických nauk v Praze* 6, 1933–1934, s. 157.

11 Otakar KROUSKÝ, *Volební reforma II: Volební zákonodárství v jiných státech a snahy o demokratickou reformu v Československé republice*, Praha 1933, s. 208; Antonín KLIMEK, *Velké dějiny zemí Koruny české: Svazek XIV. 1929–1938*, Praha – Litomyšl 2002, s. 215.

12 Společná česko-slovenská digitální knihovna, Poslanecká sněmovna Národního shromáždění republiky Československé 1929–1935, 286. schůze, 23. 6. 1933, <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/286schuz/s286003.htm> [cit. 27. 7. 2023].

13 Samotnou formu označení kandidáta zákon neřešil, ponechával to na libovůli případného voliče a uznána měla být takřka jakákoliv i neúplná snaha o označení kandidáta. § 38 odst. 3 Vyhlášky ministra vnitra č. 123/1933 Sb. z. a n. ze dne 15. července 1933 o úplném znění zákona, kterým vydává se řád volení v obcích republiky Československé (dále jen Vyhláška ministra vnitra).

14 § 50 odst. 3 Vyhlášky ministra vnitra.

kandidátní listina v dané obci získala alespoň dva zastupitelské mandáty.¹⁵ Šance kandidátů posunout se z nevolitelného místa, zejména pak se vzrůstajícím počtem voličů, byly velmi ztíženy požadovanou výší přednostních hlasů, které kandidát musel získat. Minimální potřebná výše přednostních hlasů se rovnala volebnímu číslu, tedy počtu hlasů, které musela získat úspěšná kandidátní listina alespoň pro získání jednoho zastupitelského mandátu.¹⁶

Vzhledem k notoricky známému vývoji mezinárodní situace tak byly jedinými volbami za dvě desetiletí trvání meziválečného Československa, kdy dostali voliči možnost alespoň trochu zasáhnout do pořadí kandidátů na kandidátních listinách, zmíněné obecní volby na jaře 1938.¹⁷ A právě přednostním hlasováním v těchto obecních volbách, resp. jeho využíváním ze strany voličů a dopady na personální složení jednotlivých zastupitelstev na Moravě a ve Slezsku se zabývá předkládaný text.

Stav dosavadního výzkumu a dochovaných materiálů

Vzhledem k následnému rychlému kolapsu prvorepublikového Československa a také velmi pravděpodobně i z důvodu, že statistický úřad nezpracovával výsledky obecních voleb již od počátku třicátých let,¹⁸ a nejsou tak k dispozici jejich souhrnné výsledky, je obecním volbám v květnu a červnu 1938 v historiografii věnována jen malá pozornost. Jako příklad může posloužit třeba publikace Věry Olivové¹⁹ a dvě velké syntézy k dějinám první republiky z počátku tohoto tisíciletí od Antonína Klimka²⁰ a Zdeňka Kárníka²¹ či z poslední doby monumentální kolektivní publikace *Republika Československá 1918–1938*.²² Určitými výjimkami jsou (bez nároku na úplnost) dílčí

15 Počty členů zastupitelstev byly odvozené od posledního sčítání obyvatelstva v roce 1930: obce do 200 obyvatel měly devět zastupitelů, s 201–500 obyvateli 12 zastupitelů, s 501–1 000 obyvateli 15 zastupitelů, s 1 001–1 500 obyvateli 18 zastupitelů, s 1 501–2 000 obyvateli 24 zastupitelů, s 2 001–5 000 obyvateli 30 zastupitelů, s 5 001–20 000 obyvateli 36 zastupitelů, s 20 001–50 000 obyvateli 42 zastupitelů, s 50 001–100 000 obyvateli 48 zastupitelů, s více jak 100 000 obyvateli 60 zastupitelů. U Brna a Olomouce byl ale speciálními zákony počet zastupitelů navýšen z 60 na 90, resp. z 48 na 60. § 2 Zákona č. 213/1919 Sb., o sloučení sousedních obcí s Brnem, § 2 Zákona č. 214/1919 Sb., o sloučení sousedních obcí s Olomoucem, § 20 odst. 2 a § 21 odst. 1 Vyhlášky ministra vnitra. S tímto velikostním dělením obcí je pracováno v textu.

16 Volební číslo se vypočítalo tak, že se vydělil celkový počet odevzdaných platných hlasů počtem volených členů zastupitelstva zvýšeným o číslo jedna.

17 Je třeba zmínit, že v několika stovkách obcí z důvodu odlišného konce volebního období zastupitelstva proběhly „nahodile“ v různých termínech již v průběhu let 1934–1936, např. např. i v Brně či Moravské Ostravě. Lidové noviny 42, 1934, č. 577, s. 2; Večer 22, 1935, č. 271, s. 1–2; Venkov 31, 1936, č. 134, s. 5; Pondělí Národních listů a národa 76, 1936, č. 49, s. 1–2.

18 Z. KÁRNÍK, *České země*, s. 532.

19 Věra OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*, Praha 2000, s. 236.

20 A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 575–577.

21 Z. KÁRNÍK, *České země*, s. 531–535.

22 Richard VAŠEK, *Krizové jaro 1938*, in: *Republika československá 1918–1938*, Praha 2018, s. 895.

studie nebo kapitoly v monografiích či závěrečných pracích Detlefa Brandese,²³ Miroslava Moulise,²⁴ Vlastislava Růžka,²⁵ Pavla Šustaly,²⁶ Michala Švece,²⁷ Václava Stixe,²⁸ Jitky Mocové²⁹ či Miroslavy Noskové.³⁰ Přednostnímu hlasování, tedy až sekundárnímu aspektu volebních výsledků, je tak obecně vzhledem k vypjatému dění v období konání obecních voleb, s výjimkou zmíněného Švece³¹ a dvou menších regionálních studií Vojtěcha Navrátila,³² věnovaná v naší historiografii v lepším případě jen naprosto marginální pozornost v poznámce pod čarou s povšechnou zmínkou, že „komunální volební praxe ovšem ukázala nezáměr voličů o tento způsob úpravy volebních lístků.“³³

Nezbývá tak nic jiného než pro zjištění výsledků přednostního hlasování pátrat v jednotlivých okresních a městských archivech ve fondech okresních úřadů, měst a obcí, výjimečně jako v případě Přerova lze tyto výsledky nalézt i v dobovém lokálním tisku.³⁴ Kvantita dochovaných výsledků z jednotlivých okresů³⁵ je různorodá: v některých případech se jedná o desítky obcí, v případě okresů Krnov, Litovel

23 Detlef BRANDES, *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*, Praha 2012, s. 170–180.

24 Miroslav MOULIS, *Henleinovci a obecní volby v roce 1938*, in: *Historie okupovaného pohraničí 7 (1938–1945)*, Ústí nad Labem 2003, s. 153–172.

25 Vlastislav RŮŽEK, „Přijde den“ (*Es Kommt der Tag ...*), *Památky – příroda – život* 26, 1994, č. 1, s. 5–15.

26 Pavel ŠUSTALA, *Obecní volby na Novojičínsku v roce 1938*, *Vlastivědný sborník Novojičínska* 68, 2018, s. 73–110.

27 Michal ŠVEC, *Komunální politika ve Velké Praze. Obecní volby, politické strany a zvolené orgány v letech 1923–1938*, Praha 2012, s. 76–83.

28 Václav STIX, *Volby 1935 a 1938 na jihovýchodní Moravě*, bakalářská práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2006.

29 Jitka MOCO VÁ, *Vývoj politického okresu Most v roce 1938 se zaměřením na národnostní poměry*, rigorózní práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2009, s. 87–101.

30 Miroslava NOSKOVÁ, *Jablunkovsko ve volbách v roce 1938*, in: *Těšínsko* 40, 1997, č. 3, s. 15–19; EADEM, *Ostravsko a Bohumínsko ve volbách v roce 1938*, *Těšínsko* 41, 1998, č. 1, s. 18–22; EADEM, *Fryštátsko ve volbách v roce 1938*, in: *Těšínsko* 41, 1998, č. 2, s. 5–9; EADEM, *Českotěšínsko ve volbách v roce 1998*, in: *Těšínsko* 41, 1998, č. 3, s. 23–31; EADEM, *Frydecko ve volbách v roce 1938*, in: *Těšínsko* 41, 1998, č. 4, s. 1–8; EADEM, *Volební výsledky německých politických stran v obecních volbách v roce 1938 na Těšínsku*, in: *Těšínsko* 42, 1999, č. 2, s. 7–10.

31 M. ŠVEC, *Komunální politika*, s. 82–83.

32 Vojtěch NAVRÁTIL, „Experiment“ s přednostním hlasováním v obecních volbách v letech 1933–1938 na příkladu okresů Český Brod, Kolín a Poděbrady, *Středočeský sborník historický* 46, 2020, č. 1, s. 77–86; IDEM, *Voliči a „experiment“ s přednostním hlasováním v obecních volbách na Slovácku v letech 1935–1938*, in: *Slovácko* 62, 2020, s. 189–202.

33 Jiří KOCIAN – Vít SMETANA a kol., *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*, Praha 2014, s. 30.

34 Haná 29, 1938, č. 121, s. 1.

35 Pokud v textu není zmíněno jinak, pak se vždy jedná o politické okresy, které sloužily coby územně-správní jednotky veřejné správy. Vedle nich existovaly ještě pro potřeby justice zpravidla menší soudní okresy.

a Valašské Meziříčí vždy jen o jedinou obci, které, pokud v nich nebylo odevzdáno alespoň tisíc voličských hlasů, byly v rámci této práce pro lepší přehlednost přiřazeny k některému z vedlejších okresů.³⁶ Vůbec žádné výsledky se pak nepodařilo nashromáždit z několika okresů, jež převážně spojovalo to, že již několik měsíců po těchto volbách byly alespoň zčásti součástí Německa. Specifickými případy pak byly okresy Brno-město a Olomouc-město, jelikož ty byly tvořeny vždy jen pouze stejnojmennými obcemi a volební období jejich zastupitelstev na jaře 1938 ještě neskončilo,³⁷ a také okres Hlučín, kde byly volby odvolány z důvodu nákazy slintavky a kulhavky.³⁸ Kvůli této nákaze dobytka pak byly na Moravě a ve Slezsku odvolány volby také v některých okresech v poslední etapě vypsané na 12. června (Bílovec, Hranice, Holešov, Kroměříž, Moravská Ostrava, Nový Jičín, Olomouc-venkov, Přerov, Valašské Meziříčí).³⁹ Z téhož důvodu se pak z jednotlivých obcí také nevolilo např. ve Fryčovicích (okres Místek),⁴⁰ Rychvalticích (Místek),⁴¹ Tlumačově (Zlín)⁴² či Veletinách (Uherský Brod), kdy v posledním případě úřady zjistily až čtyři dny před volbami, že je před nimi na třech zdejších statcích zatajován výskyt této infekční choroby.⁴³ Celkově se tak autorovi podařilo nashromáždit výsledky přednostního hlasování za 572 z 1 100 obcí (52,00 %), ve kterých se na Moravě a ve Slezsku voliči na jaře 1938 volby uskutečnily. Národnostní struktura obyvatel těchto obcí ale neodráží celkovou tehdejší národnostní strukturu Moravy a Slezska s tím, že na úkor německých obcí jsou disproporčně více, než by odpovídalo jejich podílu, zastoupeny obce z českého prostředí. I tak ale dle mínění autora, vzhledem k minimálnímu stavu dosavadního poznání, mají tyto výsledky svou cennou hodnotu.

Jelikož obyvatelstvo bylo v některých pohraničních okresech v meziválečném Československu národnostně významně promíšeno a ve vnitrozemí existovalo několik německých jazykových ostrovů, je pro lepší národnostně-regionální popis situace v textu vedle výrazů český okres a německý okres užíváno také pojmů český okres s německou menšinou, český okres s polskou menšinou, německý okres s českou

36 Konkrétně byl Zátor (Krnov) přiřazen k okresu Rýmařov, Tři Dvory (Litovel) k okresu Olomouc-venkov a Bynina (Valašské Meziříčí) k okresu Vsetín.

37 V Olomouci měly obecní volby proběhnout na podzim. Moravský deník 33, 1938, č. 172, s. 3.

38 Vilém PLAČEK, *Prajzáci II aneb Hlučinsko ve staronové vlasti 1920–1938*, in: Háj ve Slezsku 2007, s. 216; D. BRANDES, *Sudetští Němci*, s. 171.

39 Moravský deník 33, 1938, č. 132, s. 5; Přehled 8, 1938, č. 21, s. 1; Pozorovatel 35, 1938, č. 20, s. 4; Rovnost 47, 1938, č. 22, s. 3; P. ŠUSTALA, *Obecní volby*, s. 88. V okrese Valašské Meziříčí byly ze stejného důvodu odvolány i volby v Choryni a Perné, kde se mělo volit již 29. května. Národní listy 78, 1938, č. 139, s. 2; Noviny zpod Radhoště 16, 1938, č. 21, s. 5.

40 ZA Opava, SOkA Frýdek-Místek, f. OÚ Místek, kart. 897.

41 Ibidem, kart. 901.

42 Moravské noviny 90, 1938, č. 152, s. 2.

43 MZA Brno, SOkA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherský Brod, kart. 849.

menšinou a národnostně nevyhraněný okres. V případě „menšinových“ okresů se jedná o okresy, kde druhá nejvíce zastoupená národnostní skupina tvořila alespoň 20 % obyvatel. Tento podíl byl stanoven arbitrárně v inspiraci jazykovým zákonem, jenž umožňoval v soudních okresech příslušníkům nečeskoslovenské národnosti menšiny, pokud tvořili alespoň pětinu jeho populace, komunikovat s úřady ve svém mateřském jazyce.⁴⁴ V případě národnostně nevyhraněných okresů se pak jedná o okresy, v nichž dle sčítání žádá ze zde zastoupených národností nečítala minimálně 60 % obyvatel, hranice byla rovněž stanovena arbitrárně.

Dobové dění

Obecní volby se měly uskutečnit již v roce 1937, kdy byly dokonce již rozepsány v termínu v půli listopadu. Po incidentu v Teplicích – Šanově, kde po krajském dni SdP došlo mezi jejím poslancem Karlem Hermannem Frankem a policisty ke konfliktu,⁴⁵ byly ale coby vhodná záminka vládou Milana Hodži (RSZML) odloženy, jelikož panovaly obavy z rozkladu sudetoněmecké novoaktivistické fronty.⁴⁶ Nakonec byly obecní volby v celém Československu vypsány přibližně ve dvou třetinách obcí na květen a červen 1938.⁴⁷ Dle oficiálních statistických údajů bylo o rok dříve na Moravě a ve Slezsku celkem 3 324 obcí,⁴⁸ přičemž vypsané obecní volby se týkaly 2 019 obcí.⁴⁹ Z nich pak v důsledku podání jediné kandidátní listiny, dohody stran, nákazy dobytka či nepodání žádné kandidátní listiny volby odpadly v celkem 919 obcích (45,52 %).⁵⁰

Z českého prostředí vzbuzoval z obcí, kde volby odpadly, spekulativní otázky případ Zlína. Dle tvrzení jejich politických odpůrců zde vedení firmy Baťa, jejíž kandidátní

44 § 2 Zákona č. 122/1920 Sb. z. a n. ze dne 29. února 1920 podle § 129 Ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v Republice československé.

45 Podrobně k incidentu viz Jana MAŘÍKOVÁ, *Teplický incident*, bakalářská práce, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2011.

46 Jaroslav ŠEBEK, *Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu*, Brno 2006, s. 289.

47 ČSDSD původně prosazovala, aby se obecní volby uskutečnily až v září a byly postupně prováděny v dlouhém časovém úseku. Christof SCHAFFRANNEK, *Poslední fáze sociálně demokratického boje proti Sudetoněmecké straně na jaře a v létě 1938*, in: *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník německých odborných studií, Praha 2008, s. 50.

48 *Statistická ročenka republiky Československé*, Praha 1938, s. 288. Počet obcí v době konání obecních voleb byl asi mírně nižší, jelikož krátce před nimi se spojily se Zlínem obce Kudlov, Louky nad Dřevnicí, Mladcová, Prštné a Příluky. Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960, svazek VII.*, s. 205–208.

49 D. BRANDES, *Sudetští Němci*, s. 171. Dle původního nařízení ministerstva vnitra se mělo volit jen v obcích, kde uplynulo šestileté volební období zastupitelstva do konce roku 1937. Krátce před volbami pak přišlo zpřesnění, že na 12. června 1938 mají být vypsány volby i v těch obcích, kde uplynulo volební období do 1. května 1938. Valerián BYSTRICKÝ, *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*, Bratislava 2008, s. 121.

50 D. BRANDES, *Sudetští Němci*, s. 171.

listina Baťovci disponovala od roku 1923 v místním zastupitelstvu nadpoloviční většinou,⁵¹ využívalo vůči nim dlouhodobě nezákonných nátlakových metod.⁵² Při obecních volbách v roce 1938 dle zápisu volební komise stáhli jednu minutu před uzávěrkou svou kandidátní listinu jediní zbylí oponenti Baťovců – živnostníci,⁵³ o jejichž vztahu k firmě Baťa nejlépe vypovídala slova Ferdinanda Peroutky, že „z nenávisti k velkopodnikatelům dosud jim zůstala krutá nenávist k Baťovi.“⁵⁴ Jinak ale volby v českém prostředí odpadávaly především v důsledku dohody stran či dohody na společné jednotné kandidátní listině.

V německých oblastech volby odpadávaly naopak mnohdy pod násilným tlakem spjatým s výhrůzkami existenčního útlatku ze strany příslušníků SdP, kdy po německé anexi Rakouska v březnu 1938 tato strana pohltila německé agrárníky (BdL), křesťanské sociály (DCV) a živnostníky (DGP). Jediným relevantním oponentem SdP tak v rámci německého stranického spektra zůstala již jen Německá sociálně demokratická strana dělnická v ČSR (DSAP), část německých voličů dokázala ještě oslovit KSČ. SdP si rovněž podřídila významné německé spolky a němečtí občané hromadně vstupovali ve strachu do jejich řad, zatímco straničtí odpůrci byli veřejně ostrakizováni.⁵⁵

V důsledku tvrdého postupu SdP vůči svým oponentům se tak např. v Dolních Dunajovicích (Mikulov) nemohli voleb zúčastnit kandidáti zdejší české menšiny, jelikož někteří na Němcích existenčně závislí čeští voliči odvolali po hrubém nátlaku své podpisy souhlasící s kandidaturou české kandidátní listiny.⁵⁶ V Kutlberku (dnešní

51 Moravský večerník 2, 1923, 210, s. 2; Lidové noviny 35, 1927, č. 525, s. 1; Lidové noviny 39, 1931, č. 486, s.2.

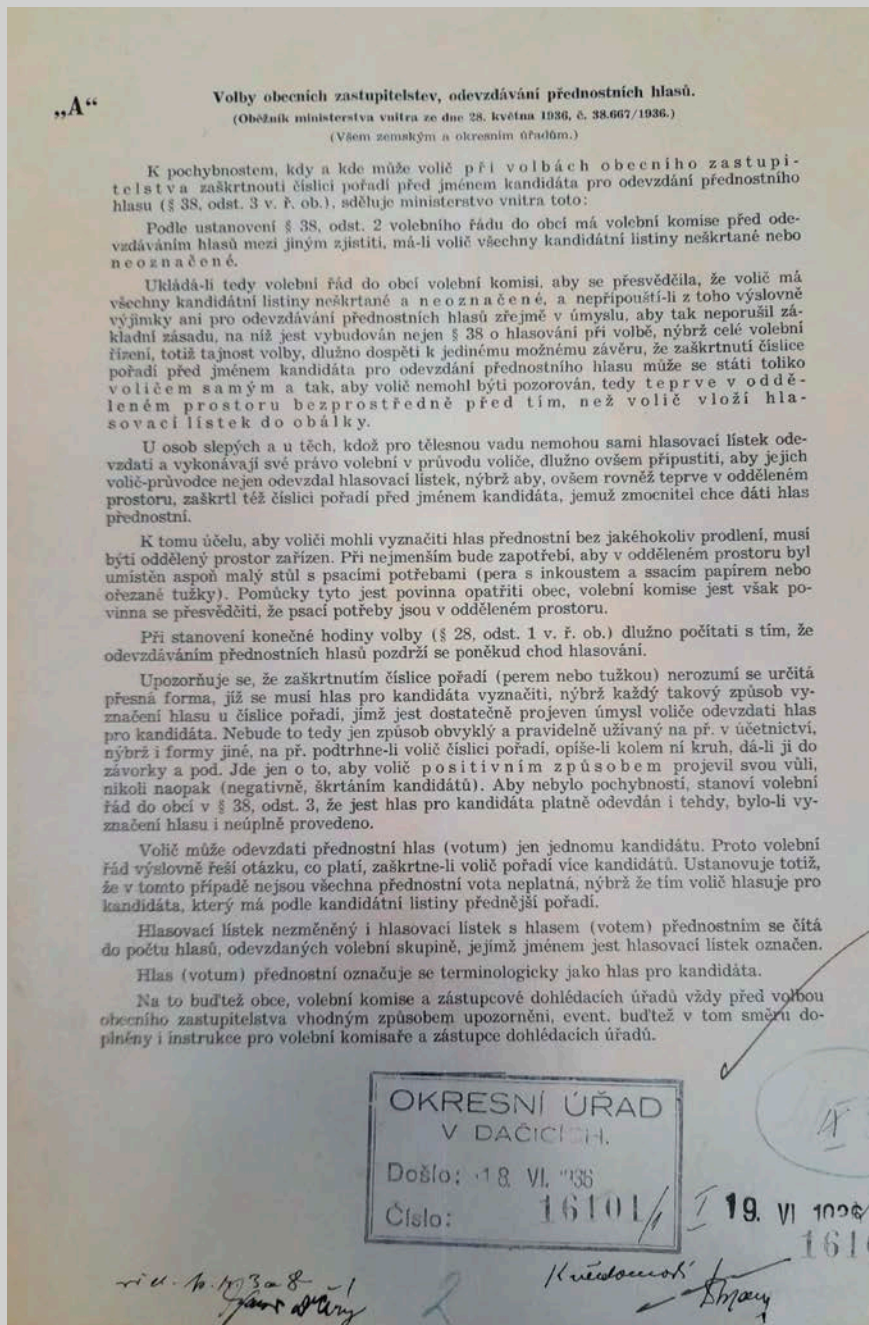
52 Viz např. Bohumil LEHÁR, *Dějiny Baťova koncernu (1894–1945)*, Praha 1960.

53 MZA Brno, SOkA Zlín, f. OÚ Zlín, inv. č. 579. Lidové noviny uváděly, že se tak stalo ne jednu, ale 15 minut před koncem (a bez jakéhokoliv bližšího vysvětlení). Lidové noviny 46, 1938, č. 271, s. 2. Jiné listy a týdeníky o stažení kandidátní listiny ČZOSS nepsaly či informovaly max. jen o tom, že KSČ dokázala místo potřebných 100 voličských podpisů pro podání kandidátní listiny získat pouze 58 (pro zaregistrování kandidátní listiny musel u každé v závislosti na velikosti obce podepsat souhlas s její kandidaturou zákonem předepsaný minimální počet voličů – nekandidátů). Pozor 45, 1938, č. 149, s. 2; Zlín 8, 1938, č. 22, s. 3.

54 Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu III*, Praha 1991, s. 1099. V letech 1921–1928 bylo v důsledku koncentrace výroby v obuvnictví likvidováno na 20 000 živností a ČZOSS se neúspěšně snažila o zavedení některých opatření k omezení expanze Batí (redukce filiálek, zrušení továrních správkáren). Pavel MAREK, *Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská v politickém systému ČSR v letech 1918–1938*, Olomouc 1995, s. 45.

55 Piotr M. MAJEWSKI, *Sudetští Němci 1848–1948. Dějiny jednoho nacionalismu*, Brno 2014, s. 356; R. VAŠEK, *Krizové jaro*, s. 895; Milena JESENSKÁ, *Nad naše síly*, Olomouc 1997, s. 24–25, s. 24–25.

56 MZA Brno, SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově, f. OÚ Mikulov, kart. 172; Emil KORDIOVSKÝ, *Břeclavsko a Mikulovsko v roce 1938 až do okupace 10. října 1938*, Jižní Morava 54, 2018, s. 298. Následně byli na necelý měsíc vzati do zajišťovací vazby místostarosta, zastupující dlouhodobě nemocného starosta, jeden radní, tajemník obce a místní „vůdce“ SdP.

Obr. 1: Oběžník ministerstva vnitra "s instrukcemi pro OÚ ve věci možnosti udělování přednostních hlasů v obecních volbách v roce 1938.⁵⁷

Spálené, Krnov) byla zase kandidátní listina DSAP stažena po nátlaku zdejšího starosty,⁵⁸ další podobné případy lze pak nalézt např. v okresech Moravská Třebová či Krnov.⁵⁹ Ojedinelými výjimkami z tohoto trendu byly v pohraničí naopak Dolní Olešná (Šumperk),⁶⁰ Jestřebice (Šumperk),⁶¹ Litobratřice (Mikulov)⁶² či Loděnice (Mikulov),⁶³ kde se byla SdP schopna dohodnout s DSAP, resp. v posledním případě s místními Čechy, na (v případě DSAP symbolickém) zastoupení svých odpůrců v zastupitelstvu.⁶⁴

1./ tiskových /zadnějších/kandidátů je méně nežli počet mandátů straně
příkazaných anebo
2./ je jich stejně nebo dokonce více.

ad 1./ Zadnější kandidát, který získal potřebný počet přednostních hlasů,
===== nastupuje na zvolené místo za /t.j.město/ posledního /předposled-
ního atd./ kandidáta, jenž měl býti zvolen a sám nezískal potřebný počet
přednostních hlasů; zde takoví kandidáti nastupují od zadu. =====

Na př. Volební skupina získala 4 mandáty. Volební číslo je 35 ; počet
přednostních hlasů rovnající se volebnímu číslu /35/ získali 2 kandidáti,
a to:

Kandidát čis.	získal přednostních hlasů
1	0
2	5
3	4
4	20
5	10
6	35
7	30
8	37

Kandidáti číslo 8 a 6 získali počet přednostních hlasů, rovnající se
volebnímu číslu. Oba tedy budou prohlášeni za zvoleny na místo kandidátů
čís. 3 a 4, kteří by jinak byli bývali zvoleni podle pořadí na kand. listině,
ale zvoleni nebudou, poněvadž nezískali sami potřebného počtu před-
nostních hlasů. /Měli-li by kandidáti čís. 8 a 6 stejný počet hlasů /na
př. oba 35, rozhoduje pořadí podle kand. listiny - to však nemá praktické-
ho významu/. Kandidáti čís. 3 a 4 stávají se nejbližšími náhradníky, a to
podle pořadí v kand. listině, tedy čís. 3. stává se prvním, čís. 4 druhým
náhradníkem, pak teprve přijde jako náhradník třetí kandidát čís. 5 a
další čís. 7.

Obr. 2: Oběžník ministerstva vnitra týkající se zvolení kandidátů pomocí přednostních hlasů.⁶⁵

Před samotnými volbami byly v některých periodických publikovány návody a vysvětlení fungování systému přednostního hlasování. Většinou se jednalo o strohé neutrální

58 ZA Opava, SOkA Bruntál se sídlem v Krnově, f. OÚ Krnov, kart. 457.

59 D. BRANDES, *Sudetští Němci*, s. 156.

60 ZA Opava, SOkA Šumperk, f. OÚ Šumperk I, kart. 41.

61 Ibidem, f. AO Jestřebí, kart. 1/3.

62 MZA Brno, SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově, f. OÚ Mikulov, kart. 175.

63 Ibidem, kart. 174.

64 V Loděnici se jednalo o svého druhu tradici, jelikož se zde vždy dokázali místní Němci a Češi vzájemně dohodnout na rozdělení mandátů v obecním zastupitelstvu již od prvních poválečných obecních voleb v roce 1919 a v celé meziválečné éře tak místní voliči nikdy nešli v obecních volbách volit. Národní listy 78, 1938, č. 149, s. 2.

65 MZA Brno, SOkA Vsetín, f. AM Vsetín, inv. č. 312, kart. 23.

informace, což byl třeba případ tisku agrárníků,⁶⁶ lidovců,⁶⁷ kdy jejich valašský list *Noviny zpod Radhoště* ale předvídavě soudil, že to bude mít význam převážně jen „v menších obcích, kde je volební číslo malé, [protože – pozn. autora] rodiny mají některé více hlasů, než je třeba na mandát“.⁶⁸ Stejně tak tomu bylo u živnostníků, jejichž ústřední list pro Moravu a Slezsko *Moravský deník* vyjadřoval naději, že v tehdejší těžké době „snad toto nové opatření zabrání tomu, že mnozí voliči raději, nežli by volili kandidátní listinu ve svém celku, odevzdávali prázdné obálky nebo neplatné kandidátky, či konečně se voleb nezúčastňovali“⁶⁹ SdP⁷⁰ či nestranických listů.⁷¹

Nejpozitivněji o přednostním hlasování referoval asi tisk NSj. Stranický regionální deník *Pozor* v případě obecních voleb v Mohelnici a zdejší menšinové jednotné české kandidátní listiny vyzýval, aby ti čeští voliči, jež stejně jako pisatele nezaujali kandidáti na předních místech, hlavně volili a přednostním hlasováním dali případně možnost níže postaveným kandidátům.⁷² K udělování přednostních hlasů voliče všech stran burcoval na stránkách *Národní politiky* i funkcionář *Společnosti pro svobodné volby* a pozdější sekretář prezidenta Emila Háchy Josef Kliment, jenž – i přes dle jeho mínění nedostatečné uvolnění přísně vázaných kandidátních listin – vyzýval voliče, aby nesouhlas s pořadím kandidátů na kandidátních listinách nevyjadřovali neplatným hlasem, ale aby zaškrtnli některého z kandidátů. Dle jeho názoru „*vybrané osoby by pak určovaly politiku stran, nikoli naopak strany politiku zvolených osob.*“⁷³

Naopak v periodikách národních socialistů pro oblast Valašska, Hané a severní Moravy, vycházejícím v jednotlivých regionech se stejným obsahem pod různými názvy (*Holešovské listy*, *Hlasatel*, *Jesenická stráž*), pisatel příznivce strany před volbami nepřímou odrazoval od udělování přednostních hlasů. Odůvodňoval to tím, že udělování přednostních hlasů v případě ČSNS není vůbec třeba, jelikož strana staví na přední místa kandidátní listiny nejschopnější kandidáty a jejich obsazení mělo procházet širokou diskusí mezi všemi stoupenci strany.⁷⁴

66 *Domovina domkářů a malorolníků* 20, 1938, č. 19, s. 5; *Venkov* 33, 1938, č. 116, s. 4; *Večer* 25, 1938, č. 116, s. 4; *Svoboda* 20, 1938, č. 117, s. 3; *Svoboda* 20, 1938, č. 120, s. 6.

67 *Noviny zpod Radhoště* 16, 1938, č. 21, s. 5; *Slovácké noviny* 55, 1938, č. 23, s. 2.

68 *Noviny zpod Radhoště* 16, 1938, č. 21, s. 5.

69 *Moravský deník* 33, 1938, č. 112, s. 4.

70 *Neues Tagblatt für Schlesien und Nordmähren* 5, 1938, č. 114, s. 10. Samotná SdP vydala před volbami komuniké, ve kterém k přednostnímu hlasování zaujmula negativní stanovisko, jelikož se nemělo jednat o skutečně praktické zlepšení obecního volebního řádu, ale jen o teoretické hračičkaření. *Národní listy* 78, 1938, č. 147, s. 2.

71 *Zájmy Slovače* 18, 1938, č. 19, s. 4; *Lidové noviny* 46, 1938, č. 254, s. 2; *Lidové noviny* 46, 1938, č. 255, s. 3.

72 *Pozor* 45, 1938, č. 147, s. 3.

73 *Národní politika* 56, 1938, č. 126, s. 4; *Národní politika* 56, 1938, č. 133, s. 4.

74 *Hlasatel* 38, 1938, č. 19, s. 2; *Jesenická stráž* 8, 1938, č. 19, s. 7.

Využívání přednostních hlasů

Z celkového počtu 430 588 voličů⁷⁵ jich jakýmkoliv způsobem označilo některého z kandidátů 23 575 (5,48 %), což byl mírně podprůměrný podíl voličů než např. v Praze (5,74 %).⁷⁶ Velmi znatelné byly již na první pohled v celkovém přehledu rozdíly v míře udělování přednostních hlasů mezi voliči v českých okresech a voliči v ostatních „typech“ okresů. V českých okresech zaškrtnlo některého z kandidátů 7,15 % voličů, zatímco v českých s polskou, resp. německou menšinou 1,67 % a 1,62 % voličů, v německých s českou menšinou 1,47 % a německých 1,41 % voličů. V německých okresech či okresech s některou národnostní menšinou přitom čeští voliči podíl udělených přednostních hlasů zvyšovali, zatímco němečtí voliči jej velmi výrazně a polští mírně snižovali. V národnostně nevyhraněných okresech Český Těšín a Nový Jičín přednostního hlasování využilo 1,83 % voličů, kdy u voličů českých stran činil tento podíl 2,73 %, u polských stran to bylo 0,92 %, u stran německých 0,15 % a u KSČ, u níž nelze národnostní složení jejího elektorátu určit, jelikož nacházela voličskou podporu napříč národnostním spektrem, pak 1,03 %.

Regionálně z jednotlivých okresů nad ostatními vyčníval okres Kroměříž (29,47 %), kde se ale jednalo o výsledek pouze ze dvou obcí (Morkovice, Dětkovice) s dohromady přibližně 1 500 voliči. Jinak byli voliči v udělování přednostních hlasů nejaktivnější na Slovácku (Hodonín, Uherské Hradiště, Uherský Brod), zčásti na Hané (Holešov, Hranice) a ve dvou okresech západně od Brna (Tišnov, Velké Meziříčí), kde jejich procento dosahovalo dvouciferných hodnot nebo se jim blížilo. Naopak mezi okresy s nejnižším procentem voličů využívajících přednostních hlasů se řadily vedle většinově německých okresů či německých okresů s českou menšinou národnostně neutrální okresy Český Těšín a Nový Jičín, české okresy s německou, resp. polskou menšinou Jihlava, Zábřeh a Fryštát, také většinově české okresy Boskovice, Frýdek, Místek, Moravské Budějovice, Moravský Krumlov, Olomouc-venkov či Vyškov. Z této poslední skupiny vynikají zejména okresy Frýdek a Moravský Krumlov, kde se z dvouciferného počtu obcí nepodařilo zásluhou přednostních hlasů proniknout žádnému kandidátovi z nevolitelného místa do zastupitelstva.

75 Ve volbách do poslanecké sněmovny v roce 1935 bylo na Moravě a ve Slezsku pro srovnání ve všech tehdejších 3 324 obcích celkem odevzdáno 2 024 968 platných hlasů. *Statistická ročenka*, Praha 1936, s. 269.

76 M. ŠVEC, *Komunální politika*, s. 82.

Tab. 1: Využití přednostních hlasů a počty zvolených kandidátů v obecních volbách v roce 1938 dle jednotlivých okresů

Okres	Obcí	Hlasů	Pref. hl.	Podíl	Mandátů	Zvol.
Boskovice	31	14 573	393	2,70 %	468	2
Brno-venkov	17	10 941	450	4,41 %	291	1
Dačice	16	6 955	288	4,14 %	222	1
Frýdek	21	21 706	322	1,48 %	435	0
Hodonín	24	20 385	2 542	12,47 %	486	8
Holešov	9	6 396	898	14,04 %	144	2
Hranice	7	2 383	220	9,23 %	99	3
Hustopeče	17	13 123	907	6,91 %	351	4
Kroměříž	2	1 527	450	29,47 %	42	0
Kyjov	24	15 009	1 149	7,66 %	408	5
Místek	19	18 780	569	3,03 %	438	4
Moravské Budějovice	8	7 110	206	2,89 %	156	0
Moravský Krumlov	14	4 236	99	2,34 %	192	0
Nové Město na Moravě	6	4 480	197	4,40 %	111	2
Olomouc-venkov	3	1 106	1	0,09 %	42	0
Přerov	4	14 540	888	6,11 %	102	1
Prostějov	37	19 949	853	4,28 %	615	7
Tišnov	19	3 886	515	13,25 %	231	9
Třebíč	34	20 148	1 125	5,57 %	489	9
Uherské Hradiště	39	34 893	3 942	11,30 %	774	9
Uherský Brod	52	27 291	2 947	10,80 %	849	19
Velké Meziříčí	32	10 748	1 174	10,92 %	420	16
Vsetín	9	11 031	680	6,16 %	204	3
Vyškov	3	1 426	44	3,09 %	48	0
Zlín	22	11 503	877	7,62 %	327	4
České	469	304 125	21 736	7,15 %	7 944	109
Jihlava	23	28 166	395	1,40 %	354	4
Zábřeh	3	5 455	149	2,73 %	78	0
České s něm. menšinou	26	33 621	544	1,62 %	432	4
Fryštát	2	6 466	108	1,67 %	66	0
České s pol. menšinou	2	6 466	108	1,67 %	66	0
Frývaldov	6	6 501	23	0,35 %	153	0
Mikulov	8	6 698	188	2,81 %	162	2

Moravský Beroun	1	1 498	50	3,34 %	30	0
Rýmařov	13	9 286	78	0,84 %	213	1
Německé	28	23 983	339	1,41 %	558	3
Moravská Třebová	3	9 233	11	0,12 %	84	0
Šternberk	2	1 504	62	4,12 %	39	1
Šumperk	33	36 362	495	1,36 %	660	2
Něm. s čes. menšinou	38	47 099	568	1,20 %	783	3
Český Těšín	8	12 432	232	1,87 %	165	1
Nový Jičín	1	2 862	48	1,68 %	30	0
Národ. nevyhraněné	9	15 294	280	1,83 %	195	1
Celkem	572	430 588	23 575	5,48 %	9 978	120

Zdroj: Haná 29, 1938, č. 121, s. 1.; MZA Brno, SOKa Blansko, f. OÚ Boskovice, kart. 505–518; MZA Brno, SOKa Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, f. AM Blučina, kart. 7; Ibidem, f. OÚ Brno-venkov I, kart. 748–750; Ibidem, f. OÚ Tišnov, kart. 94–108; MZA Brno, SOKa Břeclav se sídlem v Mikulově, f. AM Valtice, kart. 55; Ibidem, f. AO Přibice, kart. 119; Ibidem, f. OÚ Hustopeče, kart. 276–277, 574–581; Ibidem, f. OÚ Mikulov, kart. 171–180; MZA Brno, SOKa Hodonín, f. OÚ Hodonín I, kart. 1172–1178; Ibidem, f. OÚ Kyjov, kart. 207–214; MZA Brno, SOKa Jihlava, f. OÚ – ONV Jihlava, kart. 673–683; MZA Brno, SOKa Kroměříž, f. AM Morkovice, kart. 1; Ibidem, f. OÚ Holešov, kart. 52–63; MZA Brno, SOKa Třebíč, f. AM Třebíč, kart. 441; Ibidem, f. OÚ Třebíč I, kart. 720–732; MZA Brno, SOKa Třebíč, pracoviště v Moravských Budějovicích, f. AM Jemnice, kart. 42; Ibidem, f. AM Moravské Budějovice, kart. 238; Ibidem, f. AM Jaroměřice nad Rokytnou, kart. 63; Ibidem, f. OÚ Moravské Budějovice, kart. 236–238; MZA Brno, SOKa Uherské Hradiště, f. AO Jarošov, kart. 5; Ibidem, f. AO Mařatic, kart. 11; Ibidem, f. OÚ Uherské Hradiště I, kart. 1585–1590; Ibidem, f. OÚ Uherský Brod, kart. 840–850; MZA Brno, SOKa Vsetín, f. AM Vsetín, kart. 23; Ibidem, f. AO Bynina, kart. 1; Ibidem, f. AO Halenkov, kart. 1; Ibidem, f. AO Lhota u Vsetína, kart. 1; Ibidem, f. AO Liptál, kart. 1; Ibidem, f. AO Lužná, kart. 1; Ibidem, f. AO Malé Karlovice, kart. 1; Ibidem, f. AO Mikulůvka, kart. 1; Ibidem, f. AO Nový Hrozenkov, kart. 1; MZA Brno, SOKa Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna, f. AM Nové Hvězdlice, kart. 4, Ibidem, f. AO Dětkovice, kart. K2; Ibidem, f. AO Němčany, kart. 3; Ibidem, f. AO Podomí, kart. 1K; MZA Brno, SOKa Zlín, f. OÚ – ONV Zlín, inv. č. 529–581; MZA Brno, SOKa Znojmo, f. OÚ Moravský Krumlov, kart. 371–373, MZA Brno, SOKa Žďár nad Sázavou, f. AM Město Žďár, kart. 263; Ibidem, f. AM Nové Město na Moravě, kart. 373; Ibidem, f. AO Bolesín, kart. 1; Ibidem, f. AO Domanín, kart. 1; Ibidem, f. AO Moravec, neuspořádaná část (Volby 1931 a 1938); Ibidem, f. AO Nová Ves (u Heřmanova), kart. 1; Ibidem, f. AO Olešnička, kart. 1; MZA Brno, SOKa Žďár nad Sázavou, pracoviště ve Velkém Meziříčí, f. OÚ Velké Meziříčí, kart. 213–229; SOA Hradec Králové, SOKa Svitavy se sídlem v Litomyšli, f. AM Březová nad Svitavou, kart. 236; Ibidem, f. AM Svitavy, kart. 430; Ibidem, f. AO Boršov, kart. 9; SOA Třeboň, SOKa Jindřichův Hradec, f. OÚ Dačice, kart. 822–824; ZA Opava, SOKa Bruntál se sídlem v Krnově, f. AM Dvorce, kart. 59; Ibidem, f. OÚ Rýmařov, kart. 204–211; Ibidem, f. OÚ Krnov, kart. 456; ZA Opava, SOKa Frýdek Místek, f. AO Dobrá, kart. 2; Ibidem, f. AO Dolní Domaslavice, kart. 1; Ibidem, f. AO Horní Domaslavice, kart. 1; Ibidem, f. AO Smilovice, kart. 1; Ibidem, f. OÚ Frýdek, kart. 335, 546–548, 583–584, 587; Ibidem, f. OÚ Místek, kart. 897–90; ZA Opava, SOKa Jeseník, f. OÚ Jeseník I, kart. 231–240; ZA Opava, SOKa Karviná, f. OÚ Český Těšín, kart. 303; Ibidem, f. AM Fryštát, kart. 687; Ibidem, f. AO Prostřední Suchá, kart. 2; ZA Opava, SOKa Nový Jičín, f. AO Koprivnice, kart. 7; ZA Opava, SOKa Olomouc, f. AO Tři Dvory, kart. 1; Ibidem, f. AO Troubelice, kart. 5; Ibidem, f. AO Příkazy, kart. 1; Ibidem, f. AO Lošov, kart. 1; Ibidem, f. AO Šumvald, kart. 9; ZA Opava, SOKa Přerov, f. AM Tovačov, kart. 9; Ibidem, f. AO Čekyně, kart. 1; Ibidem, f. AO Želatovice, kart. 1; Ibidem, f. OÚ Hranice, kart. 615, 617, 620, 622–623; ZA Opava, SOKa Prostějov, f. OÚ Prostějov, kart. 496–514, 516; ZA Opava, SOKa Šumperk, f. AM Loštice, kart. 215a; Ibidem, f. AM Mohelnice, kart. 238; Ibidem, f. AO Hanušovice, kart. 3; Ibidem, f. AO Usov, kart. 5; Ibidem, f. OÚ Šumperk I, kart. 41–44.

Z hlediska velikosti obcí nejvíce procentuálně kandidáty zaškrtovali voliči ve druhé nejmenší kategorii obcí, tedy v těch s 201–500 obyvateli, kde tak učinil přibližně každý desátý z nich (10,63 %). V dalších čtyřech zbývajících velikostních kategoriích obcí, zahrnující ty s počtem až do 2 000 obyvatel, využilo nabízenou možnost označit některého z kandidátů přibližně 7–8 % voličů. U obcí s počtem 2 001 – 5 000 obyvatel označilo volební lístek 4,32 % voličů, aby se nejméně k využívání přednostních hlasů uchýlovali voliči v největších obcích, tedy tam, kde byla volena 36členná (2,48 %) a 42členná zastupitelstva (3,05 %), kdy ale poslední kategorie čítala pouze dvě obce (Jihlava, Přerov).⁷⁷ I v těchto posledních dvou zmíněných kategoriích obcí byly obrovské vzájemné rozdíly, když třeba v Jihlavě,⁷⁸ Rýmařově,⁷⁹ Starém Městě (Uherské Hradiště),⁸⁰ Svitavách (Moravská Třebová),⁸¹ Šumperku,⁸² Třebíči,⁸³ Třinci (Český Těšín)⁸⁴ či Uherském Brodě⁸⁵ nevyužilo přednostního hlasu ani procento voličů, ve Vsetíně⁸⁶ a Velkém Meziříčí⁸⁷ zaškrtovalo některého kandidáta okolo pěti procent, v Přerově⁸⁸ necelých sedm a v Holešově⁸⁹ téměř každý pátý volič (18,1 %).

Nabízí se tedy jako možná interpretace to, že v roce 1938 přednostního hlasování na Moravě a ve Slezsku užívali především (čeští) venkovští voliči z menších obcí. V trochu nižší míře pak voliči ve středně velkých obcích, jelikož zde také ještě měli větší šanci dobře poznat osobně jednotlivé kandidáty, zatímco se vzrůstajícím počtem obyvatel, zvyšující se anonymitou dané obce a tím horší znalostí kandidátů,⁹⁰ byť to neplatilo úplně stoprocentně, využívání přednostních hlasů klesalo. A to tak, že v některých

77 V případě obecních voleb v Opavě, kde bylo také voleno 42členné zastupitelstvo, se autorovi z tisku podařilo zjistit, že zde celkově udělilo přednostní hlas 42 z 20 049 voličů (0,21 %), ale bez podrobností o tom, kolik to bylo v rámci jednotlivých stran. Neues Tagblatt für Schlesien und Nordmähren 5, 1938, č. 138, s. 7. Kdyby byla započítána i Opava, pak by podíl voličů, kteří využili přednostní hlasy, byl u obcí s 42člennými zastupitelstvy 1,97 %.

78 MZA Brno, SOKA Jihlava f., OÚ – ONV Jihlava, kart. 673.

79 ZA Opava, SOKA Bruntál se sídlem v Krnově, f. OÚ Rýmařov, kart. 209.

80 MZA Brno, SOKA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherské Hradiště I, kart. 1586.

81 SOA Hradec Králové, SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, f. AM Svitavy, kart. 430.

82 ZA Opava, SOKA Šumperk, f. OÚ Šumperk I, kart. 43.

83 MZA Brno, SOKA Třebíč, f. AM Třebíč, kart. 441.

84 ZA Opava, SOKA Karviná, f. OÚ Český Těšín, kart. 303.

85 MZA Brno, SOKA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherský Brod, kart. 848.

86 MZA Brno, SOKA Vsetín, f. AM Vsetín, kart. 23.

87 MZA Brno, SOKA Žďár nad Sázavou, pracoviště ve Velkém Meziříčí, f. OÚ – ONV Velké Meziříčí, kart. 228.

88 Haná 29, 1938, č. 121, s. 1.

89 MZA Brno, SOKA Kroměříž, f. OÚ Holešov, kart. 55.

90 Karel Čapek k tomuto v souvislosti s obecními volbami v metropoli příhodně poznamenal: „Abyste věděli, máme dohromady 1374 kandidátů na pražskou radnici. Jsem už dost dlouho pražským obyvatelem a myslím jsem, že naše hlavní město obstojně znám; ale z těch 1374 kandidátů jsem v životě potkal stěží tučet, a sotva padesát bude těch, o kterých jsem kdy něco četl nebo slyšel v souvislosti s veřejnými úkoly.“ Lidové noviny 46, 1938, č. 256, s. 1.

větších obcích jako např. v Blansku (Boskovice),⁹¹ Starém Městě,⁹² Svitavách,⁹³ Rýmařově⁹⁴ či Třinci,⁹⁵ kde bylo v každé z nich odevzdáno alespoň 3 000 platných hlasů, byl celkový počet udělených přednostních hlasů nižší než v Litavě (Boskovice)⁹⁶ či Valdíkově (Třebíč),⁹⁷ ve kterým přitom ale nevolilo ani 100 voličů. Naprosto unikátní pak byla situace v Třebíči, kde – alespoň dle zápisů volebních komisí – z 9 032 zdejších voličů přednostní hlas neudělil vůbec žádný.

Tab. 2: Podíl využití přednostních hlasů dle velikosti obcí

Počet obyvatel	Hlasů	Přednostních hlasů	%	Počet obcí
Do 200	2 534	200	7,89	27
201 – 500	32 591	3 464	10,63	168
501 – 1 000	73 283	5 471	7,47	177
1 001 – 1 500	47 887	3 333	6,96	68
1 501 – 2 000	38 568	2 671	6,93	39
2001 – 5 000	130 478	5 641	4,32	76
5 001 – 20 000	72 491	1 796	2,48	15
20 001 – 50 000	32 756	999	3,05	2
Celkem	430 588	23 575	5,48	572

Ve 227 obcích, což činilo přibližně dvě pětiny z celkového počtu, ponechali všichni zdejší voliči volební lístek bez jakékoliv změny, přičemž největší obcí z nich byla již zmíněná Třebíč. Méně jak jedno procento voličů udělilo přednostní hlas v 45 obcích (7,87 %), takže tedy v souhrnu v necelé polovině sledovaných moravských a slezských obcí využili voliči přednostního hlasovacího práva v naprosto minimálním počtu. V 82 obcích (14,34 %) přednostní hlas udělilo 1–4,99 % voličů, v dalších 67 obcích (11,71 %) byl podíl voličů činících změnu na svém volebním lístku 5–9,99 %. Ve zbylých 151 obcích (26,40 %) činil počet voličů využívajících této novinky ve volebním zákonodárství dvojciferný počet. Nadpoloviční pak byl celkový podíl voličů, kteří některému z kandidátů udělili přednostní hlas, celkem v 15 obcích, většinou ze Slovácka.

91 MZA Brno, SOkA Blansko, f. OÚ Boskovice, kart. 510.

92 MZA Brno, SOkA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherské Hradiště I, kart. 1586.

93 SOA Hradec Králové, SOkA Svitavy se sídlem v Litomyšli, f. AM Svitavy, kart. 430.

94 ZA Opava, SOkA Bruntál se sídlem v Krnově, f. OÚ Rýmařov, kart. 209.

95 ZA Opava, SOkA Karviná, f. OÚ Český Těšín, kart. 303.

96 MZA Brno, SOkA Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, f. OÚ Tišnov, kart. 101.

97 MZA Brno, SOkA Třebíč, f. OÚ Třebíč, kart. 731.

Naprostým unikátem mezi nimi pak byly Boršice u Blatnice (Uherské Hradiště). V nich měli voliči ve volbách na výběr mezi třemi lidoveckými, jednou agrárnickou a jednou s agrárníky spjatou kandidátní listinou Československé strany křesťansko-sociální,⁹⁸ přičemž z 583 zdejších voličů jich udělilo přednostní hlas všech 583.⁹⁹ Je třeba ještě zmínit, že v ojedinělých případech se objevovaly i případy, kdy v obci všechny udělené přednostní hlasy získal jediný kandidát.

Tab. 3: Obce s voliči nejvíce udělující přednostní hlasy

Obec	Okres	Počet hlasů	Počet předn. hlasů	%
Boršice u Blatnice	Uherské Hradiště	583	583	100,00
Horní Němčice	Dačice	112	81	72,32
Nechvalín	Kyjov	319	229	71,79
Braníškov	Tišnov	146	90	61,64
Valdík	Třebíč	86	51	59,30
Josefov	Hodonín	152	86	56,58
Popov	Uherský Brod	210	116	55,24
Ostrovánky	Kyjov	181	99	54,70
Křekov	Uherský Brod	136	73	53,68
Vlkov	Velké Meziříčí	191	102	53,40
Nové Dvory	Dačice	51	27	52,94
Litava	Tišnov	63	33	52,38
Drválovice	Boskovice	181	94	51,93
Divnice	Uherský Brod	227	117	51,54
Polichno	Uherský Brod	204	104	50,98

Zdroj: MZA Brno, SOKA Blansko, f. OÚ Boskovice, kart. 505a; MZA Brno, SOKA Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, f. OÚ Tišnov, kart. 95, 101; MZA Brno, SOKA Hodonín, f. OÚ Hodonín, kart. 1172; Ibidem, f. OÚ Kyjov, kart. 213; MZA Brno, SOKA Třebíč, f. OÚ Třebíč, kart. 731; MZA Brno, SOKA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherské Hradiště, kart. 1588; Ibidem, f. OÚ Uherský Brod, kart. 842, 844, 845b; MZA Brno, SOKA Žďár nad Sázavou, pracoviště ve Velkém Meziříčí, f. OÚ-ONV Velké Meziříčí, kart. 217; SOA Třeboň, SOKA Jindřichův Hradec, f. OÚ Dačice, kart. 822–823.

98 Strana vznikla v roce 1929 pod vedením poslance Antonína Čuříka secesí od ČSL. Miloš TRAPL, Československá strana lidová, in: Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: období 1861–1938, Brno 2005, s. 676–677.

99 MZA Brno, SOKA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherské Hradiště, kart. 1588.

Úspěšnost kandidátů

Zákonem vyžadovaného kvora se podařilo dosáhnout celkem 160 kandidátům ve 118 z celkového počtu 572 obcí (20,63 %). Mírně nadpoloviční většina těchto úspěšných kandidátů byla nominanty RSZML (81), které s notným odstupem následovali příslušníci ČSL (42), kdy tyto dvě strany postavily vlastní kandidátní listiny v nejvíce obcích ze všech stran, v obou případech bylo toto číslo vyšší jak 460. Další úspěšní kandidáti kandidovali za ČSDSD (9), ČSNS (8), SdP (4), společné české menšinové kandidátní listiny (2), společnou kandidátní listinu pravicových stran (2), KSČ (1), ČŽOSS (1) a zbylých deset kandidovalo za různá místní sdružení včetně jednoho kandidáta na kandidátní listině zaměstnanců firmy Baťa v Klečůvce (Zlín).¹⁰⁰

Jelikož ale někteří z úspěšných kandidátů by vzhledem ke svému postavení na kandidátní listině získali mandát i bez pomoci přednostních hlasů, ty tak dopomohly ke změně personálního obsazení pouze 120 zastupitelských mandátů v 96 obcích.¹⁰¹ To znamenalo 1,20 % z celkového počtu 9 978 rozdělovaných mandátů.¹⁰² Z jednotlivých okresů byl tento podíl nejvyšší v Tišnově (3,90 %), Velkém Meziříčí (3,81 %), Hranicích (3,03 %) a Uherském Brodě (2,24 %). Z těchto úspěšných kandidátů, kteří za své zvolení vdělili pouze přednostním hlasům, jich přibližně polovina kandidovala na kandidátních listinách RSZML (59), a to především na Slovácku (Kyjov, Hodonín, Uherské Hradiště, Uherský Brod), části Vysočiny (Velké Meziříčí, Třebíč) a na Prostějovsku, dále následovali kandidáti ČSL (29), kteří byli většinou zvoleni v obcích v některém ze slováckých okresů. Z dalších stran se jednalo o ČSDSD (9), ČSNS (7), SdP (3), společnou kandidátní listinu pravicových stran (2), KSČ (1), společnou českou menšinovou kandidátní listinu (1) a zbylých devět mandátů pomocí přednostních hlasů obsadili zástupci lokálních sdružení.

100 MZA Brno, SOkA Zlín, f. OÚ-ONV Zlín, inv. č. 546.

101 Z obcí, z nichž se nedochovaly výsledky přednostního hlasování, se autorovi z tisku podařilo zjistit, že mezi zvolené patřil i v Holici (Olomouc-venkov) původně na posledním místě kandidátní listiny ČSDSD se nalézající legionář Jan Končák, jenž obdržel přednostní hlas od 281 z 579 voličů strany. Hlas lidu 53, 1938, č. 43, s. 2; Moravské noviny 90, 1938, č. 127 s. 2.

102 V českých okresech tento podíl přednostními hlasy zvolených zastupitelů činil 1,37 %, v českých okresech s německou, resp. polskou menšinou dohromady 0,80 %, v německých s českou menšinou 0,38 %, v německých 0,54 % a v národnostně nevyhraněných 0,51 %.

Kandidátní listina č. 1
Volební skupina Lidovce

Příloha: 7

PŘEHLED o počtu přednostních hlasů.

Kandidát, maňtel pořadí číslo	Počet hlasů, které získal ve volební místnosti číslo															Čísnem přednostních hlasů
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1	-	-	-	-	4											4
2	1	-	-	-	-											1
4	1	-	-	1	1											3
5	6	2	4	4	10											26
6	31	14	27	16	20											108
7	-	-	3	-	-											3
10	1	2	6	-	-											9
14	4	-	1	-	-											5
21	-	-	2	-	-											2
25	26	34	6	36	7											109
																270

Obr. 3: Rozpis přidělených přednostních hlasů kandidátům ČSL v Holešově.¹⁰³

Přeneseme-li se na mikroúroveň jednotlivých obcí, tak obcí s celkovým nejnižším podílem udělených přednostních hlasů, kde některému z kandidátů pomohly ke zvolení, byla Tichá (Místek), když zde označilo některého z kandidátů 4,00 % voličů.¹⁰⁴ Na opačném pólu byl naopak Popov (Uherský Brod), kde se i přes fakt, že přednostní hlas udělila víc jak polovina voličů (55,24 %), žádný z kandidátů na kandidátní listině z nevolitelného místa výš neposunul.¹⁰⁵

Ve čtyřech obcích dosáhli volebního čísla pokaždé čtyři kandidáti, v dalších čtyřech obcích pak vždy tři kandidáti, přičemž ne všichni je skutečně potřebovali ke zvolení do zastupitelstva. V Boršicích u Blatnice na kandidátních listinách ČSL a RSZML sice dosáhli volebního čísla (37 hlasů) čtyři kandidáti, ale na původně nevolitelném (7.) místě figuroval pouze agrárník Josef Jestřábík.¹⁰⁶ Rovněž tak v Horních Němcích (Dačice) ze čtyř úspěšných kandidátů RSZML figuroval na původně nevolitelném (9.) místě jen Konstantin Macek.¹⁰⁷ V Josefově (Hodonín), kde lidovci získali osm mandátů,

103 MZA Brno, SOKA Kroměříž, inv. č. 438, f. OÚ Holešov, kart. 55.

104 MZA Brno, SOKA Frýdek-Místek, f. OÚ Místek, kart. 904.

105 MZA Brno, SOKA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherský Brod, kart. 845b.

106 Ibidem, f. OÚ Uherské Hradiště, kart. 1588.

107 SOA Třeboň, SOKA Jindřichův Hradec, f. OÚ Dačice, kart. 823. Kvóra dosáhl i na 2. místě Josef Doupník, jenž ač kandidoval na kandidátní listině RSZML, tak byl členem ČSDSD.

dosáhli volebního čísla jejich čtyři kandidáti. Vzhledem k tomu, že mezi nimi byli kandidáti na 6. a 7. místě a další dva byli na původně nevolitelných místech, tak o mandát přišel malorolník Jan Pospíšil, jenž figuroval původně na 5. místě, jež by mu jinak pohodlně zaručovalo jistotu zisku zastupitelského postu.¹⁰⁸ V Nových Dvorech (Dačice) dosáhli volebního čísla ve výši šesti hlasů čtyři kandidáti ČSL, ale všichni figurovali na původně volitelných místech a byli by zvoleni i tak.¹⁰⁹

V Alojzově (Prostějov) všichni tři kandidáti, kteří dosáhli volebního čísla, se původně nacházeli na nevolitelných místech, když dva lidovečtí kandidáti Julius Hruban a Alois Krejčí získali všechny přednostní hlasy udělené voliči ČSL, zbývající úspěšný kandidát Hynek Žák pak $\frac{3}{4}$ všech udělených přednostních hlasů voličů RSZML. Celkem tak přednostní hlasy pomohly personálně přeobsadit čtvrtinu z celkového počtu 12 členů zdejšího zastupitelského sboru.¹¹⁰ V Braníškově (Tišnov) ze tří voliči dostatečně podpořených kandidátů tuto pomoc nepotřeboval na společné kandidátní listině RSZML a ČŽOSS příslušník živnostenské strany Albert Pulkrábek, kdežto jeho levicovým soupeřům Stanislavu Dvořáčkovi (ČSNS) a Josefu Kadlecovi (ČSDSD) přednostní hlasy k posunu z nevolitelných pozic naopak pomohly.¹¹¹ V dalších dvou obcích – Drválovicích¹¹² a Tučapech (Uherské Hradiště)¹¹³ – se shodně ze dvou agrárnických a jednoho lidoveckého kandidáta, kteří dosáhli volebního čísla, nacházel vždy na kandidátní listině na nevolitelném místě pouze jeden kandidát, v prvním případě byl členem ČSL, ve druhém RSZML.

Nejvíce tak zvolených zastupitelů zásluhou přednostních hlasů v jedné obci (3) bylo ve zmíněném Alojzově, v dalších 21 včetně některých výše zmíněných příkladů bylo zvoleno zásluhou přednostních hlasů po dvou zastupitelích.

108 MZA Brno, SOkA Hodonín, f. OÚ Hodonín, kart. 1172.

109 SOA Třeboň, SOkA Jindřichův Hradec, f. OÚ Dačice, kart. 822.

110 ZA Opava, SOkA Prostějov, f. OÚ Prostějov, kart. 495.

111 MZA Brno, SOkA Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, f. OÚ Tišnov, kart. 95.

112 MZA Brno, SOkA Blansko, f. OÚ Boskovice, kart. 505a.

113 MZA, SOkA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherské Hradiště, kart. 1587.

10

Kandidát	Počet přednostních hlasů	Kandidát	Počet přednostních hlasů
Odložilík Karol	25		

Komise zjistila, že z těchto kandidátů jsou uvedeni v kandidátní listině na místě dalším, než je počet mandátů této skupině přikázaných, kandidáti:

*) Poněvadž těchto kandidátů je méně, než počet mandátů skupině přikázaných, nastupují v pořadí na místo posledního a postupně dalšího kandidáta, který by byl jinak zvolen podle pořadí kandidátní listiny a nezískal sám počet přednostních hlasů rovnající se aspoň volebnímu číslu. Pořadí prvního kandidáta zůstává podle výslovného ustanovení § 50, odst. 3, druhé věty nedotčeno.

Obr. 4: Zápis volební komise o zvolení kandidáta RSZML Karla Odložilíka v Bořenovicích (Holešov) zásluhou přednostních hlasů.¹¹⁴

Z hlediska velikosti jednotlivých obcí i vzhledem k faktu, že nejvíce udíleli přednostní hlasy voliči v nejmenších obcích, logicky nejvíce dokázali voliči ovlivnit personální složení zastupitelských sborů v obcích do 200 obyvatel a s 201–500 obyvateli, kde podíl kandidátů zvolených přednostními hlasy překonal celkový průměr více jak dvojnásobně. S přibývajícím počtem obyvatel v jednotlivých obcích se pak tento podíl přednostními hlasy zvolených zastupitelů takřka úměrně snižoval, když u obcí s 501–1000 a s 1501–2000 obyvateli činil 1,21 %, resp. 1,18 %, aby u obcí s 1001–1500 obyvateli bylo zastupitelů zvoleno zásluhou přednostních hlasů 12 z celkového počtu 1 224, tedy necelé jedno procento (0,98 %). Obce s počtem obyvatel s 2 001–5 000 byly v roce 1938 poslední velikostní kategorií obcí, kde některému z kandidátů dopomohly přednostní hlasy ke zvolení (0,39 %) anebo někdo z nich dokázal vůbec dosáhnout volebního čísla. Největší takovouto obcí byly Napajedla (Uherské Hradiště), kde 178 z celkového počtu 2 572 voličů dopomohlo ke zvolení katechetovi Inocenci Kuklovi (ČSL), jenž tak volební číslo ve výši 83 hlasů překonal více jak dvojnásobně.¹¹⁵

Jak vyplývá z výše zmíněného, tak ze sledovaného výčtu moravských a slezských obcí s více jak 5 000 obyvateli se v obecních volbách v roce 1938 nepodařilo získat dostatečný počet přednostních hlasů žádnému z kandidátů. Nejbliže k tomu bylo v Holešově, kde štěstí nepřálo na posledním 25. místě kandidátní listiny ČSL

114 MZA Brno, SOkA Kroměříž, f. OÚ Holešov, inv. č. 426. kart. 54.

115 Vítězní lidovci zde získali 7 mandátů, Kukla kandidoval na 10. místě. MZA Brno, SOkA Uherské Hradiště, f. OÚ Uherské Hradiště, kart. 1590.

nalézajícímu se profesorovi státního koedukačního učitelského ústavu Karlu Šerému. Tomu při zisku 109 přednostních hlasů, odpovídajícím cca 1/8 všech lidoveckých voličů, chyběly ke zvolení do zastupitelstva pouhé další dva přednostní hlasy. Další holešovský lidovecký kandidát Antonín Kroutil, výrobce pleteného zboží, získal od voličů o hlas méně, ale měl oproti svému jmenovanému kolegovi to štěstí, že figuroval na kandidátní listině na 6. pozici, která mu při zisku 9 mandátů zaručila zvolení.¹¹⁶ V předchozích letech se zvolení níže postavenému kandidátovi na Moravě a ve Slezsku v obcích s 36 a 42člennými zastupitelstvy podařilo alespoň minimálně v případě Petřvaldu (Fryštát), kde v červnu 1936 překonal o 31 hlasů požadované kvórum 155 přednostních hlasů na posledním 36. místě kandidující báňský úředník Antonín Beránek (NSj).¹¹⁷ V Čechách se to podařilo minimálně alespoň v případě Slaného v prosinci 1935 a Jaroměře v červnu 1938 kandidátům Šindelářovi (NSj.), resp. Pekárkovi (ČSNS),¹¹⁸ na Slovensku pak v říjnu 1934 v případě Kežmarku dokonce třem kandidátům.¹¹⁹

Tab. 4: Podíl zastupitelů zvolených pomocí přednostních hlasů dle velikosti obcí

Počet obyvatel	Celkový počet mandátů	Zvolených předn. hlasy	%
Do 200	243	6	2,47
201 – 500	2 016	50	2,48
501 – 1 000	2 655	32	1,21
1 001 – 1 500	1 224	12	0,98
1 501 – 2 000	936	11	1,18
2001 – 5 000	2 280	9	0,39
5 001 – 20 000	540	0	0,00
20 001 – 50 000	84	0	0,00
Celkem	9 978	120	1,20

116 MZA Brno, SOkA Kroměříž, f. OÚ Holešov, kart. 55.

117 ZA Opava, SOkA Karviná, f. AM Petřvald, kart. 1.

118 Svobodný občan 64, 1935, č. 24, s. 1; Královédvorské hlasy 21, 1938, č. 24, s. 4.

119 Národní listy 74, 1934, č. 294, s. 1; Polední list 8, 1934, č. 297, s. 5.

Využívání přednostních hlasů dle jednotlivých stran

Michal Švec z chování pražských voličů v obecních volbách v roce 1938 vyzoroval, že hlavním měšť „více udíleli preference voliči stran občanských, méně stran socialistických a zcela minimálně voliči stran s tendencemi k totalitarismu.“¹²⁰ Jestliže porovnáme situaci v Praze s tou v téže době na Moravě a Slezsku, tak oba aspekty „pražského schématu“ se víceméně potvrdily, ale vedle nich zde do toho vstoupil ještě třetí faktor, a to národnostní. Byť strany národnostních menšin (německé, polské, židovské) měly – s výjimkou SdP – v celkovém souhrnu marginální voličskou podporu, což výsledky využívání přednostních hlasů ze strany jejich voličů sice může zkreslovat, tak ale i přes tyto výhrady nám zajímavě dotvářejí celkový pohled.

I vzhledem k počtu kandidátů, kteří dokázali dosáhnout volebního čísla, není překvapující, že nejvíce z jednotlivých stran možnosti udělovat přednostní hlasy využívali voliči agrárníků (12,98 %). Voliči této strany byli také jediní, kteří udělili alespoň jeden přednostní hlas v nadpoloviční polovině obcí, ve kterých se strana zúčastnila voleb. S odstupem voliče RSZML ve využívání přednostních hlasů následovali voliči ČŽOSS (7,18 %)¹²¹ a ČSL (6,85 %), kdy agrárníci byli nejaktivnější i takřka ve všech velikostních kategoriích obcí. Jedinou výjimkou byly obce s počtem 5 001–20 000 obyvatel, kde byli nejaktivnější voliči NSj., více než ti agrárníci zde i přednostních hlasů využívali voliči ČŽOSS. U první jmenované strany měl celkově ochotu zasáhnout do stranicky stanoveného pořadí více jak každý dvacátý volič (6,11 %), kdy ale NSj. mělo na obecní úrovni na Moravě a ve Slezsku vcelku marginální zastoupení, jelikož strana kandidovala ze sledovaných 572 obcí jen v 98 z nich (17,13 %) a získala celkově jen něco přes 2 % voličských hlasů.

O 2–3 procentní body méně než u ČSL a ČŽOSS si přáli posun některého z kandidátů na kandidátních listinách voliči státních levicových stran, kdy u ČSNS činil tento podíl 4,91 %, u ČSDSD 4,13 %. S dalším výraznějším odstupem následovala skupina nestátních či etnicky národnostně menšinových stran, z jejichž voličů nejvíce přednostní hlasy udělovali ti, kteří volili KSČ (1,83 %).¹²² U voličů polských stran v okresech Český Těšín a Fryštát činil tento podíl 1,03 %, u voličů etnických stran

120 M. ŠVEC, *Komunální politika*, s. 83.

121 Za zmínku stojí připomenout, že ač voliči živnostníků byli druzí nejaktivnější v udělování přednostních hlasů, tak žádnému z kandidátů ČŽOSS nedopomohly ke zvolení.

122 Udělování přednostních hlasů u voličů KSČ bylo stejně jako v celkovém měřítku výrazně vyšší v okresech českých či českých s německou/polskou menšinou (1,91 %) než v národnostně nevyhraněných okresech (1,53 %) a okresech německých či německých s českou menšinou (0,23 %).

židovské menšiny (0,82 %).¹²³ Na samém konci, co do aktivity voličů ve využití přednostního hlasování, se nacházeli voliči německých stran. U SdP, jež získala ve sledovaném počtu obcí z celkového počtu voličských hlasů po ČSL druhý nejvyšší počet (16,95 %), činil tento podíl voličů 0,59 %. U DSAP pak dokonce jen 0,07 %, když z jejich 7 224 voličů v 58 obcích na Moravě a ve Slezsku se k nějaké aktivitě v tomto ohledu ohodlalo pouhých pět. Nutno ale konstatovat, že odevzdání hlasu v té době již z vlády vytlačené DSAP¹²⁴ či jen podepsání souhlasu s její kandidaturou ve většinově německých oblastech, tedy vyjádření odporu vůči SdP, bylo, vzhledem k teroru zde panujícím ze strany SdP, aktem nesmírného osobního hrdinství.¹²⁵ Při samotné volbě tak ani nemohlo voličům DSAP dost dobře zbývat moc myšlenek na to, aby označování kandidátů věnovali větší pozornost.

Závěr

Jaký by byl nejen na Moravě a ve Slezsku trend ve využívání přednostních hlasů, tedy zda by je po jejich „zaužívání“ v mysli voličů, kdy dle jednoho z oběžníků ministerstva vnitra rozeslaným těsně před volbami ani mnohé volební komise nemusely mít o možnosti udělovat přednostní hlasy vůbec ponětí,¹²⁶ ti udělovali ve stejné, hojnější nebo naopak menší míře, nám mohly naznačit další volby provedené dle těchto pravidel v příštích letech. Jelikož se ale z mezinárodně politických důvodů již velmi rychle blížil konec první Československé republiky a té se tak nedostalo prvním jejím prezidentem vzývaných padesát let nerušeného vývoje, tak k nim již nikdy nedošlo. Podle dřívějších pravidel, tedy bez možnosti ovlivnit pořadí kandidátů na kandidátních listinách, se pak po druhé světové válce opět odehrály parlamentní volby v roce 1946.

123 V případě židovské komunity se jedná jen o výsek té její části, jež se hlásila k židovské národnosti, když vedle ní existovala ještě druhá velká podskupina, pro niž bylo židovství „pouze“ náboženskou příslušností, tzv. „asimilanti“. Ti se cítili jako součást jiných národů a angažovali se také v jinonárodních stranách. David BOREK, *Židovské strany v politickém systému Československa 1918–1938*, *Moderní dějiny* 11, 2003, s. 69; Marie CRHOVÁ, *Politické strany a politika židovské menšiny*, in: *Politické strany I*, s. 968. Celkový podíl židovských voličů, kteří využili přednostního hlasování, tak mohl být vzhledem k voličům a kandidátům jinonárodních stran možná i odlišný.

124 Poslední člen vlády za DSAP a zároveň poslední německý ministr v historii československých vlád Ludwig Czech rezignoval 11. dubna 1938, tedy více jak pět týdnů před první etapou obecních voleb. P. M. MAJEWSKI, *Sudetští Němci*, 2014, s. 352.

125 Sheila GRANT DUFF, *Europe and the Czechs*, Harmondsworth 1938, s. 157–158. Ze vzpomínek pamětníků viz např. Alena WAGNEROVÁ (ed.), *A zapomenuti vejdemo do dějin... Němci proti Hitlerovi: Životní příběhy německých odpůrců nacismu v Československu*, Praha 2010.

126 Ministerstvo vnitra v oběžníku z 20. května 1938, tedy dva dny před první etapou voleb, seznalo, že oficiální úřední autority mající na starost provádění voleb mají zastaralé knižní pomůcky a nemají znalost aktuálního znění volebního zákona do obcí, kvůli čemuž se dopouštějí závažných vad volebního řízení. SOA Praha, SOKA Praha-venkov se sídlem v Dobřichovicích, f. OÚ Říčany, kart. 127.

Postoj tehdejší výkonné i legislativní moci plně dokumentoval výklad ministra vnitra Václava Noska (KSČ), jehož ministerstvo mělo přípravu voleb na starost. Nosek v Prozatímním Národním shromáždění během rozpravy o návrhu zákona pravil, že diskuse o charakteru kandidátních listin je bezpředmětná, jelikož jednoduše nelze „*prostě přenášeti cizí vzory do našeho prostředí, neboť i tu nutno počítati s národní povahou jako s hlavním faktorem,*“ a odkázal se také na neúspěch prvorepublikové Ligy proti vázaným kandidátním listinám v parlamentních volbách v roce 1929 a malé využívání přednostních hlasů v obecních volbách.¹²⁷ Tisk národních socialistů dokonce požadoval zachování přísně vázaných kandidátních listin s tím, že se takto nebudou moci vetřít voličům do přízně reakční živly z neobnovených, resp. zakázaných stran, které měly zradit stát i národ.¹²⁸ Volič tak opět neměl možnost zasáhnout při volbách do pořadí kandidátů na kandidátních listinách. A to na dlouhou dobu, jelikož tyto volby byly na dlouhá desetiletí posledními alespoň z části soutěživými volbami v naší historii.

Autor | Author

Vojtěch Navrátil

SNP 3993, 767 01 Kroměříž

Česká republika

navratilvojta@seznam.cz

Mgr. Vojtěch Navrátil (*1985) vystudoval politologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a dálkově veřejnou správu na Právnické fakultě Masarykovy univerzity. Soukromě se badatelsky zajímá o volby a politické strany v českých zemích v období(ch) demokracie a komunální politiku.

127 Společná česko-slovenská digitální knihovna, Prozatímní Národní shromáždění republiky Československé 1945–1946, 27. schůze, 31. 1. 1946, <http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/027schuz/s027001.htm> [cit. 27. 7. 2023]. Zdeněk Peška tomuto názoru oponoval, že malé využití přednostního hlasování v obecních volbách nemůže být důvodem pro zachování přísně vázaných kandidátních listin. Navíc schválená novela pro obecní volby od roku 1933 byla „*dílem příliš kompromisním, než aby mohlo projevit nějaké valné účinky.*“ Zdeněk PEŠKA, *Jakou republiku?*, Praha 1946, s. 45.

128 Jan MACHALA, *Retribuce a parlamentní volby 1946*, Paměť a dějiny 8, 2014, č. 2, s. 41.

Summary

•117

The municipal elections in the spring of 1938 were the only (mass) elections in the period of interwar Czechoslovakia when the voters of the time had the opportunity to intervene – albeit to a very limited extent – in the order of candidates set by the parties. Specifically, each voter could cast one preferential vote and a candidate could move up on the candidate list if he or she achieved a number of preferential votes equal to the number of electoral votes needed to win one seat. In a total of 572 of the 1 100 Moravian and Silesian municipalities from which election results have been preserved, 5.48% of the approximately 430 000 voters used their preferential vote. From a regional point of view, voters in significantly majority ethnically Czech districts (especially in eastern Moravia) were above average in this respect, while the use of preferential voting in ethnically mixed or majority German regions was significantly below average. In terms of the size of municipalities, the percentage of voters in municipalities with 201-500 inhabitants and generally those in municipalities with up to 2 000 inhabitants were the most active, only to decrease as the population grew. This, together with the level of the electorate, which was low in the smallest municipalities and disproportionately high in the largest ones, resulted in the highest proportion of representatives elected by preferential voting in the smallest municipalities, while none were elected in this way in municipalities with more than 5 000 inhabitants. Out of a total of approximately 10 000 councillors, preferential voting helped to elect 120 of them, i.e. approximately one in 80 (1.20%). Among the voters of individual parties, preferential voting was used most by voters of civic parties (especially agrarians), slightly less by voters of state-forming left-wing Czech parties, and least by voters of the Communist Party of Czechoslovakia and especially by voters of ethnic minority parties.

Recenze | Reviews

Kristýna JIRÁTOVÁ, *Samota uprostřed davu: Charles Baudelaire a české umění*, Praha: Arbor vitae societas 2021, 296 s. ISBN 978-80-88256-17-5.

Kristýna Jiráťová je současná česká autorka, která se ve svém díle zabývá tématy izolace, samoty a osobního hledání smyslu v moderním světě, což ji činí velmi aktuální a sympatickou pro široké spektrum čtenářů. Tvorba Jiráťové se vyznačuje schopností proplétat složité psychologické a sociální motivy do poutavých příběhů, které čtenáře nutí k zamyšlení nad jejich vlastním životem a okolní společností.¹

Její knižní titul *Samota uprostřed davu: Charles Baudelaire a české umění* představuje jedinečný průzkum vlivu francouzského básníka Charlese Baudelaira na české umění. Publikace je cenným příspěvkem k literární a umělecké kritice, který propojuje život a dílo Baudelaira s vývojem české umělecké scény od druhé poloviny 19. století až po současnost. Jiráťová v tomto díle nabízí nejen hlubokou literární analýzu, ale také kulturně-historický kontext, který umožňuje pochopení širšího dopadu Baudelairova díla.

Kniha je strukturována do několika kapitol, které postupně analyzují a systematicky mapují různé aspekty Baudelairova vlivu na české umění. První kapitola poskytuje čtenářům přehled o životě, díle a filozofii Charlese Baudelaira. Jiráťová zkoumá jeho hlavní díla, zejm. básnickou sbírku s názvem *Květy zla (Les fleurs du mal)*, a analyzuje jeho estetické a filozofické postoje, které se staly základem pro moderní umělecké hnutí. V následující kapitole se autorka věnuje tomu, jak bylo Baudelairovo dílo přijato a interpretováno v českých literárních a uměleckých kruzích. Jiráťová podrobně analyzuje překlady Baudelairova díla do češtiny a jejich vliv na českou literaturu. Třetí kapitola knihy zkoumá, jak Baudelairova poezie a estetické myšlenky ovlivnily české výtvarné umělce. Autorka se zaměřuje na konkrétní malíře a grafiky, kteří byli inspirováni Baudelairovými obrazy moderního města, dekadence a krásy v ošklivosti. V další kapitole Jiráťová analyzuje, jak Baudelairova práce ovlivnila české modernistické spisovatele. Kapitola se zaměřuje na srovnání motivů, stylů a tematických prvků v dílech českých autorů, jako jsou Karel Hlaváček, Jiří Karásek ze Lvovic a další. Závěrečná kapitola čtenářům přibližuje, jak Baudelairovo dílo a jeho estetické myšlenky stále ovlivňují současné české umělce. Jiráťová poskytuje analýzu moderních uměleckých projektů a děl, jež čerpají inspiraci z Baudelairova odkazu.

1 Po gymnáziu Jiráťová studovala na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, kde se zaměřila na literaturu a tvůrčí psaní. Její akademické zázemí se odráží v její literární práci, která je často charakterizována bohatými literárními odkazy a hlubokým porozuměním lidskému nitru. Kromě psaní se Jiráťová věnuje také přednášení a vedení literárních workshopů, kde inspiruje další generaci spisovatelů. Je aktivní na literární scéně, často se účastní literárních festivalů a besed, kde sdílí své zkušenosti a pohledy na současnou literaturu a umění.

Jedním z klíčových témat, které Jirátová v knize zkoumá, je pojem „flanérství“, tj. koncept městského tuláka, jenž Baudelaire popularizoval ve své tvorbě. Jirátová ukazuje, jak se tento motiv objevuje v české literatuře konce 19. a začátku 20. století, např. u autorů S. K. Neumanna či Otokara Březiny. Rovněž analyzuje, jak Baudelairův důraz na krásu v moderním městském prostředí ovlivnil české malíře a jejich ztvárnění městských scén, což představuje rovněž velmi klíčový aspekt tohoto díla. V rámci analýzy vizuálního umění Jirátová detailně popisuje, jak se Baudelairovy poetické obrazy a estetické ideály projeví v dílech českých malířů, např. Alfonse Muchy nebo Františka Kupky. Uvádí konkrétní příklady obrazů, které vykazují baudelairovské prvky, a poskytuje hluboké vhledy do toho, jak tito umělci reinterpretovali Baudelairovy myšlenky v kontextu české kultury.

Autorka knihy celkově exceluje v detailní analýze jak Baudelairových textů, tak českých uměleckých děl, která jeho práce inspirovala. Její schopnost propojit literární kritiku s výtvarným uměním je jedním z nejsilnějších prvků knihy. Jedním z nejvýznamnějších přínosů knihy je její interdisciplinární přístup. Jirátová kombinuje literární vědu, uměleckou kritiku a kulturní historii, aby poskytla komplexní obraz Baudelairova vlivu. Tento přístup umožňuje čtenářům pochopit širší kulturní a historický kontext.

Knihy je vhodně podložena bohatým výzkumem a je pečlivě dokumentována. Jirátová využívá širokou škálu primárních a sekundárních zdrojů, včetně archivních materiálů, uměleckých děl, literárních textů a kritických studií. Tento pečlivý přístup zajišťuje vysokou akademickou úroveň díla. Autorka se nezaměřuje pouze na historická fakta, ale také na estetickou a filozofickou reflexi. Analyzuje, jak Baudelairovy myšlenky o kráse, ošklivosti, modernitě a dekadenci rezonují v českém umění a literatuře. Tím dodává knize hloubku a intelektuální bohatost. Ačkoli k jádru dané problematiky Jirátová v mnoha ohledech pronikla, některé části mohou působit na širší čtenářskou obec příliš specializovaně. Její detailní analýzy a interdisciplinární přístup tak mohou být náročné pro čtenáře bez předchozího vzdělání v literární vědě nebo umělecké kritice.

Samota uprostřed davu: Charles Baudelaire a české umění od Kristýny Jirátové představuje významný příspěvek k pochopení vlivu jednoho z nejvýznamnějších francouzských básníků na českou uměleckou scénu. Kniha nabízí hlubokou a interdisciplinární analýzu, jež obohacuje čtenáře nejen o znalosti o Baudelairovi, ale také o českém umění a literatuře. Kristýna Jirátová přináší nový pohled na známá díla a nabízí čtenářům hluboký a inspirativní vhled do kulturního dialogu mezi Francií a Českou republikou. Dílo lze označit za vynikající příklad akademického

výzkumu, který propojuje literární a uměleckou kritiku s kulturní historií, a je nezbytnou četbou pro každého, kdo se zajímá o vliv francouzské literatury na české umění.

Mgr. Jan Bolehovský

Historický ústav

Filozofická fakulta

Univerzita Hradec Králové

Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové III

Česká republika

jan.bolehovsky@uhk.cz

Petr PROKŠ, *Československo a nová Evropa. Mezinárodní souvislosti vzniku a formování samostatného Československa (1914–1918/1919–1920)*, Praha: Academia 2022, 468 s. ISBN: 978-80-200-3314-7.

Kniha Petra Prokše byla vydána jako připomínka vzniku samostatného Československa. Předkládá podrobný popis formování a existence Československa, zasazený do širšího mezinárodního kontextu a souvislostí. Publikace je založena na důkladném archivním výzkumu a studiu domácí i zahraniční literatury. Petr Prokš zde navazuje na své dřívější úspěšné práce, jako jsou *Diplomacie a Velká válka 1914–1918/1919*¹ nebo *Habsburkové a velká válka 1914–1918*.² Přestože se historické období od roku 1914 do roku 1920 může jevit jako badatelsky vyčerpané,³ autorovi se daří čtenáře seznámit s novými poznatky, které jsou chronologicky a logicky uspořádány. Kniha vyniká nejen svým detailním výkladem, ale i schopností propojit národní otázky Československa s širšími mezinárodními změnami. V souhrnném úvodu si autor klade za cíl přiblížit obtížný zápas představitelů českého a slovenského národa a jejich úsilí o následný rozvoj mladého, samostatného československého státu. Publikace je rozdělena do sedmi základních kapitol, přičemž každá z nich obsahuje ucelené a souvislé podkapitoly, které napomáhají ke srozumitelnějšímu uchopení faktograficky poměrně náročného textu. Objem a komplexnost informací vyžaduje věnovat zvláštní pozornost každé kapitole, aby nedošlo k přehlédnutí klíčových souvislostí.

První dvě kapitoly se zaměřují na strategické zájmy přítomné ve střední a východní Evropě během první světové války. Autor představuje mocenské ambice jednotlivých zemí a zasazuje je do širšího kontextu včetně územního vývoje. Zdůrazňuje, že poválečný vývoj byl charakterizován jak kontinuitou, tak diskontinuitou. Ačkoli válka skončila, násilí zůstalo politickým nástrojem, což vedlo k rozkolům mezi mocnostmi a ke zpochybňování různých způsobů vlády. Mocenský vývoj autor popisuje jako variabilní, oscilující mezi demokratismem a despotismem. V závěru první kapitoly Prokš upozorňuje na to, že Československo po první světové válce prošlo vleklou stagnací, což mělo v širších historických souvislostech dlouhodobé negativní důsledky.

Druhá kapitola podrobně seznamuje čtenáře s německými plány ohledně budoucnosti střední Evropy. Německá říše měla několik základních cílů a představ.

1 Petr PROKŠ, *Diplomacie a Velká válka 1914–1918/1919*, Praha 2014.

2 Idem, *Habsburkové a velká válka 1914–1918*, Praha 2011.

3 Do soudobého českého kontextu můžeme zařadit například knihy autorů: Jan KOBER – Stanislav HOLUBEC a kol., *Počátky Československé republiky 2*, Praha 2023; Jiří KOVTUN, *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935*, Praha 2005; Karel PACNER, *Osudové okamžiky Československa*, Praha 2012; Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu 1–2*, Praha 2003; Jan RYCHLÍK, *Češi a Slovinci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*, Praha 2012.

Především se jednalo o její dlouhodobé zabezpečení. Dokument vypracovaný říšským kancléřem Theobaldem von Bethmannem-Hollwegem dne 9. září roku 1914 ukazuje, jakým způsobem je třeba strategicky přemýšlet o nadvládě Německa nad ostatními zeměmi. Kvůli neuspokojivé a vyhocené politické situaci, zejména pod tíhou stávek a demonstrací, bylo Německo nuceno kapitulovat. Autor však správně poukazuje na to, že Berlín i nadále počítal s prosazením svých politických a velmocenských zájmů v Evropě. Postupně se autor věnuje tématu rozpadu Rakouska-Uherska a zatvrzení se Čechů proti jakékoli další existenci habsburské říše. Po seznámení s rozpadem Rakousko-Uherska se autor v krátkých podkapitolách zabývá vznikem samostatného Rakouska a Maďarska.

Ve třetí kapitole se Prokš zaměřuje především na diskuzi nad českou a slovenskou otázkou, která vyvstala na troskách zničeného Rakouska-Uherska. Česko-německé rozpory byly natolik neslučitelné, že nebylo možné dosáhnout vzájemné shody, která by zabránila myšlence vítězství jedné strany nad stranou druhou. Je nutno podotknout, že česká otázka nebyla pouze otázkou o budoucnosti českého národa, nýbrž, jak autor také poukazuje, otázkou internacionální. V této kapitole se také dostává do popředí osoba Tomáše G. Masaryka, tehdy ještě poslance říšské rady ve Vídni a předsedy České strany pokrokové. Autor podrobně mapuje jeho zahraniční cesty a proslovy, stejně jako jeho příspěvky a přednášky. Byl to právě Tomáš G. Masaryk, který zásadně odmítal zachování bývalého Rakouska-Uherska a snažil se prosadit demokratickou společnost postavenou na humanistických základech.⁴ Po seznámení s Tomášem G. Masarykem a dalšími politickými činiteli se autor věnuje také českému a slovenskému domácímu odboji (1914–1918) a představám o hospodářském systému budoucího Československa. Tato část důkladně sleduje hospodářskou složku celé probírané tematiky. Tuto kapitolu autor zakončuje odstavcem o sesazení Habsburků z trůnu českých králů a zvolení Tomáše G. Masaryka prezidentem samostatného Československa.

Následující čtvrtá kapitola se soustředí na Československo a poválečnou Evropu od října 1918 do ledna 1919. V jejím úvodu Prokš reflektuje reakce hlavních mocností Spojených států amerických, Velké Británie, Francie, Itálie a Japonska na politické uspořádání po skončení války. Autor podrobně popisuje složitou mezinárodní pozici Československa, které usilovalo o své ukotvení v poválečné střední Evropě. Ostatní země jako Maďarsko, Rakousko, Polsko nebo Vatikán ztěžovaly nově vzniklému Československu upevnění jeho pozice. Maďarsko nesouhlasilo s územní ztrátou Slovenska, což vedlo k odporu vůči Československu jako celku. Do tohoto sporu vstupovaly také vítězné mocnosti. S Polskem bylo nutné vyřešit vymezení hranic na

4 Tomáš G. MASARYK, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918.*, Praha 2005.

Těšínsku a Vatikán očekával, že prostřednictvím katolického Slovenska posílí svůj vliv ve střední Evropě. Československo si také muselo vyjasnit vztahy se sousedním Německem. V tomto kontextu se výrazně angažoval Tomáš G. Masaryk, který prosazoval, aby tehdejší ministr zahraničí Edvard Beneš vyjednával zejména s českými Němci o přijetí Československa v jeho nových hranicích.

V páté kapitole Prokš přibližuje Pařížskou mírovou konferenci, která se konala od ledna 1919, do ledna 1920. Autor se věnuje jednotlivým mírovým smlouvám a ukazuje, jak složitý byl proces jejich sjednávání. Při čtení této části si čtenář uvědomí, že klíčové principy Pařížské mírové konference byly formovány na základě názoru vítězných mocností. Prokš ukazuje, jakou roli Československo hrálo v rámci jednání a jaký byla jeho pozice v mezinárodním kontextu. Ačkoli se kapitola zaměřuje na diplomatickou problematiku, autor si zachovává svůj vyprávěčský styl, který činí složité popisy přístupnějšími pro čtenáře.

Šestá kapitola knihy se zaměřuje na složitou poválečnou situaci ve střední Evropě, přičemž hlavní důraz je kladen na stanovení průběhu československých hranic. Prokš podrobně popisuje, jak probíhalo vytyčení hranic s Polskem, Německem, Rakouskem a Maďarskem, a ukazuje, jak byly tyto procesy ovlivněny politickými a vojenskými faktory. Věnuje se také otázce národnostních menšin, které byly v nově vzniklém státě přítomny, a ukazuje, jak složité bylo vyřešit otázku jejich postavení. Upozorňuje na skutečnost, že Československo bylo multietnickým státem a že otázka národnostních menšin byla jednou z hlavních výzev, kterým nový stát čelil. V rámci kapitoly jsou publikovány dobové fotografie politických představitelů, jako byli Tomáš G. Masaryk, Edvard Beneš nebo Karel Kramář a přílohu doplňují čtyři mapy územního vývoje.

Závěrečná sedmá kapitola knihy se zabývá otázkou stability Československa a jeho postavení v mezinárodním kontextu v letech 1919–1920. Prokš ukazuje, jak se Československo vyrovnávalo s vnitřními i vnějšími výzvami, které před ním stály. Zaměřuje se na politickou situaci v zemi, na otázku hospodářské stabilizace a na mezinárodní postavení Československa v poválečné Evropě. Vysvětluje, jak se republika snažila upevnit svou pozici na mezinárodní scéně a jaké kroky podnikala, aby si zajistila stabilitu a bezpečnost. Předmětem výkladu jsou také zaváděné hospodářské reformy a způsoby, jimiž se stát snažil překonat hospodářské problémy.

Autorovi se podařilo podrobně vylíčit spleť a náročnost vyjednávání mezi klíčovými zeměmi. Ačkoli jsou informace plné dat, jmen a faktů náročné na uchopení, čtenář neztrácí orientaci v textu. Duplicitní informace, které se v publikaci objevují, jsou mnohdy pochopitelné. Domnívám se, že se tímto snažil udržet kontinuitu textu, který může místy působit obsahově náročně. Závěr knihy stručně shrnuje vznik zcela nové mocenské situace po první světové válce. Došlo k rozpadu Rakousko-Uherska,

na jehož troskách se do konce roku 1918 zrodily tzv. nástupnické státy (vedle Československa rovněž např. Rakousko, Maďarsko či Jugoslávie). Zároveň se změnila vnitřní politická situace v Německu, které muselo čelit vnitřním politickým hnutím a neslo si obavy z potrestání za hrůzy první světové války. Úctyhodné je autorovo zpracování příloh. Zahrnuje srozumitelně zpracované soupisky diplomatických činitelů Československa v letech 1918–1920 a zejména podrobné tabulky, například sčítání obyvatelstva v roce 1921 a 1930 nebo politické složení Senátu Národního shromáždění Republiky československé po volbách ve dnech 18. a 25. dubna 1920. Přehledně zpracovaná data mohou sloužit jako podklad pro ostatní badatele zabývající se touto tematikou.

Autor si v úvodu klade za cíl přiblížit zápas politických představitelů českého a slovenského národa a jejich úsilí o rozvoj samostatného Československa, což se mu podařilo velmi dobře shrnout. Kniha Petra Prokše je přínosná, nabízí hluboký pohled na složitou problematiku vzniku a formování Československa v letech 1914–1920. I když je text místy náročný, jeho hodnota pro pochopení této klíčové etapy československých dějin je nepopíratelná. Publikace tak zpřístupňuje dosavadní poznatky i výsledky mnoha výzkumů v novém knižním celku. Nepochybně bude vítaným příspěvkem pro hlubší poznání této problematiky; i navzdory tomu, že některé pasáže textu vyznívají poměrně komplikovaně.

Mgr. et Mgr. Kristýna Zákostelnová

Historický ústav

Filozofická fakulta

Univerzita Hradec Králové

Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové

Česká republika

kristyna.zakostelnova@uhk.cz

První slovo v názvu knihy jako by evokovalo tu nejznámější babičku – hrdinku stejnojmenné knihy Boženy Němcové. Babičky se sice od doby, kdy svá vnoučata vychovávala Magdalena Novotná, výrazně změnily, zejména co se týče vzhledu, některé jejich vlastnosti, nebo přinejmenším očekávané vlastnosti, však přetrvaly dodnes. Co se na babičkách změnilo a co zůstalo stejné v průběhu zhruba jednoho století? To se snaží ukázat kniha vzpomínek dnešních prarodičů na jejich dětství a jejich babičky.

U zrodu publikace stály prameny, které v Historickém ústavu AV ČR začali shromažďovat už od počátku devadesátých let 20. století, mj. díky spolupráci s rakouskými kolegyněmi a kolegy, kteří již v té době oceňovali tento typ vzpomínek a měli zkušenosti s jejich zpracováním a využitím. U nás se jako jedna z prvních velkých prací tohoto typu objevil mezinárodní projekt Paměť žen, který iniciovala nadace Gender Studies a jehož výstupem bylo několik svazků rozhovorů a vzpomínek, vydávaných pod edičním vedením Pavly Frýdlové. V těchto publikacích byla pomocí zpovědí žen různých generací, povolání a zaměření představována životní zkušenost žen doby nedávno minulé, zmapováno, jak samy sebe reflektovaly a reflektují. Výběr respondentek se nesoustředil na známé osobnosti, s nimiž je neodmyslitelně spjata určitá dějinná éra, ale právě na „bezejmenné“ tváře, jejichž svědectví daleko více odráží skutečný svět a osudy obyčejného člověka.¹ Na pozadí 20. století se odehrávaly příběhy deseti žen narozených v letech 1917–1939. Každá vyprávěla o svém životě jiným způsobem, ovšem s pocitem, že všechny životní kotrmelce nakonec zvládnou; tento postoj je důležitým zdrojem jejich ženské identity bez rozdílu.² S trochou nadsázky můžeme říci, že podobnou životní filozofii zastávala velká část představovaných babiček, jejichž životní osudy rozhodně nebyly vždycky jednoduché, ale dokázaly se s nimi vyrovnat – často jim prostě nic jiného nezbývalo.

Ego-dokumenty, na nichž je recenzovaný titul postaven, jsou specifickým pramenem. Co můžeme ze vzpomínek „bezejmenných“ lidí vyvodit při popisu a poznávání dějin? Jak nám takové vzpomínky pomohou pochopit dějiny všedního dne? Čím rozšíří a obohatí obraz tzv. velké historie? Autorky a autoři v obsáhlém úvodu přesvědčivě a fundovaně vysvětlují, proč a jak s ego-dokumenty pracovat, jaká úskalí se v této práci skrývají a jaké výsledky máme, nebo naopak nemůžeme očekávat.

1 Pavla FRÝDLOVÁ (ed.), *Všechny naše včerejšky: paměť žen*, Praha 1998; Eadem (ed.), *Všechny naše včerejšky II: paměť žen*, Praha 1998.

2 Pavla FRÝDLOVÁ (ed.), *Ženská vydrží víc než člověk: dvacáté století v životních příbězích 10 žen*, Praha 2006.; Eadem (ed.), *Ženám patří půlka nebe*, Praha 2007.

Obsah vzpomínek analyzují z několika zorných úhlů, snaží se najít obecně platná a často opakovaná tvrzení i zcela výjimečné události.

Při četbě úvodu asi leckomu ze čtenářů zazvoní v myslí vzpomínky na vlastní dětství u prarodičů, k nimž patřilo hledání „pokladů“ na půdách a ve skříních, vůně v kuchyni a ve spíži, babiččino pekařské umění. Snadno si tedy lze představit, co od knihy očekávat z hlediska obsahového. Možná o něco více mohlo být rozvedeno, jaký je kontext vzpomínek, proč byly vybrány právě tyto respondentky a respondenti, kteří žili v různých obdobích a pocházeli z různých sociálních vrstev, lišilo se místo jejich bydliště (město, venkov) i majetkové poměry. Základní informace o respondentkách, respondentech a jejich rodinách najdeme na začátku každé vzpomínky, užitečná je také závěrečná tabulka se jmény a životními daty, knihu ožívují dochované fotografie nebo kresby.

Obraz babiček, jak je vnímala jejich vnoučata, dnes už sami babičky a dědečkové, je v zásadě očekávaný a většinou pozitivní. Předestřené vzpomínky potvrzují nejen obvyklé zkušenosti s babičkami, které má většina čtenářů, ale také očekávaná fakta a stereotypy – babičky jako vlídné a laskavé ženy s dostatkem času (výmluvné je poukazování na formulace typu „babička mě naučila...“), výborné kuchařky, zastánkyně vnoučat u rodičů. Převážně pozitivní vykreslení, zdůrazňování úcty a respektu vůči nim nutně vyvolá otázku, do jaké míry je tento obraz věrný a do jaké překrytý růžovými brýlemi. Při vzpomínání na dětství můžeme mít tendenci vytěšňovat nepříjemné zážitky, a naopak zdůraznit to, co přispívalo k pocitu bezstarostnosti – babiččinu ochrannou náruč a trpělivost. Zajímavý je také autory připomínaný fakt, že až na tři výjimky je popis babiček vlastně deskripcí typických vlastností ideální ženy 19. a počátku 20. století.

Na rozdíl od takřka shodného popisu babičky v zástěře a šátku, jejímž královstvím je kuchyně, značné rozdíly můžeme najít při vylíčení prostředí. Ve vzpomínkách zaznamenáváme také zajímavé údaje o vybavení a proměnách domácnosti, dobových festivitech a především výraznou změnu životního stylu v okamžiku, kdy pamětníci ve svém vyprávění překračují práh 20. století. Vlastnosti babiček se tou dobou proměňují ještě více než jejich vzhled, stávají se aktivnějšími, samostatnějšími, ať už z vlastní vůle, nebo z nutnosti. Do vzpomínek samozřejmě zasahují velké dějinné události (obě světové války), ale ty jsou reflektovány výhradně ve vztahu k rodině.

Před čtenářem defiluje 27 babička jejich životních příběhů tak, jak si je zapamatovala jejich vnoučata. Jednotlivé kapitoly jsou příjemným čtením, bezesporu evokujícím ve čtenářích vzpomínání na vlastní dětství a prarodiče. Přidanou hodnotou knihy může tedy být vyvolání reminiscencí na dobu dětství a mládí, k jehož průvodkyním babičky patřily. Přestože autorský tým přesvědčivě a logicky objasňuje, proč si z obou prarodičů

vybral právě babičky a čím byla jejich role v rodině výlučná, nasnadě je otázka, zda obraz prarodičů nezkompletovat a podobnou databázi vzpomínek v budoucnu nevytvořit i pro dědečky.

•129

PhDr. Marie Bahenská, Ph.D.

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i.

Gabčíkova 2362/10

182 00 Praha 8

Česká republika

bahenska@mua.cas.cz